

T. C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**İBNÜ'L-ESİR'İN EL-KÂMİL FÎ'T-TÂRÎH
ADLI ESERİNDE SELÇUKLULAR VE
MOĞOLLAR**

Yüksek Lisans Tezi

Ömer Faruk ŞAHİN

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI

Erzincan 2020

TEZ BİLDİRİMİ

“İBNÜ’L-ESİR’İN EL-KAMİL Fİ’T-TARİH ADLI ESERİNDE SELÇUKLULAR VE MOĞOLLAR” isimli **“Yüksek Lisans”** tezim tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim. 10/12/2019

Ömer Faruk ŞAHİN

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ömer Faruk ŞAHİN'e ait İBNÜ'L-ESİR'İN EL-KAMİL FİT-TARİH ADLI ESERİNDE SELÇUKLULAR VE MOĞOLLAR adlı çalışma, jürimiz tarafından TARİH Anabilim Dalının TARİH Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman / Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI

Jüri : Prof. Dr. Abdulkadir GÜL

Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Ensar MACİT

**İBNÜ'L-ESİR'İN EL-KÂMİL FÎ'T-TÂRÎHADLI ESERİNDE
SELÇUKLULAR VE MOĞOLLAR**

Ömer Faruk ŞAHİN

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi, 2019

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI

ÖZET

İslam dünyasının en gelişmiş ilimlerinden biri şüphesiz ki tarihtir. İbnü'l-Esir'in incelediğimiz eseri el-Kâmil fî't-Târîh, aynı zaman da "*Târîh'ül Kâmil*" olarak da bilinmektedir. Müellifimizin yaşadığı bölgenin yaklaşık bir asıra yakın tarihi bir geçmişi nedeniyle başta Türk tarihi olmak üzere Selçuklu ve Moğol tarihi hakkında verdiği bilgiler doğrultusunda birinci elden kaynak teşkil etmektedir. Hazırlamış olduğumuz bu çalışmadan bahsedecek olursak, eser beş bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler konu bütünlüğü açısından incelenmiş ve dönemlerin siyasi, sosyal ve kültürel açıdan değerlendirilmesi yapılmıştır. Birinci bölümde Selçuklular, ikinci bölümde Selçuklu Atabeylikleri, üçüncü bölümde Harezmsahlar, dördüncü bölümde Eyyubiler ve son olarak beşinci bölümde Moğollar hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma temel açıdan müellifimizin vermiş olduğu bilgiler ile aynı hususta yazılmış diğer eserler de geçen bilgiler karşılaştırma yapılmak suretiyle incelenmiştir. İbnü'l-Esir'in yazmış olduğu eserlerinde vermiş olduğu bilgilerde tarafsız bir şekilde yorumlamada bulunmuş olmakla beraber ana kaynak açısından müellifimiz güvenilir ve sağlam bir kaynaktır.

Anahtar Kelimeler: İbnü'l-esîr, el-Kâmil fî't-Târîh, Selçuklular, Zengîler, Moğollar.

**SALJUQİDS AND MONGOLS INIBNU'L-ESİR'SHIS WORK EL-
KAMIL FI'T-TARIH**

Ömer Faruk ŞAHİN

Erzincan Binali Yildirim University, The Institute of Social Sciences

Department of History

Master's Thesis, 2019

Thesis Supervisor: Asisstant Professor Kemal TAŞCI

ABSTRACT

There is no doubt that history is one of the most developed sciences of the Islamic world. In this study we tried to investigate and focus on the work of Ibnu'l-esir"el-Kâmil fi't-Târîh"which is also known as"Tarih'ül Kâmil". Since the region where the author lived has a centennial history, this work can be regarded as a primary source that gives valuable information about the histories of Turks, Seljuks and Mongols. This study consists of five parts. These parts were analyzed in terms of subject integrity and the periodsexplained in them were evaluated in terms of their political, social and cultural aspects. The study tried to enlighten the Seljuk period in the first part, Atabeylik institutions of the Seljuks in the second part, the Kharzem Shah State in the third part, Ayyubids in the fourth part and the Mongols in the last part. The study is fundamentally a comparative analysis in which information provided by the author was compared with other works focusing on the same issue. The study has concluded that Ibnu'l Esir shed light on these periods and evaluated them objectively. Therefore the author can be regarded as a reliable source of information.

Key words: İbnü'l-esîr, el-Kâmil fi't-Târîh, The Seljuks, The Mongols, The Reign of Zangi.

ÖN SÖZ

Anadolunun İslamlaşması sürecinde Türkler bölgede başta Bizans olmak üzere haçlılar ile savaş halindeyken bir yandan da Moğol tehlikesi baş göstermişti. Bu hadise baş gösterirken incelemede bulunduğumuz eser doğrultusunda konuyu bölümlere ayırarak detaylı bir şekilde inceledik. Başta Irak-horasan Selçukluları konusuyla başladığımız esere Suriye Selçukluları ile devam ederek Türkiye Selçukluları konusuna değinerek Harizşahlar ve Eyyübiler hakkında da bilgiler ihtiva ederek son ve asıl konumuz olan Selçuklu- Moğol münasebetlerine gelmiş olduk. 13. Yüzyılda Moğol kuvvetleri tarih sahnesine Cengiz han liderliğinde çıkmıştır. Doğudan hızlıca yayılmaya başlayan bu kuvvetler sel gibi önüne kattığı her şeyi silip süpürerek Anadolu önlerine kadar gelmişlerdir. Sultan I. Alâeddin Keykubat Moğol tehlikesi üzerine harekete geçerek Erzincan yakınlarındaki Yassıçemen mevkiinde karşı karşıya gelmişlerdir. Bu hararetle savaş Selçuklu kuvvetleri tarafında muzaffer olunarak kazanılmıştır. Bu zafer sonucunda Moğol tehlikesinden korkarak Anadolu kapılarına kadar gelen Oğuzlar Sultandan yardım talebin de bulundular. Uç bölgelere yerleştirilen oğuzlar dış tehditler ve Moğol tahribatlarına karşı destek olmuşlardır. Moğolların gelişine kadar Selçuklular Anadolu da başarılı bir siyaset geliştirmişlerdi. Eserimiz müellifinin de bizzat yaşadığı Moğol sıkıntıları hasebiyle insanlar Moğol vahşetinden dolayı yaşamaktan korkmuşlardır. Bu tehlike şüphesiz ki dünya yaratıldığından beri kimsenin şahit olamayacağı türden bir felaket olduğunun altını çizmeyi ihmal edemeyiz. Moğol istilası yüzlerce yıl devam edecek olan derin bir tarihi değişim sürecine neden olmuştur. Hazırladığımız bu çalışma esnasında manevi desteğini esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI'ya, önerileriyle eksikleri gidermemi sağlayan Prof. Dr. Abdulkadir GÜL ve Dr. Öğr. Üyesi Ensar MACİT'e teşekkürlerimi borç bilirim. Hayatımın her alanında maddi-manevi her türlü desteklerini esirgemeyen aileme teşekkürlerimi sunarım.

Ömer Faruk ŞAHİN

Erzincan 2019

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ	I
TEZ KABUL TUTANAĞI	II
ÖZET	III
ABSTRACT	VI
ÖN SÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ.....	1
A. İbnü'l-Esîr.....	2
B. El-Kâmil fi't-Târîh.....	4
C. Et-Tarihü'l-Bahir fi'd-Devletü'l-Atabeyikiyye bi'l-Mevsıl.....	4
D. Üsdü'l- Gâbe	6
BİRİNCİ BÖLÜM.....	8
SELÇUKLULAR	8
1. 1. Irak-Horasan Selçukluları(1118-1194).....	8
1. 2. Kirman Selçukluları(1048-1187)	29
1. 3. Suriye Selçukluları	36
1. 4. Türkiye Selçukluları	49
İKİNCİ BÖLÜM	75
SELÇUKLU ATABEGLİKLERİ	75
2. 1. İldenizliler	75
2. 2. Salgurlular/Fars Atabegliği	86
2. 3. Zengiler/Musul Atabegliği	92

2. 4. Begteginliler/Erbil Atabegliği	127
2. 5. Tuğteginliler/Böriler/Dımaşk Atabegliği	144
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	155
ANUŞTEGİNLİ HAREZMŞAHLILAR.....	155
3. 1. Anuşteginli Harezmeşahlılar	155
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	169
EYYUBİLER	169
4. 1. Eyyubiler	169
BEŞİNCİ BÖLÜM	186
MOĞOLLAR	186
5. 1. Cengizli Moğolları ve Türk-İslam Dünyası	186
SONUÇ	207
KAYNAKÇA	209

KISALTMALAR

- Bkz:** Bakınız
- C:** Cilt
- Çev:** Çeviren
- DİA:** Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
- Ed:** Editör
- İA:** Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
- s:** Sayfa
- S:** Sayı
- Sad:** Sadeleştiren
- Haz:** Hazırlayan

GİRİŞ

İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh adlı eseringiriş kısmında eseri niçin yazdığını anlatırken erken yaşlarda tarihe önem duyduğunu, tarih kitaplarını okurken bazı tarihçilerin olayları çok abarttıklarını, bazen de önemli olaylara hiç vurguyapmadıklarını ya da önemsemeyerek geçıştirdiklerini, buna karşılık önemsiz olayları ön plana çıkardıklarını gördüğünü aktarmaktadır. Bir başka mühim konuda Doğu İslâm dünyasından tarihçilerin Batı İslâm dünyasında vuku bulan hadiseleri tam olarak umursamaz tutumu ve Batılı tarihçilerin de Doğu'daki olayları safsatlayıp kitaplarına dahi almadıklarını aktarmaktadır. Bu yüzden tarihe ilgi duyan kişilerin bazen bir olay hakkında merak ettikleri şeyleri araştırmak ve bilgi edinebilmek için ciltlerce kitaba bakmak zorunda kaldığını belirtir ve okuyucuları böyle bir zaruretten kurtaracak bir tarih kitabı yazma ihtiyacı duyduğunu söylemektedir. Daha sonra İslâm'da tarih konusuna dair kısa bilgiler verip arkasından kâinatın yaratılışıyla asıl metne giriş yapmaktadır. Eserde, Hz. Muhammed'in atalarından, doğumu ve peygamber oluşundan başlayarak hicretten itibaren 628 yılı sonuna (Ekim 1231) kadar meydana gelen olayları kronoloji sırasıyla anlatmaktadır. el-Kâmil fi't-Târîh adlı eser, şüphesiz ki hem İslam Dünyası, hemde Batı dünyası açısından büyük bir öneme sahiptir. Müellifimiz özellikle Ortaçağ İslam tarihçiliğinin önemli bir kilit taşı konumundadır. Onu bu mertebeye getiren tarafsız bir şekilde güvenilir kaynaklardan yazmış olduğu el-Kâmil fi't-Târîh adlı eseridir. Müellifimiz, yaşadığı dönem hasebiyle Selçuklu, Eyyubi, Harezmi ve Moğol tarihi hakkında oldukça geniş bilgilere sahiptir. Müellifimizin vermiş olduğu bilgiler ışığında Selçuklu, Eyyubi, Harezmi ve Moğol tarihi hususunda incelemede bulunarak eseri bölümler halinde ayırmak suretiyle konular hakkında genel bilgiler vermeye çalıştık. Bahsettiğimiz bu konular hakkında verdiği bilgileri özellikle ilk ağızdan aktarmaya çalışmıştır. Bu bağlamda eserde bahsi geçen yerlere vurgu yaparak bilgiler vermeye çalışılmıştır.

A. İbnü'l-Esîr

Asıl adı, Ebü'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybani el-Cezeri, 4 Cemâziyelevvel 555(12 Mayıs 1160) Cizre'de (Cezîre-i İbn Ömer) doğdu; bundan dolayı Cezerî adıyla, babasının Esîrüddin lakabını taşımasından dolayı da İbnü'l-Esîr künyesiyle anılır. ¹ İlk İslâm' seferleriesnasında Irak'a yerleşmiştir. Daha sonra Büveyhî Hükümdarı Adudüdevle'nin baskısıyla IV. (X.) yüzyılda Şehrizor'dan Cizre'ye gönderilmiştir. Bekir b. Vâil kabilesinin Şeybânoğulları kolundan bir aileye mensuptur. İbnü'l-Esîr'in yazdıklarından, babasının Musul Atabeği İmâdüddin Zengî döneminde (1127-1146) Vezir Cemâleddin'in Cizre'deki nâibi, Mevdûd b. İmâdüddin Zengi devrinde ise (1149-1170) Cizre Dîvânü'l-harâcî'nin reisi olduğu, aynı zamanda ticaretle ve tarımla uğraştığı öğrenilmektedir. İbnü'l-Esîr babasının ölüm tarihi hakkında bilgi vermez; ancak onun 587'de (1191) hayatta olduğu anlaşılmaktadır. ²Ebü'l-Kerem Esîrüddin, üçü de ileride İbnü'l-Esîr adıyla ün kazanacak birer âlim olan oğulları Mecdüddin, İzzeddin ve Ziyâeddin'in tahsiliyle yakından ilgilenerak onları en bilgili hocalara gönderdi. İzzeddin yirmi bir yaşında iken hacca gitti ve Haremeyn'de bazı âlimlerle görüşüp onlardan da hadis öğrendi; dönüşünde de bir süre Bağdat'ta kalarak derslerine devam etti. ³579 (1183) yılında, babası Esîrüddin'in çocuklarının tahsilini düşünerek Cizre'den ayrılıp o devrin önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Musul'a yerleşmesi üzerine ilim hayatlarında dönüm noktası teşkil etti. Ayrıca hocaları arasında Ebü Muhammed Abdullah et-Tikrîtî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Efdalüzzaman, Cemâleddin Ebü Ali el-Hamevî, Ebü'l-Ferrec Abdülmün'im el-Harrânî, Ebü Hafs Ömer el-Bağdâdî, Abdülmuhsin el-Hatîb et-Tûsî ve Kadı İbn Ganâim el-Halebî de vardı. İbnü'l-Esîr, tahsil hayatının bu son yıllarında Musul atabeğinin sözlü mesajlarını halifeye iletmek üzere birkaç defa Bağdat'a gidip geldi ve her seferinde hem burada yaşayan bilginlerden, hem de kütüphanelerdeki kıymetli kitaplardan ve temin edebildiği resmî belgelerden faydalandı. ⁴ Bu arada yine atabeğin elçisi sıfatıyla Dımaşk, Halep ve Kudüs'e gitti; sefâret görevini yerine

¹ Abdülkerim Özeydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 26.

² Özeydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, s. 26.

³ Özeydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, s. 26.

⁴ Özeydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, s. 26.

getirmesinin yanında birçok fakih, kurrâ ve muhaddis de çeşitli bilgiler aldı. Kudüs'ün fethinden sonra 584'te (1188) Dımaşk'ta Selâhaddîn-i Eyyûbî ile görüşen ve Hittîn Savaşı'nın vuku bulduğu alanı gezen İbnü'l-Esîr, aynı yıl hükümdarın Antakya Prensligi 'ne karşı düzenlediği sefere Musul askerlerinin yanında tarihçi olarak katıldı. Ardından Musul'a döndü ve ölümüne kadar hayatını Atabeg Bedreddin Lü'lü'ün himayesinde geçirdi. ⁵ İbn Hallikân, İbnül Esîr'in bu Halep ziyaretinde el-Melikü'l-Azîz'in atabegi Şehâbeddin Tuğrul tarafından saygın bir misafir olarak ağırlandığını bizzat gördüğünü söyler ve onu mütevazı, ahlâk ve fazilet sahibi bir ilim adamı olarak tanıtır; kendisinin de onun âlimliğinden istifade ettiğini belirtir. İbnü'l- Esîr 627'de (1230) tekrar Dımaşk'a gitti; Müsnidüşşâm Kasım b. Sasrâ ve Zeynülümenâ b. Asâkir'den semâ yoluyla hadis aldı; ertesi yıl Halep'e ve oradan da fazla vakit kaybetmeden Musul'a döndü. Ömrünün son yıllarında kendini hadis ilmine vakfederek ilerlemiş yaşına rağmen bu alanda öğrenci yetiştirip özellikle sahâbe biyografilerin de eserler verdi. İbnü'l-Esîr 25 Şâban 630'da (6 Haziran 1233) Musul'da vefat etti. Musul'daki kabrinin üzerinde bugün 1939'da yaptırılan büyük bir türbe bulunmaktadır. ⁶el-Kâmil fi't-târîh adlı eseriyle bir şöhrete kavuşan İbnü'l-Esîr aynı zamanda hadiste hâfızlık derecesine ulaşmış, usûl-i hadis, siyer, edebiyat, ensâb ve eyyâmü'l-Arab'dâ da üstat ön planda sayılmıştır. Hâfızası çok kuvvetli, zeki ve mütevazı bir insandı. Makam ve mevki sahibi olmayı istememiş, kendisine itibar gösteren Zengîler'in ve Eyyûbîler'in yaptıkları bütün teklifleri geri çevirmiştir. el- Kâmil'de, önemli mevkilere yükselmiş nice devlet adamının hiç beklemediği bir anda nasıl tarumar olarak perişan bir hale düştüğünü anlattıktan sonra geçimini sağlayacak geliri olan, bir insanın resmî görev almamasını tavsiye eder. İbn Kesîr, onun Musul hükümdarlarına vezirlik yaptığını söylerse de bu doğru değildir. ⁷

İbnü'l-Esîr rivayetleri değerlendirirken tedbirli davranmasıyla, haberleri tahlil ve tenkit süzgecinden geçirdikten sonra kullanmasıyla ve yalnız güvenilir kaynaklara başvurmasıyla tanınmıştır. ⁸ Bir tarihçi vasfı ile geçmişe ait bilgilerden, örnek hadise ve tecrübelerden faydalanılması gerektiğini, tarihin iyi ve kötü yönleriyle tekerrürden

---

⁵ Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, s. 26.

⁶ Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, s. 26.

⁷ Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, s. 26.

⁸ Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, s. 27.

ibaret olduğunu, dolayısıyla insanların ondan ibret alarak kendilerine yön vermelerini ve ahiret hayatı için de bütün bir ömür hazırlanmalarını tavsiye eder. İbnü'd-Dübeysî, başta olmak üzere birçok müellif ondan rivayette bulunmuşlardır.⁹Hülagü tarafından Abbasi Hilafeti'ne son verilip Bağdat feth edilip yakılmadan önce, İbnü'l-Esir Bağdat'ın zengin kütüphaneleriyle tanışmış ve eserlerinin yazımında buradan birçok kaynak eserden yararlanmıştı. Uzun araştırmalar sonucunda Musul'a dönerek elde ettiği bilgiler doğrultusunda eserini yazmaya başlamıştır. 1232 yılında Mısır'da vefat etmiştir.¹⁰

B. El-Kâmil fi't-Târîh

İbnü'l-Esîr'e Ortaçağ döneminin en büyük ve en güvenilir tarihçilerinden biri olma vasfını kazandıran umumi tarih kitabı olup ilk defa tercümesi yapılarak Carolus Johannes Tornberg tarafından yayımlanmış, daha sonra da çeşitli baskıları yapılmış ve Türkçe'ye çevrilmiştir.¹¹El-Kâmil fi't Târîh, biri islam öncesi diğeri islam sonrası dönem olmak üzere iki bölümden oluşmakta ve 10-12 cilt halinde düzenlenmiştir.¹² Eser, başta Türk tarihi açısından olmak üzere bil hassa Abbasi ve Selçuklu dönemleri hakkında bir hayli bilgi ihtiva etmektedir. Kısaca"*Tarihü'l Kamil*"olarak bilinen bu eser ile İbnü'l-Esîr Doğu-Batı dünyasında saygı ve takdir görmüştür. Bu eseri diğ er eserlerden ayıran en önemli özellikleri; derin bir ihtiyacın ürünü olması ve Batı İslam Dünyasına dair birçok bilgiler vermiş olmasıdır.¹³

C. Et-Tarihü'l-Bahir fi'd-Devletü'l-Atabeyikiyye bi'l-Mevsil

İbnü'l-Esîr bu eserini Zengiler'in İslâm'a, Müslümanlara, ailesine ve şahsına yaptıkları iyilikleri vefa duygusuyla dile getirmek, isimlerini ebedileştirmek ve onları dünyaya örnek bir hanedan olarak tanıtmak amacıyla yazmıştır.¹⁴Yazım sırasında

---

⁹ Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, s. 27.

¹⁰ M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverihler)*, Haz. Yüksel Kanar, Endülüs Yayınları, İstanbul , 1991, s. 154.

¹¹ Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, s. 27.

¹² Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 154.

¹³ Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 155.

¹⁴ Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, s. 27.

daha çok babasının verdiği haberleri esas almış, ayrıca İbn Asâkir'in "*Târihu Medineti Dimaşk*"¹⁵ ve İbnü'l-Adîm'in "*Ahbâru Haleb'iyile*" İmâdüddin el-İsfahânî'nin bazı eserlerinden, görgü şahitlerinden ve el-Kâmil için kullandığı kaynak ve belgelerden yararlanmışır. ¹⁵ Hanedanın atası Kasîmüddeve Aksungur'dan Nûreddin Arslanşah'ın vefatına (607/1211) kadar gerçekleşen olayları Nûreddin Arslanşah'ın maddî ve manevî desteğiyle yazımına başlanılmış ve ancak oğlu el-Melikü'l-Kâhir İzzeddin Mes'ûd zamanında (1211-1218) tamamlanıp ona sunulmuşur¹⁶Eser genelde el-Kâmil ile uyşur; zaman zaman da ters düşer. Bu arada onda verilmeyen bazı bilgiler de içerir. Meselâ Nûreddin Mahmud Zengî'nin hayatı hakkında el-Kâmil'de zikredilmeyen önemli bilgiler burada verilmiştir. Ayrıca Zengîler devrindeki ilmî ve idari müesseseler, onların Musul'a yaptıkları hizmetler, İmâdüddin Zengî ve Nûreddin Mahmud Zengî'nin Haçlılar karşısında gösterdikleri zaferleri dile getirilmiştir. Eserde Zengiler'le Eyyübîler arasındaki mücadeleye anlatılıp bu hususta el-Kâmil'e atıfta bulunulur. İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil'de olayları tam bir tarihçi vasfıyla ve anlaşılır bir üslûp içerisinde anlatırken "*et-Tarihu'l-Bahir*"de tarihçiliğinin yanı sıra ediplik vasfını da ortaya koyarcasına seçili ifadeler kullandığı görülür. Müellif, el-Kâmil de olduğu gibi bu eserinde de babasından ve ağabeyi Mecdüddin'den duyduklarına ve tarih kitaplarındaki bilgilere istinat ettiğini söylemekle yetinmiş, ayrıca kaynaklarının adlarını saymamıştır. Eserin ilk defa Haçlı seferleriyle ilgili bölümünün Arapça metni Baron Mac-Guckin de Slane tarafından tecüme edilmiş. Casimir Adrien Barbier de Meynard tarafından da "*Histoire des Atabegs*" adıyla Fransızca'ya tercüme edilerek Arapça metinle birlikte yayımlanmıştır. Daha sonra Abdülkâdir Ahmed Tuleymât kitabın tamamını neşretmiştir. ¹⁷

---

¹⁵ Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, s. 27; Azimî Tarihi, *Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2007, s. 72; Erdoğan Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, Bilge Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 68.

¹⁶ Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, s. 27.

¹⁷ Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, s. 27. Azimî Tarihi, *Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538)*, Çev. Ali Sevim, Ankara 1988, s. 43; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2007, s. 72; Erdoğan Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, Bilge Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 68.

D. Üsdü'l-Gābe

Eserin adını, muhtemelen Medine ormanı (gābe) kastedilerek “ormanın aslanları” anlamına gelen Üsdü'l-gābe şeklinde okuyanlar da vardır. Girişte yöntemini açıklayan İbnü'l-Esîr sahâbîlerin isimlerini oldukça titiz şekilde alfabetik sırayla vermiş, sıralamada ismin türediği kökü değil ilk harfleri esas almıştır.¹⁸ Hadis naklettiği kaynakların kendisine ulaşan isnadlarını zikrettikten sonra sahâbî tanımına dair açtığı bir fasılda bu husustaki farklı görüşleri belirtmiş, hadisçilerin sahâbî tanımını benimsemiştir. Ardından Hz. Peygamber'in şemâîli, ahlâkı, mucizeleri, elbiseleri, silâhları, binekleri, akrabaları, eşleri, câriyeleri, vefatına kadar bütün hayatı anlatılmış, daha sonra sahâbîlere geçilmiştir. İbnü'l-Esîr, daha önce yazılan sahâbe biyografilerindeki karışıklıktan yakınan çağdaşlarının teşvikiyle Üsdü'l-gābe'yi yazmaya başladığını söylemektedir. Çalışmasında özellikle Ebû Abdullah İbn Mende ve Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Ma'rifetü's-Şahâbe, İbn Abdülber'in el-İstî'âb ve Ebû Mûsâ el-Medîni'nin İbn Mende'ye yazdığı zeyil olan Tetimmetü Ma'rifeti's-Şahâbe adlı eserlerini temel kaynak edinmiş ve bunlarda geçen bütün sahâbîleri kitabına almıştır.¹⁹ Bunların dışında İbn Sa'd'ın eṭ-Ṭabaḳât'ı, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i, İbn Asâkir'in Târîhu Medîneti Dımaşk'ı gibi eserlerde geçen sahâbîleri kaydetmiş, her biyografinin başında İbn Mende için “د”, Ebû Nuaym için “ع”, İbn Abdülber için “ب” ve Ebû Mûsâ için “س” rumuzlarını kullanmış, sonunda bu dördünden söz konusu sahâbîyi zikreden müelliflerin isimlerini vermiştir.²⁰ Ebû Mûsâ dışındaki üç kaynaktan yer alan biyografilerin sonunda “ahracehü's-selâse” kaydını koymuştur. Biyografilerde hiçbir rumuzun bulunmaması bu dört kaynaktan o sahâbînin zikredilmediği anlamına gelmektedir. İbnü'l-Esîr, İbn Mende ve Ebû Nuaym'ın hal tercümesini verdikleri sahâbînin rivayet ettiği hadisleri ve bunların illetlerini belirtmelerini tasvip etmeyip İbn Abdülber'in yöntemini benimsemiş, rivayetlerden çok sahâbîyi tanıtacak nesep, hayat hikâyesi, menkıbe vb. bilgileri aktarmayı tercih etmiştir. Kaynaklarındaki bilgileri hatalarıyla beraber aktarmakla birlikte bunların çoğunu tenkit ve tashih etmiş, ancak İbn Hacer

¹⁸ Bünyamin Erul, “Üsdü'l- Gābe”, *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 363.

¹⁹ Erul, “Üsdü'l- Gābe”, *DİA*, s. 363.

²⁰ Erul, “Üsdü'l- Gābe”, *DİA*, s. 363.

el-Askalânî'nin de kaydettiği gibi (el-İşâbe, I, 3) tâbiinden olduğu halde bazı kişileri sahâbî diye zikretmiş, bir kısım hataları da düzeltmemiştir.²¹ Eserde bazı sahâbîler hem isimleri hem de künyelerinin bulunduğu yerde tanıtılmıştır. Bu durumda bazan yeni bilgiler verilmekle birlikte genelde muhtasar olan kısımdan sahâbînin daha geniş tanıtıldığı kısma atıf yapılmıştır. Bir sahâbî hakkında yakınlarından birinin biyografisinde ilâve bilgi verilmişse buna da işaret edilmiştir.²² Müellif lakap, künye ve neseplerin zikredilip zikredilmemesi veya isimlerin yanlış okunması gibi sebeplerle ortaya çıkan karışıklıklar üzerinde durmuş ve kendi tercihini belirtmiştir. İbnü'l-Esîr biyografî sahibinden hadis nakletmesi halinde o rivayeti isnadıyla zikretmiş, eğer rivayet zayıfsa bunu da söylemiştir. Hadislerde geçen garîb kelimelerin mânalarını biyografinin sonuna eklemiştir. Eserin sonunda nisbelerle künyelere, meçhul/müphem isimlerle kadın sahâbîlere özel bölümler ayrılmıştır.²³

---

²¹ Erul, "Üsdü'l- Gâbe", *DİA*, s. 363.

²² Erul, "Üsdü'l- Gâbe", *DİA*, s. 363.

²³ Erul, "Üsdü'l- Gâbe", *DİA*, s. 363.

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR

1. 1. Irak-Horasan Selçukluları(1118-1194)

Irak Selçukluları'nın ilk hükümdarı olan Mahmûd b. Muhammed Tapar, İsfahan'da tahta çıkarıldığında (511/1118) on dört yaşındaydı. Mahmud küçük yaşta olması hasebiyle dirayetli vezir ve güçlü emîrlere sahip olmadığından kardeşlerinin ailikleriyle karşılaştı. Bu isyanları bastırmaya çalıştıysa da başarılı olamakta zorlandı. Benzeri bir isyan potansiyelinde vuku bulan diğer bir olay ise: amcası olan Horasan Hükümdarı Sultan Sencer ile Sâve'de yapılan savaşı bu savaş Mahmud'un yenilgisiyle sonuçlandı (2 Cemâziyelâhir 513 / 10 Eylül 1119).²⁴Müellifimiz bu savaşı şu şekilde bizlere aktarmakta;”*Bu sene Cemaziyülevvel ayında (Ağustos 1119) Sencer ile yeğeni Sultan Mahmud arasında çok çetin bir savaş cereyan etti. Sencer, Gazne'den Horasan'a doğru geçmiş; orada kardeşi Sultan Muhammed'in vefatını, yerine O'nun oğlu ve kendi damadı Mahmud'un Sultan olduğunu duyunca kardeşinin ölümüne çok üzülmüştü. Benzeri duyulmadık bir şekilde mahzun ve mükedder olmuş, mateme bürünmüştü. Sencer daha sonra Sultan Muhammed'in ölümü dolayısıyla taziyeleri kabule başladı. Şehri yedi gün kapalı tuttu. Hatiplere Sultan Muhammed'in Bâtınîlerle mücadelesinden, gayr-ı şer'i bazı vergileri kaldırmasından ve diğer güzel davranışlarından ve iyiliklerinden bahsetmelerini emretti. Sencer'in lakabı Nâsiruddin idi. Kardeşi Sultan Muhammed ölünce "Muizziddîn" lakabıyla anıldı. Bu babası Melikşâh'ın lakabıydı. Sencer daha sonra el-Cıbâl, Irak ve yeğeni Sultan Mahmud'un hâkimiyetindeki diğer yerleri almaya karar verdi. Elçiler Sencer'in yanına varıp Sultan Mahmud'un mektubunu iletiler, bunun üzerine Sencer Hemen Rey'e yürüme için hazırlıklara başladı. Veziri savaştan vazgeçmesini tavsiye edince Sencer: "Kardeşimin oğlu henüz çocuktur, veziri ve Hacı Ali O'nu tahakküm altına aldılar. "cevabını verdi. Sultan Mahmud, amcası Sencer'in hareketini ve Emir*

---

²⁴ Azimî Tarihi, *Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538)*, Çev. Ali Sevim, Ankara 1988, s. 43; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2007, s. 72; Erdoğan Merçil, *Selçuklular - Makaleler-*, Bilge Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 68.

Üner'in öncü birlikleriyle Cürcân'a vardığını haber alınca, Sultan Muhammed'in Emirlerine hareket emrini verdi. Büyük bir orduyla harekete geçtiler. On bin süvari toplanıp Emir Üner'in kumandasındaki Sencer'in öncü birlikleriyle karşılaşınca kadar ilerlediler. Sultan Muhammed. Sencer' in oğlu Mahmud'un Sultanlığını tanıyıp müdafaa edeceğini zannediyordu. Fakat Mahmud bu teklifi kabul etmedi ve Rey de kalmaktan usanıp Cürcân'a hareket etti. Emir Mengüpars, Dübeş'in kardeşi Mansûr b. Sadaka, Bekciyye emirleri ve diğer bazı emirlerin komutasındaki on bin sûvariyle Mahmud'un yanına geldi. Sultan Hemedân a doğru yola çıktı. Amcası Sencer'in Rey'e ulaştığını duyunca savaşmak maksadıyla üzerine yürüdü. 2 Cemaziyülevvel 513 (11 Ağustos 1119) tarihinde Sâve yakınlarında karşılaştılar. Sultan Mahmud'un askerleri Sencer'in ordusunun önündeki çölden haberdardılar. Çöl sekiz günde geçilebilirdi. Derhal hareket edip onlardan önce suyu tuttular. Horasan askerlerinin sayısı yirmi bin kişiydi, yanlarında on sekiz tane de fil vardı. Sencer'in ordusunda büyük emirler bulunuyordu. Sultan Mahmud'un ise otuz bin askeri vardı ve bunların yanında dokuz yüz yük silâh bulunuyordu. Mahmud'un askerleri çokluklarına, cesaretlerine ve süvarilerinin fazlalığına güvenerek amcası Sencer'in askerlerini küçümsediler. Savaş başlayınca, Mahmud'un askerlerinin çokluğunu ve gücünü gören Horasan askerlerinin cesaretleri kırıldı. Sencer'in sağ ve sol cenahı bozuldu Adamları birbirine girdi, işleri karıştı, geri dönüp sağa sola bakmadan kaçtılar. Ağırıklarından birçoğu yağma edildi, Sevâd halkı onlardan birçoğunu öldürdüler. Sencer bazı adamlarıyla fillerin önünde duruyordu, karşısında da Sultan Mahmud ve atabeği Guzoğlu vardı. Sencer vaziyetin aleyhine geliştiğini görünce zaruretler O'nu filleri savaşa sürmeye zorladı. Yanındaki adamları Sencer'e kaçmasını tavsiye ettiler, fakat Sencer: "Ya zafer, ya ölüm; bozguna hayır, " dedi. Filler ilerleyince, Mahmud'un süvarilerinin bindiği atlar ürküp geri döndüler. Sencer o sırada Mahmud'un başına bir şey gelmesinden korktu ve adamlarına: "Filleri saldırtarak çocuğu korkutmayınız. " dedi. Bunun üzerine fillerin hareketine mani oldular. Sultan Mahmud ile merkezde bulunanlar bozguna uğradı, atabeği Guzoğlu esir düştü. Guzoğlu Sultan Sencer'e mektup yazıp yeğenini kendisine göndermeyi vaat ediyordu. Sultan Sencer O'nu azarladı ve öldürdü. Guzoğlu çok zalim bir emirdi, Hemedân ahalisine çok zulümde bulunmuştu, bu sebeple Allah cezasım çabuk verdi.

Sultan Sencer galip ve muzaffer olunca, mağlûp olup kaçan adamlarını geri çevirmek üzere adam gönderdi. Bu haber Bağdat'a 10 günde ulaştı. Emir Dubeyş b. Sadaka, Halife el-Müsterşid Billâh'a haber gönderip hutbeyi Sencer adma okutmasını istedi, bunun üzerine 26 Cemaziyülevvel (4 Eylül 1119) günü Sencer adma hutbe okundu ve Sultan Mahmud adına okunan hutbeye son verildi. Sultan Mahmud bu mağlûbiyetten sonra İsfahan'a gitti, yanında veziri Ebûl Tâlib es-Sümeiremî, Emir Ali b. Ömer ve Karaca da vardı. Sencer ise Hemedân'a gitmişti. Askerlerinin az olduğunu ve yeğeni Mahmud'un çevresinde toplandıklarını görüp O'na barış teklifinde bulundu. Sencer'in annesi Sultan Mahmud'un ninesiydi, bu bakımdan Sencer annesinin sözlerini kabul etti. Daha sonra Sencer'in yanındaki askerler çoğaldı; meselâ Porsukî bunlardan biridir; Porsukî, Bağdat'tan çıktığı andan o vakte kadar Azerbaycan'da Melik Mes'ûd'un yanındaydı. Sencer kendisine iltihak eden askerlerle kuvvet kazandı. Sultan Mahmud'un maiyetindeki emirlerin gönderdiği elçi Sencer Horasan'a dönmedikçe barışa razı olmayacaklarını söyledi, Sencer de bunu kabul etmedi. Hemedân'dan Kerec'e gidip Sultan Mahmud'a tekrar barış teklifinde bulundu ve kendisini veliaht yapmayı vaat etti, bunun üzerine Mahmud barış teklifini kabul etti, iş anlaşmaya bağlandı ve her ikisi de anlaşma şartlarına razı olacaklarına yemin ettiler. Sultan Mahmud, Şaban ayında (Kasım-Aralık 1119) amcası Sultan Sencer'in yanına gitti ve Sencer'in annesi olan ninesine misafir oldu. Amcası O'na ikramda bulundu, çok misafirperver davrandı. Sultan Mahmud da Sencer'e muazzam hediyeler getirdi. Sultan Sencer bunları görünürde kabul ettiyse de aslında reddetti, sadece beş Arap atını kabul etti. Sultan Sencer Horasan, Gazne, Mâverâünnehr ve hâkimiyetindeki diğer yerlere menşur gönderip kendinden sonra Sultan Mahmud adına hutbe okumalarını istedi. Aynı hususu Bağdat'a da yazdı. Rey hariç aldığı yerleri Mahmud'a geri verdi. Sultan Mahmud bir daha isyana kalkışmayı düşünmesin diye o bölgedeki Rey Şehri'nin kendi elinde kalmasını istedi. “²⁵ Buradan anlaşılacağı üzere, öncelikle Müellifimiz Sultan

---

²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, (çev. Abdülkerim Özeydın), VIII, Ocak Yayınları, İstanbul, 2016, s. 612-616; Azimî Tarihi, *Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538)*, Çev. Ali Sevim, Ankara 1988, s. 43; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2007, s. 72; Erdoğan Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, Bilge Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 68; Yaşar Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, Eğitim Kitapevi, Konya 2007, s. 240.

Muhammed'in vefatına kadar Bâtînîlerle mücadelesinden bahsetmiştir. Daha sonra ölümü ve akabinde oğlu ile kardeşi arasındaki savaş hakkında bilgiler vermişti. Bu hususa bakacak olursak; Sencer, Gazne'den Horasan'a doğru geçmiş; orada kardeşi Sultan Muhammed'in vefatını, yerine O'nun oğlu ve kendi damadı Mahmud'un Sultan olduğunu öğrenmiştir. Bu olaya çok üzüntü duyan Sencer kardeşinin taziyelerini kabul ettikten sonra yönünü kardeşinin hâkimiyetindeki ve ölümü üzerine yeğeni Sultan Mahmud'a veraset etmiş olan el-Cıbâl, Irak ve diğer yerlere çevirmiştir. Ayrıca Sultan Muhammed, Sencer' in oğlu Mahmud'un Sultanlığını tanıyıp müdafaa edeceğini zannediyordu. Fakat Mahmud bu teklifi kabul etmedi ve Rey de kalmaktan usanıp Cürcân'a hareket etti. Fakat Sultan Mahmud amcasının bu teşebbüsünden hiç memnun olmamıştır. Amcasına mektup göndererek bu düşüncesinden vazgeçmesini istemiştir. Sencer Mahmud'un bu tavrına çok kızmış ve hemen sefer hazırlıklarına başlamıştır. Aslında Sencer Mahmud'un tecrübesiz oluşundan arka bulmuştur. Nihayet iki ordu 2 Cemaziyülevvel 513 (11 Ağustos 1119) tarihinde Sâve yakınlarında karşılaştılar. Sultan Mahmud'un askerleri Sencer'in ordusunun önündeki çölden haberdardılar. Çöl sekiz günde geçilebilirdi. Derhal hareket edip onlardan önce suyu tuttular. Horasan askerlerinin sayısı yirmi bin kişiydi, yanlarında on sekiz tane de fil vardı. Mahmud'un askerleri çokluklarına, cesaretlerine ve süvarilerinin fazlalığına güvenerek amcası Sencer'in askerlerini küçümsediler. Savaş başlayınca, Mahmud'un askerlerinin çokluğunu ve gücünü gören Horasan askerlerinin cesaretleri kırıldı. Sencer'in sağ ve sol cenahı bozuldu. Adamları birbirine girdi, işleri karıştı, geri dönüp sağa sola bakmadan kaçtılar. Savaş çetin bir hal alınca yanındaki adamları Sencer'e kaçmasını tavsiye ettiler, fakat Sencer:"Ya zafer, ya ölüm; bozguna hayır, "dedi. Bu arada son bir güç olarak filleri savaş alanına süren Sencer Sultan Mahmud'un askerlerinin geri çekildiğini görmüş ve mağlub olacağı savaştan zafere doğru ilerlemiştir. Sultan Sencer galip ve muzaffer olunca, Halife el-Müsterşid Billâh'a haber gönderip hutbeyi Sencer adına okutmasını istedi, bunun üzerine 26 Cemaziyülevvel (4 Eylül 1119) günü Sencer adına hutbe okundu ve Sultan Mahmud adına okunan hutbeye son verildi. Daha sonra Askerlerinin az olduğunu ve yeğeni Mahmud'un çevresinde toplandıklarını gören Sencer O'na barış teklifinde bulundu. Kendisini veliaht yapmayı vaat etti, bunun

üzerine Mahmud barış teklifini kabul etti, iş anlaşmaya bağlandı ve her ikisi de anlaşma şartlarına razı olacaklarına yemin ettiler. Sultan Sencer Horasan, Gazne, Mâverâünnehr ve hâkimiyetindeki diğer yerlere menşur gönderip kendinden sonra Sultan Mahmud adına hutbe okumalarını istedi. Aynı hususu Bağdat'a da yazdı. Rey hariç aldığı yerleri Mahmud'a geri verdi. Sultan Mahmud bir daha isyana kalkışmayı düşünmesin diye o bölgedeki Rey Şehri'nin kendi elinde kalmasını istedi. Sultan Sencer, Sâve de yapılan savaş sonrası yenilgisi akabinde Mahmud'u kendine tâbi kıldı; Taberistan'dan Rey bölgelerine kadar birçok yeri topraklarına kattı. Sâve, Âbe ve daha birçok yeri Sultan Mahmud'un kardeşi Tuğrul'a verirken, Fars ile İsfahan yöresinin bir kısmını diğer kardeşi Selçuk'a ikta etti; böylece yeğeni Sultan Mahmud'u iyice zayıf bir duruma düşürmüştü. Mahmud'un kardeşlerinden Mesud, Musul ile Azerbaycan'da bazı yerlerin hâkimiydi. Melik Mesud abisi Sultan Mahmud'a asilik ederek isyan girişiminde bulunmuş ve sonunda kardeşi ile arasında savaş vuku bulmuştur. Sultan Mahmud, savaş tecrübesi fazla olan emirleri sayesinde bu isyanı bastırmayı başarmıştır. Sultan Mahmud bu sene Safer ayında (Nisan-Mayıs 1121) kardeşinin isyan girişiminin basırılması hususundabüyük başarı elde eden Emir Aksungur el- Porsuki'ye Musul ve çevresiyle el-Cezîre topraklarını ikta etti.²⁶ Bu husus eserde şu şekilde aktarılmıştır: "Aksungur Sultan Mahmud'a sadık ve hizmetinde bir emirdi, bütün savaşlarda Sultan'ın yanında bulunmuştu. Sultan Mahmud ile kardeşi Melik Mesûd arasında cereyan eden savaşta Aksungur'un değerli yardımları olmuştu. Melik Mesûd'u kardeşi Sultan Mahmud'un huzuruna getiren de Aksungur'du. Bu başarısı Sultan Mahmud nazarındaki nüfuz ve itibarını artırdı. Cüyüş Beg Sultan Mahmud'un yanına gelip Musul Vilayeti emîrsiz kalınca Sultan oraya Porsukî'yi vali tayin etti, diğer emirSlere de itaat arz etmelerini emretti. Aksungur'a ise Haçlılarla cihad edip İslâm şehirlerini onların elinden almaşını istedi; bunun üzerine Aksungur büyük bir orduyla Musul'a yürüdü ve şehre hâkim olup idaresini eline geçirerek durumunu ıslaha çalıştı. "²⁷ Buradan

---

²⁶ Çoşkun Alptekin, "Aksungur el- Porsuki", *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 297-298; Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 509-511.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 20; Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 74; Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, s. 70; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s.

anlaşılacağı üzere emir aksungur Sultan Mahmud'a karşı olan tutumu neticesinde onun güvenini kazanmış hatta kardeşiyle olan savaşta dahi büyük başarılar göstererek sultanın galib gelmesini sağlamıştır. Bunun neticesinde sultandan Musul ve civarını arzu etmektedir. Fakat sultan Mahmud bu bölgenin idaresini el-porsuki'ye vermesi ve Aksungur'un da Haçlılar üzerine seferlere çıkmasını emretmiştir. Lakin bu karar Aksungur'un hiç hoşuna gitmemiştir. Haçlılar üzerine sefere çıkmak yerine Musul üzerine yürüyüp burayı zapt etmiştir. Bu olaydan da anlaşılacağı üzere sultan kendisine yeni bir baş kaldıran ve savaşta usta bir düşman edinmişti. Halife Müsterşid-Billâh, Sultan Mahmud'un iktidardaki güçsüz durumundan faydalanarak Irak'a ele geçirmek için faaliyet göstermeye başladı. Bu amacı doğrultusunda daha önceki dönemlerde (Alparslan'dan Mahmud'a kadar geçen süre içinde) herhangi bir faaliyette bulunmayan Gürcüler de Kıpçak Türkleri ile birlik kurarak İslâm topraklarına seferler yapmaya başladılar. Gürcüler 514 (1120) yılında, Kıpçaklar'la birlikte ilk etapta Tiflis civarında, başlarında Arrân Meliki Tuğrul, atabegi Gündoğdu, Artuklu İlgazi' nin bulunduğu Türk ordusunu ağır bir hezimetle uğrattılar ve Tiflis'i ele geçirip yağmaladılar (515/1121). Sultan Mahmud gürcüler tarafından işgal edilen bölgelerden gelen şikâyetler üzerine hemen harekete geçerek sefere çıkmak zorunda kaldı. Savaşın vuku bulacağı yerde konaklayan Sultan Mahmud gündüz savaş düzenine geçtiği sırada, önceki gece Kıpçaklar'la aralarında anlaşmazlık çıkan Gürcüler savaş meydanından bozguna uğramış gibi çekildiler (Cemâziyelevvel 517 / Temmuz 1123). Sultan Gürcüler'in bu kaçıışı sonucu takip etmeyerek geri döndü.²⁸Bu olay şu şekilde aktarılmıştır: "Gürcüler bu sene elde ettikleri galibiyetlerle İslam ülkelerine zarar verdiler. Bunun Üzerine şehrin ileri gelenlerinden müteşekkil bir topluluk Sultan'a gelerek çektiklerini anlatıp şikâyetçi oldular, onların içinde buldukları zaafî ve ülkelerini ellerinde tutmaktan ne kadar âciz olduklarını haber verdiler. Sultan bu şikâyetler üzerine Gürcülere karşı

218; Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 74; Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, s. 70; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 242.

²⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Neşriyat Yayınları, Ankara 1965, s. 130; Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 74; Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, s. 70; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 218; Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 74; Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, s. 70; H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitapevi, Konya 2001, s. 95.

hareketeyecekti. Gürcüler bu sırada Şemahî'ye varmışlardı. Sultan da oradaki bir bahçede konakladı. Gürcüler üzerlerine yürüyünce askerler büyük bir korkuya kapıldılar. Vezir Şemsü'l-mülk Osman Sultan'a oradan geri dönmeyi tavsiye etti; bunu duyan ahali Sultan'ın yanına varıp: "Sen bizim yanımızda oldukça savaşa devam ederiz. Yanımızdan ayrılacak olursan Müslümanların cesaretleri kırılır ve mahvolur. "dediler. Sultan onları haklı buldu ve orada kaldı. Askerler geceyi büyük bir korku içinde geçirdiler. Savaşmak niyetindeydiler; fakat Allah onları feraha çıkardı. Gürcülerle Kıpçaklar arasında düşmanlık ve ihtilâf soktu, o gece birbirleriyle savaşa tutuştular ve mağlûp askerler gibi çekip gittiler. Sultan Şirvân'da bir süre kaldıktan sonra Hemedân'a döndü ve Cemaziyülâhır ayında (Temmuz-Ağustos 1123) oraya vardılar. "29 Buradan anlaşılacağı üzere Sultanın zayıfalmasından istifade eden düşmanları bir bir üzerine gelmeye başlamıştı. Bunlardan olan Gürcü kuvvetleri de halka büyük zorbalıklar yapmışlar ve sonunda ahali Sultandan yardım istemek zorunda kalmıştır. Gürcü kuvvetleri İslam topraklarını ele geçirmek maksadıyla Kıpçaklar ile ittifak edip harekete geçmişlerdir. Sultanın askerleri halk kadar dirayetli olamamış ve bu ittifaktan korkup kaçışmaya başlamıştır. Gürcüler ile Kıpçaklar arasında anlaşmazlık çıkıp birbirleriyle savaş haline girmeleri Sultanı ve halka derin bir nefes aldirmişti. Bu didişme bir süre sonra büyümüş ve kendilerini yemekten Sultanla savaşmak akıllarına gelmemiştir. Bu ihtilaf araya girmese idi belkide çok çetin bir savaş vuku bulacak hem toprak kaybı olacak hemde Sultan dahi birçok müslümanın kanı dökülecekti. 525 (1131) yılında emr-i hak vaki olan Sultan Mahmud iyi kalpli bir hükümdardı. Bu konuyla ilgili İbnü'l-Esir, "Sultan Mahmud b. Sultan Muhammed bu sene Şevval ayında (Ağustos Eylül 1131) hastalığa yakalandı ve Hemedân'da öldü. Oğlu Melik Dâvûd, vezir Ebû'l-Kâsım ve Atabeği Aksungur el-Ahmedîlî'nin ittifakıyla tahta çıkarıldı. Bütün el-Cibal Bölgesi'nde ve Azerbaycan da Sultan Dâvûd adına hutbe okundu. Hemedân ve el-Cibâ'lin diğer şehirlerinde olaylar çıktı, sonra ortalık yatıştı. Halk huzur ve sükûna kavuşunca vezirhâzinelerini yanına alıp Rey'e gitti. Burası Sultan Sencer'e ait olduğu için kendini emniyette hissetti. Sultan Mahmud öldüğü zaman yaklaşık yirmi yedi yaşındaydı. Hükümdarlık müddeti ise on iki yıl dokuz ay ve yirmi gündü. Yumuşak huylu, cömert ve güzel

---

²⁹ İbnü'l- Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 40-41; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 243.

ahlaklı, akıllı bir sultandı. Hoşuna gitmeyen sözleri duyduğu zaman gücü yettiği halde sahiplerini cezalandırmazdı. Halkın malına fazla göz dikmez, bu tür işlerden uzak dururdu. Adamlarının da halkın malına el uzatmasına mani olurdu. ³⁰Buradan anlaşılacağı üzere, Sultan Mahmud b. Sultan Muhammed bu sene Şevval ayında (Ağustos Eylül 1131) hastalığa yakalandı ve Hemedân'da öldü. ³¹Sultan Mahmud öldüğü zaman yaklaşık yirmi yedi yaşındaydı. Hükümdarlık müddeti ise on iki yıl dokuz ay ve yirmi gündü. Yumuşak huylu, cömert ve güzel ahlaklı, akıllı bir sultandı. Vefat eden Sultan Mahmud'un yerine vezir ve atabeg Aksungur el-Ahmedî tarafından oğlu Dâvud geçirildi. ³² Irâk ve Azerbaycan'da Dâvud için hutbe okunduysa da bu uzun süre devam etmedi. Bu konuyla ilgili eserde şu bilgiler verilmekte: "Sultan Mahmud b. Muhammed vefat edince el-Cibâl ve Azerbaycan'da oğlu Melik Dâvûd adına hutbe okunmuştur. Melik Dâvûd 525 yılı Zilkade ayında (Eylül-Ekim 1131) Hemedân'dan Azerbaycan'a gitti. Burada iken amcası Sultan Mes'ûd'un Cürcan'dan yola çıkıp Tebriz'e geldiğini ve orayı istilâ ettiğini duydu ardından hemen amcasının üzerine yürüyüp Tebriz'de muhasara etti. Aralarında savaş çıktı ve 526 yılı Muharrem ayı sonuna (22 Aralık 1131) kadar devam etti. Sonra anlaştilar. Melik Dâvûd bir merhale kadar geri çekildi. Sultan Mes'ûd Tebriz'den çıktı ve etrafına asker toplandı. Oradan Hemedân'a gitti. Bağdat'a haber gönderip kendi adına hutbe okunmasını istedi. Melik Dâvûd'un elçileri ise daha önce gitmişlerdi. el-Müsterşid Billâh, hutbe konusunda kararın Sultan Sencer'e ait olduğunu, O kimi isterse onun adına hutbe okunacağını söyledi. Halife Sultan Sencer'e haber gönderip hutbe konusunda hiçbirine izin vermemesini istedi ve hutbenin sadece kendi adına okunmasının gerektiğini söyledi. Bu Sultan Sencer'in hoşuna gitti. Sultan Mes'ûd daha sonra Musul Hâkimi İmâdeddîn Zengî ve diğerlerine mektup yazıp yardım diledi, asker göndermesini istedi, Zengî de yardım vaat etti. Bunun üzerine Mes'ûd saltanat iddiasında bulunmak için kendini daha güçlü hissetti, cesareti arttı. Daha sonra Sultan Mes'ûd'un elçisi gelip hutbeyi efendisi

---

³⁰ İbnü'l- Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 82-83.

³¹ Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 74; Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, s. 70.

³² Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 218; Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 74; Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, s. 70.

adına okutmasını istedi ve eğer reddedecek olursa şöyle yaparız diye tehditler savurdu, fakat Halife kabul etmedi, bunun üzerine Mes'ud yola çıkıp Abbâsiyetü'l-Hâlis'de konakladı. Halife'nin askeriyle, Selçukşah ve Karaca es-Sâkî'nin askerleri Mes'ud'a doğru harekete geçtiler. İmâdeddîn Zengî ile savaşınca kadar ileri harekâta devam ettiler. Barış yapmak için elçiler gidip geldiler ve sonunda Irak'ın Halife'nin vekiline ait olması, Mes'ud'un Sultan, Selçukşah'ın da O'nun veliahtı olması şartıyla anlaşmaya vardılar. cemaziyelevvel ayında (Mart-1132) şartlara bağlı kalmak üzere anlaşma sağlandı. Sultan Mes'ud Bağdat'a döndü ve saltanat sarayına indi. ³³Buradan anlaşılacağı üzere, Sultan Mahmud b. Muhammed vefat edince el-Cibâl ve Azerbaycan'da oğlu Melik Dâvûd adına hutbe okunmuştur. Melik Dâvûd 525 yılı Zilkade ayında (Eylül-Ekim 1131) Hemedân'dan Azerbaycan'a gitmiş. Burada iken amcası Sultan Mes'ud'un Cürcan'dan yola çıkıp Tebriz'e geldiğini ve orayı istilâ ettiğini duydu ardından hemen amcasının üzerine yürüyüp Tebriz'de muhasara etti. Aralarında savaş çıktı ve 526 yılı Muharrem ayı sonuna (22 Aralık 1131) kadar devam etti. Sonra anlaştilar. Melik Dâvûd bir merhale kadar geri çekilmiş. Sultan Mes'ud Tebriz'den çıkmış ve etrafına asker toplamış. Oradan Hemedân'a gitti. Bağdat'a haber gönderip kendi adına hutbe okunmasını istedi. Melik Dâvûd'un elçileri ise daha önce gitmişlerdi. el-Müsterşid Billâh, hutbe konusunda kararın Sultan Sencer'e ait olduğunu, O kimi isterse onun adına hutbe okunacağını söyledi. Halife Sultan Sencer'e haber gönderip hutbe konusunda hiçbirine izin vermemesini istedi ve hutbenin sadece kendi adına okunmasının gerektiğini söylemiştir. Sultan Sencer'in Rey'e doğru yürümesi üzerine yukarıda anlattığımız gibi Sultan Mahmud'un kardeşleri Melik Mesud ve Selçuk Şah ile halife arasında bir ittifak kuruldu. Buna ittifaka göre başarılı olunduğu takdirde Mesud sultan, Selçuk Şah veliaht olacak ve Irak halifenin vekilleri tarafından idare edilecekti. Mesud ve Selçuk Şah amcalarıyla yapılacak savaşta en çok Emîr Karaca'ya güveniyordu. Sultan Sencer, kendisiyle savaşmaktan çekinerek

---

³³ İbnü'l- Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 85-87; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 218; Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 74; Merçil, *Selçuklular - Makaleler-*, s. 70; İbrahim Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, Gazi Kitapevi, Ankara 2005, s. 110.

Azerbaycan'a gitmekte olan yeğenlerini Dînever yakınlarında bozguna uğrattı (8 Receb 526 / 25 Mayıs 1132).³⁴ Mesud'u çağırıp Gence merkezli Arrân'ı verdi. Mesud'un kardeşi Tuğrul'u Irak Selçuklu tahtına geçirdikten sonra tekrar Horasan'a geri döndü. Diğer yandan taht mücadelesinden vazgeçmeyen Mesud, kısa bir süreliğine Hemedan'da hükümdarlık tahtını elde etmeyi başarmış ve Tuğrul'un vefatı üzerine onun yerine geçti (Muharrem 529 / Kasım 1134). Bu konuyla ilgili eserde verilen bilgiler;"*Sultan Mahmud'un ölümü üzerine Sultan Sencer el-Cibâl Bölgesi'ne gitti. Melik Tuğrul b. Muhammed de yanındaydı. Melik Tuğrul amcasının yanındaydı ve O'ndan hiç ayrılmamıştı. Sultan Sencer Rey'e vardı, sonra oradan Hemedân'a geçti. Halife el-Müsterşid ile Sultan Mes'ûd Hemedân'a vardığını öğrenince O'nunla savaşmak üzere anlaştılar. Halife onların yanında yer alacaktı. Halife de hazırlıklarını tamamladı. Karaca es-Sâkî ile Sultan Mes'ûd ve Selçukşah, Sultan Sencer'e doğru ilerlediler. Halife onlardan geride kaldı. Karaca'ya haber gönderip yanma çağırdı ve:"*Senin Sencer'den sonrası için korktuğun şeyi ben şimdi yapıyorum. "dedi. Bunun üzerine Karaca Hânîkîn'e varıncaya kadar eğlenerek yavaş yavaş yola devam etti ve orada durdu. Bütün Irak'ta Sultan Sencer'in hutbesine son verildi. Bu sırada İmâdeddîn Zengî ile Dübey's'in Bağdat'a yakın bir yere vardıkları duyuldu. Dübey's orada Sultan Sencer'in Hille'yi kendisine iktâ ettiğini anlattı ve Halife'ye elçi gönderip kendisini bağışlaması için yalvarıp yakardı, fakat Halife kabul etmedi. İmâdeddîn Zengî ise Sultan Sencer'in Bağdat Şahneliği'ni kendisine verdiğini söyledi; bunun üzerine el-Müsterşid Bağdat'a döndü, halka şehri, müdafaa için hazırlanmalarını emretti. Asker toplayıp onları da halkın yanında görevlendirdi. Sultan Mes'ûd daha sonra Dâd Mere'e vardı. Sultan Sencer'in öncü birlikleri çok sayıda askerle onları karşıladı. Bunun üzerine Sultan Mes'ûd Kirmanşâhân'a geri çekildi. Sultan Sencer yüz bin kişilik bir süvari birliğiyle Esedâbâda indi. Mes'ûd ile kardeşi Selçukşah ise, «Kâv"ve «Mâhî"adlı iki dağa gidip bu iki dağ arasında konakladılar. Sultan Sencer de Kinkever'e indi.**

---

³⁴ Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 170; Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, s. 43; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 218; Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 74; Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, s. 70.

Sultan Sencer oradan ayrıldıklarını duyunca onları yakalamak maksadıyla süratle peşlerinden gitti. Bunun üzerine geri dönüp dört günlük yolu gece gündüz katettiler. İki ordu Dinever yakınlarındaki Ülân'da karşılaştılar. Mes'ûd Halife el-Müsterşid'i beklediği için müdafaa harbi yapıyordu. Sultan Sencer ise O'nun karşısına karargâh kurunca savaşmaktan başka bir çare bulamadı. Sultan Sencer sağ cenaha kardeşi Sultan Muhammed'in oğlu Tuğrul'u, Kamac ve Emîr-i emîrân'ı aldı, solunda ise bir grup emirle Harezşah Atsız b. Muhammed yer almıştı. Mes'ûd ise sağına Karaca es-Sâkî ve Emir Kızıl'ı, sol tarafına ise Barankuş Bâzdâr'ı, Yûsuf Çavuş ve diğerlerini almıştı. Emir Kızıl Sultan Sencer ile mağlûbiyet hususunda anlaşmıştı. Savaş başlayıp ortalık kızıştı. O gün çok meşhur ve dillere destan bir göndü. Karaca merkeze saldırdı. Sultan Sencer on bin cesur süvariyle merkezde yer alıyordu, önünde de filler vardı. Karaca saldırıya geçince Melik Tuğrul ile Harezşah O'nun gerisinde kaldı, fakat birkaç yerinden yaralanıncaya kadar çarpıştı. Adamlarından birçoğu öldürüldü, kendisi de esir alındı. Üzerinde pek çok yara vardı. Sultan Mes'ûd bu durumu görünce geri kaçıp savaştan salimen kurtuldu. Yûsuf Çavuş ve Hüseyin Özbek gibi büyük emirler öldürüldü. Bu savaş 8 Recep (25 Mayıs 1132) günü vuku buldu. Mes'ûd tamamen bozguna uğrayınca Sencer otağına inip Karaca'yı huzuruna getirtti. Karaca gelince Sencer O'na: "Ey müfsit! Benimle savaşmakla neyi elde edeceğine umuyordun?" dedi. Karaca: "Ben seni öldürüp tahakküm altına alacağım birini Sultan yapmayı umuyordum. "cevabım verdi, bunun üzerine Sencer O'nu öldürdü. Sonra Sultan Mes'ûd'a da haber gönderip yanına çağırırdı, O da amcasının yanına geldi. Daha önce kaçıp Huvenc'e varmıştı. Sultan Sencer O'nu görünce kucaklayıp öptü ve iyi davrandı. Fakat kendisine isyan ettiği için de azarladı. Sonra tekrar Gence'ye gönderdi ve ardından kardeşi Sultan Muhammed'in oğlu Melik Tuğrul'u tahta çıkardı, bütün ülkede O'nun adına hutbe okuttu, Sultan Mahmud'un veziri Ebû'l-Kâsım el-Enes- âbâdî'yi de O'na vezir tayin etti, sonra Horasan'a döndü. 526 yılı Ramazan ayında (Temmuz-Ağustos 1132) Nisâbûr'a vardı. ³⁵Buradan anlaşılacağı üzere; Sultan Mahmud'un ölümü üzerine Sultan Sencer el-Cibâl Bölgesi'ne gitti. Melik Tuğrul b. Muhammed de yanındaydı. Melik

³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, . IX, s. 87-88; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 113; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 244; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 103.

Tuğrul amcasının yanındaydı ve O'ndan hiç ayrılmamıştı. Sultan Sencer Rey'e vardı, sonra oradan Hemedân'a geçti. Halife el-Müsterşid ile Sultan Mes'ûd Hemedân'a vardığını öğrenince O'nunla savaşmak üzere anlaştılar. Halife onların yanında yer alacaktı. Halife de hazırlıklarını tamamladı. Karaca es-Sâkî ile Sultan Mes'ûd ve Selçukşah, Sultan Sencer'e doğru ilerlediler. Halife onlardan geride kaldı. Karaca'ya haber gönderip yanına çağırdı ve: "Senin Sencer'den sonrası için korktuğun şeyi ben şimdi yapıyorum. "dedi. Bunun üzerine Karaca Hânîkîn'e varıncaya kadar eğlenerek yavaş yavaş yola devam etti ve orada durdu. Bütün Irak'ta Sultan Sencer'in hutbesine son verildi. Fakat bu sırada İmâdeddîn Zengî ise Sultan Sencer'in Bağdat Şahneliği'ni kendisine verdiğini söyleyerek harekete geçmiştir. İki ordu Dinever yakınlarındaki Ūlân'da karşılaştılar. Mes'ûd Halife el-Müsterşid'i beklediği için müdafaa harbi yapıyordu. Sultan Sencer ise O'nun karşısına karargâh kurunca savaşmaktan başka bir çare bulamadı. Müellifimiz O günün çok meşhur ve dillere destan bir gün olduğundan bahsetmiştir. Müellifimiz savaşın çetin bir hal aldığını gören Sultan Mes'ûd geri kaçıp savaştan salimen kurtulduğundan bahsetmektedir. Sultan Sencer'in zaferiyle sonuçlanan bu savaş sonrasında Sencer, savaş meydanından kaçan yeğeni Mesud'a haber gönderip huzuruna çağırılmış ve ona merhametle iyi davranırken bir yandan da azarlamıştır. Sonra tekrar Gence'ye gönderdi ve ardından kardeşi Sultan Muhammed'in oğlu Melik Tuğrul'u tahta çıkardı, bütün ülkede O'nun adına hutbe okutmuştur.

Bu sene Ramazan ayında (Temmuz-Ağustos 1132) Melik Tuğrul ile kardeşinin oğlu Melik Dâvûd arasında anlaşmazlık sonucu savaş oldu. Sebebi şu idi: "Sultan Sencer Melik Tuğrul'u tahta çıkarmıştı. Sultan Sencer daha sonra Maveürâünnehr Hükümdarı Ahmed Han'ın kendisine isyan ettiğini haber alıp Horasan'a dönünce Melik Dâvûd amcası Tuğrul'a karşı isyan ve muhalefet etti. Azerbaycan ve Gence yöresinden asker toplayıp Hemedân'a gitti ve Ramazanın ilk günü (16 Temmuz 1132) Hemedân civarında Vahan Köyü yakınlarında konakladı. Tuğrul da O'nun üzerine yürüdü. Her ikisi de adamlarını mevzilere sağ ve sol cenahlara yerleştirdiler. Sultan Tuğrul'un sağında İbn Porsuk solunda Kızıl vardı. Ordunun önünde Karasungur yer almıştı. Dâvûd ise sağ cenaha Barankuş ez-Zekevi'yi yerleştirmişti, fakat o savaşmadı. Bunu gören Türkmenler O'nun çadırını, sürülerini ve her şeyini yağma

ettiler. Dâvûd'un askerleri arasında ihtilâf çıktı. Atabeki Aksungur el-Ahmedîli bunu görünce geri dönüp kaçtı. Halk da onların peşinden kaçınca Tuğrul, Barankuş ez-Zekevî'yi ve bir grup emîri esir aldı. Melik Dâvûd'a gelince, O, bu mağlûbiyeti üzerine Zilkade başlarına (13- 22 Eylül 1132) kadar şaşkın bir halde kaldı, daha sonra Bağdat'a geldi. Yanında atabeği Aksungur el-Ahmedîli de vardı. Halife O'na izzet ikramda bulunup saltanat sarayında misafir etti. Melik Mes'ûd ise Gence'deydi.

³⁶Bu yıl vuku bulan bir olay ise Melik Tuğrul'un ölümü ve Mes'ûd'un el-cebel'e hâkim olması, eserde bahsi geçen bu konu şu şekilde aktarılmıştır: "Sultan Mes'ûd'un, kardeşi Melik Tuğrul karşısında mağlûp olarak Bağdat'a gitti. Sultan Mes'ûd Bağdat'a varınca Halife iyi karşıladı ve sultanların ihtiyaç duyduğu şeyleri kendisine gönderdi. Daha sonra da Hemedân'a gitmesini ve asker toplayıp kardeşi Tuğrul ile saltanat ve hâkimiyet mücadelesine girmesini emretti. Mes'ûd vaatlerde bulunuyor, günleri kolluyor, Halife de O'nu harekete geçmeye teşvik ve hattâ kendisiyle birlikte bizzat sefere çıkmayı vaat ediyordu. Daha sonra Halife O'na, çadırlarını halifelik sarayının önüne kurmasını emretti. Emir Alpkuş es-Silâhî ve diğer bazı emirler de Halife'ye katılmak ve hizmetine girmek istediler. Halife de hizmetine aldı ve onlarla ittifak yaptı. Tam bu sırada bir adam yakalandı ve üzerinden Tuğrul'un bu emirlere hitaben yazdığı bir mektup ve mühür ele geçirildi. Tuğrul mektubunda onlara iktalar vaat ediyordu. Halife mektubu görünce bu emirlerden Ağal Bey'i yakalayıp tevkif etti ve malını yağmalattı. Bunun üzerine yanındaki diğer emirler de endişeye kapıldılar ve derhal Sultan Mes'ûd'un karargâhına kaçtılar. Halife Sultan Mes'ûd'a haber gönderip onların iade edilmesini istedi, fakat Mes'ûd kabul etmedi ve bazı mazeretler ileri sürdü. Bu durum Halife'nin zoruna gitti ve aralarına soğukluk girdi. Halife bu sebeple Mes'ûd ile birlikte hareket etmekten geri durdu. Mes'ûd haber gönderip mutlaka kendisiyle birlikte hareket etmesi gerektiğini bildirdi ise de iş bu haldeyken kardeşi Tuğrul'un ölüm haberi geldi. Tuğrul bu sene Muharrem ayında (Ekim-Kâsım 1134) vefat etmişti. 503 yılı Muharrem ayında (Ağustos 1109) doğmuştu. Hayırlı, akıllı adaletli, halka yakınlık gösteren ve çok iyi davranan bir hükümdardı, ölümünden önce kardeşi Sultan Mes'ûd üzerine yürümek

---

³⁶ İbnü'l- Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 91; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 118; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 247; Hasan Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Nobel Yayınları, Ankara 2004, s. 170.

için sarayından çıkmıştı. Halk kendisine hayır duada bulununca: "Müslümanlara hayırlı olmamız için dua ediniz. "dedi. Tuğrul vefat edip bu haber Mes'ûd'a ulaşınca derhal Hemedân istikametinde yola çıktı. Bütün askerler yanına koşuştular. Enûşîrvân b. Hâl id'i vezir tayin etti. Enûşîrvân aile efradıyla birlikte Sultan Mes'ûd'un yanında bulunuyordu. Mes'ûd Hemedân'a varıp orayı ele geçirdi, bütün çevre yerlerin halkı O'na itaat arz etti. "37Buradan anlaşılacağı üzere; müellifimiz Sultan Mes'ûd'un, kardeşi Melik Tuğrul karşısında mağlûp olarak Bağdat'a gittiğini anlatmış. Sultan Mes'ûd'un Bağdat'a varınca Halifenin iyi karşıladığını ve sultanların ihtiyaç duyduğu şeyleri kendisine gönderdiğinden bahsetmiştir. Daha sonra da Hemedân'a gitmesini ve asker toplayıp kardeşi Tuğrul ile saltanat ve hâkimiyet mücadelesine girmesini emretmiştir. Mes'ûd vaatlerde bulunuyor, günleri kolluyor, Halife de O'nu harekete geçmeye teşvik ve hattâ kendisiyle birlikte bizzat sefere çıkmayı vaat ediyordu. Fakat bazı sıkıntılardan dolayı Halife ile aralarına soğukluk girdi. Halife bu sebeple Mes'ûd ile birlikte hareket etmekten geri durdu. Mes'ûd haber gönderip mutlaka kendisiyle birlikte hareket etmesi gerektiğini bildirdi ise de iş bu haldeyken kardeşi Tuğrul'un ölüm haberi geldi. Tuğrul bu sene Muharrem ayında (Ekim-Kâsım 1134) vefat etmişti. Bu durumdan sonra savaşmadan kardeşinin vefatı Mes'ûd'un işine gelmişti ve hemen harekete geçerek Hemedân'a varıp orayı ele geçirdi, bütün çevre yerlerin halkı O'na itaat arz etmiş. Daha sonraki yıllarda Sultan Mes'ûd ile Melik Dâvud arasında çıkan savaş ve akabinde Sultan Mes'ûd'un vefatına kadar vuku bulan olaylar aktarılmıştır ve bu olaylar hakkında eserin muallifi tarafından verilen bilgiler şu şekildedir: "er-Râşid Billâh, Atabeg Zengî'nin yanından Musul'dan ayrılıp Azerbaycan tarafına gitti ve Merâğâ'ya vardı. Fars Hâkimi Emir Mengüpars Hûzistân'daki naibi Emir Bozaba, Halhal Hâkimi Abdurrahman Toğayürek ve Melik Dâvud b. Sultan Mahmud, Sultan Mes'ûd'dan endişe edip korkuyorlardı. Bu sebeple toplanıp er-Râşid'in kendilerine katılmasına, böylece tek bir el halinde birleşmeye ve O'nu tekrar halife yapmaya karar verdiler. er-Râşid de onların bu teklifini kabul etti, fakat onlarla birleşmedi. Bağdat'ta bulunan Sultan Mes'ûd onların işbirliği yaptıklarını haber alır almaz Şaban ayında (Nisan-Mayıs

---

³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 106-107; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 113; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 244.

1138) Bağdat'tan onların üzerlerine yürüdü. Bencen-Keşt'de karşılaşmış savaşa tutuştular. Sultan Mes'ûd onları mağlûp etti. Emir Mengüpars'ı esir aldı ve daha sonra huzurunda öldürttü. Mes'ûd'un askerleri yağmacılık yapmak ve mağlûp birlikleri takip etmek üzere dağıldılar. Bozaba ile Abdurrahman Toğayürek yüksek bir yerde duruyorlardı. Askerlerinin Sultan Mes'ûd'un yanından ayrıldığını görünce derhal üzerine saldırdılar. Yanında az sayıda asker olduğundan Mes'ûd mukavemet edemedi ve mağlûp oldu. Bozaba Sultan'ın çok sayıda emîrini yakaladı. Bozaba onları yanında tuttu, efendisi Mengüpars'ın öldürüldüğünü duyunca O da bu emirlerin hepsini öldürdü. İki tarafın askerleri de bozuldu. Bu garip bir ittifaktı. Sultan Mes'ûd Azerbaycan'a, Melik Dâvûd ise Hemedân'a gitti, er- Râşid de bu savaştan soma Hemedân'a geldi. Topluluk arasında ihtilâf çıktı. Bir kısmı Irak'a yürüyüp orayı istilâ etmeyi, bazıları da Sultan Mes'ûd'dan kurtulmak için O'na tabi olmayı tavsiye ettiler ve: "İşin bundan sonraki safhası kolaydır. "dediler. Fakat en çok taraftarı olan Bozaba bu görüşlere katılmadı. O'nun gayesi Fars diyarına gitmek ve Fars Hâkimi Mengüpars'm öldürülmesinden sonra kimse ele geçirip savunmaya çekilmeden önce bu bölgeyi zapt etmekte. Bu sebeple diğerlerinin düşünce ve planlarını iptal etti. Fars'a yürüyüp orayı zapt etti. Böylece Huzistân ile beraber Fars da O'nun eline geçti. Sultan Muhammed'in oğlu Selçukşâh Bağdat'ı zapt etmek üzere gitti, fakat Bağdat Şahnesi ile Hac Emîri Hadım Nazar, Selçukşâh'ın karşısına çıkıp savaştılar ve Bağdat'a sokmadılar. Selçukşâh zayıf ve güçsüzdü. Sadaka b. Dübeys öldürülünce Sultan Mes'ûd Hille'yi kardeşi Muhammed b. Dübeys'e verdi, işlerini yürütmek üzere de öldürülen Anter'in kardeşi Mühelhil b. Ebû'l- Asker'i O'nunla birlikte gönderdi. Bağdat Şahnesi Alpkuş Selçukşâh ile uğraşırken ayyârlar ayaklanıp Bağdat'ta halkı öldürüp mallarını yağmalamağa başladılar. Serkeşlikte çok aşırı gittiler; öyle ki, zenginlerin mallarına açıkça hücum ediyorlar ve dilediklerini alıyorlardı. Gasb ettikleri eşyayı da hamalların başında taşıyorlardı. Şahne geri dönünce ayyarların bir kısmını öldürdü ve astı. Bu arada fiyatlar arttı, zulüm çoğaldı. Ayyarların ihbarıyla gizlenenleri ve durumu belli olmayanları da yakaladı. Bu yüzden halk Bağdat'tan ayrılıp Musul'a ve diğer beldelere göç ettiler. "38Buradan anlaşılacağı üzere; Fars Hâkimi Emir Mengüpars Hûzistân'daki naibi

³⁸ İbnü'l- Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 139-140; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s.

Emir Bozaba, Halhal Hâkimi Abdurrahman Toğayürek ve Melik Dâvûd b. Sultan Mahmud, Sultan Mes'ûd'dan endişe edip korkuyorlardı. Bu sebeple toplanıp er-Râşid'in kendilerine katılmasına, böylece tek bir el halinde birleşmeye ve O'nu tekrar halife yapmaya karar verdiler. er-Râşid de onların bu teklifini kabul etti, fakat onlarla birleşmediğini söylemektedir. Bağdat'ta bulunan Sultan Mes'ûd onların işbirliği yaptıklarını haber alır almaz Şaban ayında (Nisan-Mayıs 1138) Bağdat'tan onların üzerlerine yürüdü. Bencen-Keş'te karşılaşır savaşa tutuştular. Sultan Mes'ûd onları mağlûp etti. Emir Mengüpars'ı esir aldı ve daha sonra huzurunda öldürttü. Mes'ûd'un askerleri yağmacılık yapmak ve mağlûp birlikleri takip etmek üzere dağıldılar. Bozaba ile Abdurrahman Toğayürek yüksek bir yerde duruyorlardı. Askerlerinin Sultan Mes'ûd'un yanından ayrıldığını görünce derhal üzerine saldırdılar. Yanında az sayıda asker olduğundan Mes'ûd mukavemet edemedi ve mağlûp olduğunu aktarmaktadır. Bağdat Şahnesi Alpkuş Selçukşâh ile uğraşırken ayyarlar ayaklanıp Bağdat'ta halkı öldürüp mallarını yağmalamağa başladılar. Serkeşlikte çok aşırı gittiler; öyle ki, zenginlerin mallarına açıkça hücum ediyorlar ve dilediklerini alıyorlardı. Gasb ettikleri eşyayı da hamalların başında taşıyorlardı. Şahne geri dönünce ayyarların bir kısmını öldürdü ve astı. Bu arada fiyatlar arttı, zulüm çoğaldı. Ayyarların ihbarıyla gizlenenleri ve durumu belli olmayanları da yakaladı. Bu yüzden halk Bağdat'tan ayrılıp Musul'a ve diğer beldelere göç ettiler. Halife Müsterşid-Billâh hizmetine giren Selçuklu emîrlerinden arka bularak Mesud'un üzerine yürüdü. Fakat bu emîrlerin muharebe vuku bulacağı sırada saf değiştirerek hükümdarlarının tarafına geçmesi üzerine esir düştü ve çok geçmeden Bâtınîler tarafından öldürüldü. Sultan Mesud, kendisine muhalefet olan emîrleri ortadan kaldırdıktan (542/1147) sonra güçlü bir hükümdar olarak saltanat sürdürdü ve 1 Receb 547 (2 Ekim 1152) tarihinde vefat etti.³⁹Bu olay hakkında eserde verilen bilgiler:"*Sultan Mes'ud b. Muhammed b. Melikşah bu sene 1 Recep (2 Ekim 1152)*

225; Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 78; Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, s. 73; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 118; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 247; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 176.

³⁹ Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 48; Erdoğan Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, Bilge Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 73; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 120-134; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 247; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 178.

günü Hemedân'da öldü. Hastalığı akut humma olup yaklaşık bir hafta kadar hasta yattı. Sultan Mes'ûd 502 yılı Zilkade ayında (Haziran 1109) doğmuştu. Sultan Mes'ûd ile birlikte Selçuklu Hanedanı'nın ikbal ve saadet çağı sona erdi. O'ndan sonra Selçuklu tahtına yerini tutacak itibar ve iltifat edilecek bir sultan geçmedi. «Kays 'ın ölümü sıradan birinin ölümü gibi olmadı; O bir kavmin temeliydi, ölümüyle o kavim de yok oldu. »Merhum Sultan Mes'ûd güzel ahlâklı çok şakacı, halkla bir arada olmaktan hoşlanan bir hükümdardı. İşte bir örnek: Musul Hâkimi Atabeg Zengî Kadı Kemâleddin Muhammed b. Abdullah b. el-Kâsım eş-Şehrizûri'yi elçi olarak Sultan Mes'ûd'un yanına göndermişti. Kadı Kemâleddin Sultan'm yanına varıp ordugâhta O'nunla beraber oturdu. Bir gün akşam ezanına kadar vezirin çadırının önünde bekledi, sonra çadırına döndü. Yolda iken akşam ezam okundu. Bir çadırda fakih bir zatı gördü ve yanına konuk olup O'nunla birlikte akşam namazını kıldı. Kemâleddin daha sonra O'na nereli olduğunu sordu. Fakih: "Ben falan şehrin kadısıyım. " diye cevap verdi. Bunun üzerine Kemâleddin, "Kadılar üç kısımdır. İkisi cehennemliktir ki, sen ve ben bu zümredeniz. Cennetlik olan kadılar ise bu zalimlerin kapılarını bilmeyen ve onları görmeyenlerdir. " dedi. Ertesi gün Sultan, Kemâleddin'e haber gönderip yanına çağırdı. Kemâleddin huzura girdi, Sultan O'nu görünce güldü ve: "Kadılar üç kısımdır. " dedi. Bunun üzerine Kemâleddin: "Evet Ey Sultanım! Vallahi doğru söyledin. Bizi görmeyen ve bizim de kendisini görmediğimiz insan ne kadar mesuttur!" dedi. Daha sonra ihtiyacının karşılanmasını emretti ve Kemâleddin'i aynı gün geri gönderdi. Cömert idi. Halkın malına göz dikmez, onlara çok iyi davranırdı. Ahlâk ve yaşayış itibarıyla sultanların en iyisi, huy ve tabiat itibarıyla en yumuşağı idi. Merhametli ve mülayim idi. Sultan Melikşâh daha sonra Sâlârgird'i bir orduyla Hille'ye gönderdi. Sâlârgird Hille'ye girdi. Bağdat Şahnesi Mes'ûd Bilâl de O'nun yanına gidip kendisiyle ittifak yapmak istiyormuş gibi gözüktü, fakat Sâlâr ile bir araya gelince O'nu yakalayıp tevkif ederek boğdurdu ve Hille'ye tek başına hâkim oldu. Halife bu durumdan haberdar olunca vezir Avnuddin b. Hubeyre ile birlikte Hille'ye asker şevketti. Vezir, Mes'ûd Bilâl'in üzerine yürüdü. Hille'ye yaklaşınca Mes'ûd Bilâl Fırat'ı geçip onlarla savaşa girdi, fakat Halife'nin askerleri karşısında mağlûp oldu. Hille halkı da Halife'nin parolasını haykırdı ve hâkimiyetini ilan etti. Bunun üzerine Mes'ûd Bilâl Hille'ye de giremedi. Böylece

adamlarıyla birlikte tam bir bozguna uğrayınca Tekrît'e geri döndü. Halife'nin askerleri Hille'ye hâkim oldular. Vezir daha sonra Küfe ve Vâsıt'a ayrı ayrı askerî birlikler sevk ederek bu iki şehri de ele geçirdi. Daha sonra Sultan'ın askerleri Vâsıt'a vardı ve Halife'nin askerleri oradan ayrıldı. Halife bunu duyunca bir ordu hazırlayıp bizzat yola çıktı ve Bağdat'tan Vâsıt'a gitti. Bunun üzerine Sultan'ın askerleri şehri terk etli, Halife Vâsıt'a hâkim oldu ve oradan Hille'ye gitti, sonra Bağdat'a döndü. 19 Zilkade (15 Şubat 1153) tarihinde Bağdat'a vardı. Yirmi beş gündür Bağdat'tan uzaktaydı. Daha sonra Hasbeg b. Belengerî, Mes'ûd'dan sonra Sultan olarak adına hutbe okunan Melikşah'ı tevkif etti ve 548 (1153-1154) yılında, Huzistân'da bulunan kardeşi Muhammed'e haber gönderip davet etti. Has Beg'in asıl maksadı yanma gelince O'nu da tevkif etmek ve Sultan olarak kendi adına hutbe okutmaktı. Melik Muhammed bu daveti alınca Has Beg'in yanına gitti. O'nun gelmesi üzerine Has Beg, Safer ayı başlarında (28 Nisan - 7 Mayıs 1153) onu saltanat tahtına oturttu, Sultan olarak adına hutbe okuttu, O'na çok fazla hizmet etti, çok miktarda ve muazzam hediyeler gönderdi. Hasbeg gelişinin ikinci günü Melik Muhammed'in huzuruna girdi; bunun üzerine Melik Muhammed Has-beg ile Cândâr Zengj'yi öldürüp başlarını dışarı attı. Bunu gören adamları dağıldılar. Saltanat hususunda iki keçi birbirlerine toslamadılar. «Semle adıyla meşhur Türkmen Emiri Aydoğdu Has-beg'in yanındaydı. O'nu Melik Muhammed'in huzuruna girmekten menettiyse de Has-beg dinlemedi ve öldürüldü, Semle ise kurtuldu. Melik Muhammed'in sürülerini yağmaladı ve Huzistân'ı ele geçirmek maksadıyla gitti. Melik Muhammed, Has-beg'in pek çok malını aldı ve böylece saltanat tahtına yerleşti. Has-beg'in cesedi ise sokakta atılı halde kaldı ve köpekler yedi. Hasbeg Sultan Mes'ûd'a intisap etmiş bir Türkmen genciydi. Diğer emirlerden daha üstün mevkilere geçti. Akıbeti işte böyle oldu. ⁴⁰Buradan aktarılan bilgilere göre;Sultan Mes'ud b. Muhammed b. Melikşah bu sene 1 Recep (2 Ekim 1152) günü Hemedân'da öldü. Hastalığı akut humma olup yaklaşık bir hafta kadar hasta yattı.

---

⁴⁰ İbnü'l- Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 217-218; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, TTK, Ankara 1992, s. 120; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul 1980, s. 112-126; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Neşriyat Yayınları, Ankara 1965, s. 233.

Sultan Mes'ûd 502 yılı Zilkade ayında (Haziran 1109) doğmuştu. Sultan Mes'ûd ile birlikte Selçuklu Hanedanı'nın ikbal ve saadet çağı sona erdi. İlaveten Müellifimiz İbnü'l-Esîr, Sultan Mesud'un son büyük Selçuklu hükümdarı olduğunu ve ondan sonra Selçuklular'ın hilafet bayrağını kaldıran olmadığını aktarmaktadır. Sultan Mesud'dan sonra Sultan Mahmud'un oğlu Melikşah sultan olarak tahta çıkarıldı. Fakat hükümdarlık yapacak yetiye sahip bulunmadığı anlaşılınca yerine ağabeyi Muhammed geçirildi. Muhammed de sağlık sorunları nedeniyle genç yaşta öldü (554/1159). Bunun üzerine emîrlere Muhammed Tapar'ın hayatta kalan tek oğlu Süleyman Şah'ı tahta çıkardılar. Eserde bahsi geçen konu şu şekilde anlatılmıştır:”*Sultan Muhammed b. Mahmud b. Muhammed bu sene Zilhicce ayında (Aralık 1159-Ocak 1160) öldü. Saltanatı ele geçirmek maksadıyla Bağdat; muhasara eden ve sonra vazgeçen de bu idi. Vereme yakalanıp uzun sûre hasta yattıktan sonra Hamedân Kapısı'nda öldü. 522 yılı Rebiyülâhir ayında (Nisan 1 128) doğmuştu. Öleceği sırada askerlere emir verdi, onlar da gidip paralarını, mücevheratım, çok sevdiği cariyelerini ve Memlûklerini huzurunda topladılar. Yüksekçe bir yerden onları görünce ağladı ve:”Gördüğüm askerler, bu paralar, bu köle ve cariyeler benden birer zerre miktarı ayrılıp gidiyorlar, ömrümü bir saniye olsun artırmıyorlar. “dedi. Yumuşak huylu, cömert ve güzel ahlâklı, işlerinde son derece teenni ile hareket eden akıllı bir hükümdardı. Küçük bir oğlu vardı, O’nu Aksungur el-Ahmedîi’ye teslim etti ve:”Ben askerlerin böyle çocuklara itaat etmediğini bilirim; bunu sana emânet ediyorum, O’nu da kendi beldene götür. dedi. Aksungur da çocuğu alıp Merâğâ’ya gitti. Sultan ölünce emirler anlaşmazlığa düştüler, bir taife kardeşi Melikşâh’ı isterken, diğer bir taife de Süleymanşâh ı desteklediler. Bunların sayısı daha çoktu. Bir grup da İldeniz’in yanında bulunan Arslan’ı istediler. Melikşâh Fars Hâkimi Dekla Semle ve diğer bazı emirlerle birlikte Huzistân’dan yola çıktı ve İsfahan’a gitti. İbnü'l-Hocendî, İsfahan’ı O’na teslim etti, mal toplayıp verdi. Hemedân’da bulunan askerlere de haber gönderip onları itaate davet etti. Aralarında bir ittifak olmadığı için onlar bu teklifi kabul etmediler. Zaten çoğu Süleymanşâh’ın hükümdar olmasını istiyordu. “⁴¹Buradan anlaşılacağı üzere; Sultan*

---

⁴¹ İbnü'l- Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 284; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1992, s. 120; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri*,

Muhammed b. Mahmud b. Muhammed bu sene Zilhicce ayında (Aralık 1159-Ocak 1160) öldü. Müellifimiz Saltanatı ele geçirmek maksadıyla Bağdat; muhasara eden ve sonra vazgeçenin de bu olduğunu söylemiştir. Vereme yakalanıp uzun süre hasta yattıktan sonra Hamedân Kapısı'nda öldü. 522 yılı Rebiyülâhir ayında (Nisan 1128) doğmuştu. Sultan ölünce emirler anlaşmazlığa düştüler, bir taife kardeşi Melikşâh'ı isterken, diğer bir taife de Süleymanşâh'ı desteklemişler. Müellifimiz çoğu devlet erkânının Süleymanşâh'ın hükümdar olmasını istediğini aktarmıştır. Süleyman Şah da Melikşah gibi yönetimde yetersiz olduğu için bazı emîrlere, Sultan Tuğrul'un oğlu Arslanşah'ı tahta çıkarmak için harekete geçtiler. Arslanşah tahta çıkarıldı (556/1161). Bu yıl vuku bulan başkaca olaylar şunlardır: 588 (1192) yılı olaylarını anlatırken Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Alp Arslan b. Tuğrul b. Muhammed b. Melikşah b. Alp Arslan'ın hapishaneden çıkıp Hemedân ve diğer bazı yerleri ele geçirdiğinden bahsetmiştik. O bölgenin hâkimi Kutluğ İnanç b. Pehlivan ile aralarında meydana gelen savaşta Kutluğ İnanç savaşta yenik olarak Rey'e dönmüştür. Tuğrul bu galibiyetten sonra Hemedân üzerine yürüyünce Kutluğ İnanç Harezmsâh Alâaddin Tekiş⁴²'e haber gönderip yardım istemiş, O da kuvvetlerini toplayarak 588 (1192) yılında Sultan Tuğrul'un üzerine yürümüştür. İki taraf birbirlerine yaklaşıncı Kutluğ İnanç Harezmsâh'ın kendisine bir zarar vermesinden korkarak Harezmsâh'ın önünden kaçıp kaleye kapandı. Harezmsâh Rey'e varıp şehri ele geçirdi. Sultan Tuğrul da Harezmsâh'a elçi göndererek barış ilan ettiler. Rey Harezmsâh'ın elinde kaldı. Burayı korumak üzere askerî birlikler görevlendirdikten sonra tekrar Harezm'e döndü. Bu sırada kardeşi Sultanşâh'ın Harezm üzerine sefere çıktığı haberini aldı. Yolda iken şehir halkının Sultanşâh'ın Harezm'e girmesine mani olduğunu ve bir şey alamadan geri döndüğünü öğrendi. Harezmsâh kışı Harezm'de geçirdi. Kış mevsimi geçtikten sonra kardeşi ile olan husumeti halletmek üzere Merv'e hareket etti (589/1193). Barış yapmak için aralarında elçiler gidip geldi. Sultan Tuğrul 590 yılında (1194) Rey üzerine yürüyerek Harezmsâh'ın

---

Boy Teşkilâtı, Destanları, İstanbul 1980, s. 112-126; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Neşriyat Yayınları, Ankara 1965, s. 233.

⁴² Alâaddin Tekiş ile ilgili detaylı bilgi bkz; Meryem Gürbüz, "Alâaddin Tekiş", *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 364-365.

ordusuna büyük bir kargaşa yaşattı. Bu kargaşa üzerine Kutluğ İnanç b. Pehlivan korkup kaçtı. Bu sırada Halife'nin elçisi de Sultan Tuğrul'dan şikâyetçi olarak Harezmsâh'ın yanına gelmişti. Halife Harzemşâh'tan Tuğrul'un idaresini ortadan kaldırmasını istiyordu. Bu hususta bir berad hazırlayarak O'nun ülkesini Harezmsâh'a iktâ ettiğine dair belgeyle beraber göndermişti. Harezmsâh Halife'nin istekleri doğrultusunda Nisâbûr'dan Rey üzerine yürüdü. Kutluğ İnanç da Harezmsâh'ı karşılayıp itaat arz edip ona tabii oldular. Sultan Tuğrul Harezmsâh'ın Rey'e vardığını öğrendiğinde askerleri dağınmıştı. Orduyu toplamadan yanındaki kuvvetlerle taarruza geçti. Sultan Tuğrul'a yapmış olduğu hareket doğru değildi, askerlerin toplanmasını beklemesi daha doğru bir karar olabilirdi. Sultan gözü kara bir hükümdardı, durmadan yoluna devam etti. İki taraf Rey yakınlarında karşılaştı. Tuğrul Harezmsâh'ın yakınındaki kuvvetleri üzerine hücum etti, fakat Harezmsâh'ın askerleri O'nu atından aşağı attılar ve 24 Rebiyülevvel (18-19 Mart 1194) tarihinde öldürdüler. Öldürmekle kalmayıp başını bedeninden ayırarak Harezmsâh'a götürdüler. O da aynı gün Bağdat'a gönderdi ve orada günlerce asılı kaldı. Harezmsâh daha sonra Hemedânüzerine sefere çıktı ve orayı da ele geçirdi. Bu seferler sonucunda elde ettiği topraklara atabegler tayin etti. İldeniz de onun atabeglerinden birisiydi. İncelerdiğimiz bilgiler doğrultusunda Irak Selçukluları tarihinde atabeglik devri başladı diyebiliriz. İldeniz ile oğlu ve halefi Cihan Pehlivan Muhammed zamanında halk refah içinde bir dönem geçirdi. Cihan Pehlivan, Arslanşah'ın ölümü üzerine yerine küçük yaştaki oğlu II. Tuğrul'u getirdi. II. Tuğrulsaltanatının ilk yıllarında Eyyûbîler'le anlaşmazlık yaşayarak savaşa girişti, ancak Selâhaddîn-i Eyyûbî karşısında başarılı olamadı. Onun ölümü üzerine atabeglik makamına kardeşi Kızılarşan Osman getirildi (581/1186). Atabeglerin yönetiminden bıkmış olan Sultan II. Tuğrul, Kızılarşan ile mücadeleye girişti. Fakat bu mücadelede başarılı olamadı ve bir kalede hapsedildi. Kızılarşan'ın öldürülmesinden sonra hapisten çıkarılan II. Tuğrul (588/1192), bu defa Irak Selçuklu topraklarında gözü olan Hârizmsâh Alâeddin Tekiş ile savaşmak zorunda kaldı. Abbâsî Halifesi de onu Selçuklular'a karşı savaşa teşvik etmekteydi. Rey şehri

yakınlarında vuku bulan savaşta yenilen II. Tuğrul öldürüldü (590/1194).⁴³ Böylece Irak Selçukluları tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

1. 2. Kirman Selçukluları(1048-1187)

İran'da Kirman bölgesi Selçuklu hâkimiyetinden önce Büveyhîler'in elindeydi. Çağrı Bey'in oğullarından Kavurd Bey, bir grup Türk atlısıyla Kirman'ın kuzey kesimine yönelerek yörenin merkezi konumunda olan Berdesîr'i kuşatmıştır. Bu kuşatma karşısında bölgeyi Büveyhîler adına idare eden Behrâm şehri Kavurd Bey'e teslim etmek zorunda kaldı. Bu teslimiyet sonucunda Kirman Selçuklu Devleti'nin temelleri atılmış oldu (440/1048). Kuzey Kirman'ı ele geçiren Kavurd Bey daha sonra çapulçuların elinde olan güney kesimi de topraklarına kattı. Kavurd Bey, bu başarı üzerine birçok emirin takdirini toplamış ve desteklerini alarak kendine (Selçuklular'a) tâbi kılmıştır. Daha sonra, Arabistan'ın güney doğu kısmındaki Uman topraklarını fethetti.⁴⁴ Bu sırada İbrâhim Yinal'ın isyanını bastırmaya çalışan Tuğrul Bey'in isteği üzerine Kavurd Bey de kardeşleri Alparslan ve Yâkutî gibi amcasının yardımına gitti. Tuğrul Bey yeğenlerinin yardımıyla Yinal'ın isyanını zorlukla bastırabildi (451/1059). Şîraz ve civarı da Türk askerleri ve Deylemliler tarafından Kavurd Bey'e teslim edildi (454/1062). Şebânkâre emîri Fazlûye'yi bozguna uğrattıktan sonra Şîraz'a dönen Kavurd Bey hutbeyi amcası Tuğrul Bey adına okutup ona hediyeler gönderdi. Ertesi yıl 20. 000 Deylemlî'nin başında Şîraz'a yürüyen Fazlûye'nin karşısına 4000 Türk askeriyile çıkan Kavurd Bey, Fazlûye'yi tekrar yenerek birçok esir aldı.⁴⁵ Alparslan Rey'de Tuğrul Bey'in yerine geçince (455/1063) Kavurd Bey Kirman'da Alparslan adına hutbe okuttu ve amcasından kalan hazineden pay istedi. Kavurd Bey dolduruşa gelerek hilafet davasına güdünce

---

⁴³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, TTK, Ankara 1992, s. 123; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul 1980, s. 123-124; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Neşriyat Yayınları, Ankara 1965, s. 243; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 124.

⁴⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 248; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi I (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2007, s. 83; Kirman bölgesiyle ilgili detaylı bilgi için bkz: Marcel Bazın, "Kirman", *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 62-63.

⁴⁵ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı*, s. 123-124.

Alparslan 459 (1067) yılında Kirman'a sefere çıktı. Öncü birliklerinin Alparslan'ın öncü kuvvetlerine yenildiğini görüp vehamete kapılan Kavurd Bey, hemen oradan kaçtı ve bağışlanmasını istedi. Alparslan onu bağışlayarak topraklarını geri verdi. Kavurd Bey iki yıl sonra tekrar isyan etmeye kalktıysada yine başarılı olamadı. Sultan Alparslan ölüm döşeğinde iken Fars'ın Kavurd'a bırakılmasını, hazineden ona pay ayrılmasını vasiyet etti. Kavurd Bey, Alparslan'ın ölümünü (465/1072) Uman'da duyunca Kirman'a döndü ve 2000 atlı, 4000 yaya ile Hemedan'a doğru yola çıktı.⁴⁶ Bu sefer esnasında en büyük beklentisi Melikşah ordusunun kendi tarafına geçeceğiydi. Zira askerlerden bu yönde birçok davet mektubu almıştı. Onun Rey ile Hemedan arasında yaşayan kalabalık Türkmen boylarına ulaşmak istediğini anlayan Melikşah ile Vezir Nizâmülmülk, Türkmenler'e ondan önce ulaşip Rey Kalesi'nden aldıkları altınları, elbiseleri ve silâhları onlara dağıtarakkendi taraflarına çektiler. Bu kadar gözdağına rağmen Kavurd Bey savaşa girişmekten bir an bile tereddüt etmeyerek yiğitçe savaştı, uğradığı bozgunun akabinde Hemedan dağlarında yakalanarak öldürüldü (Şâban 465 / Nisan 1073).⁴⁷ İbnü'l-Esir bu konuyu şöyle anlatmıştır:”*Kirmân'da bulunan kavurt Bey kardeşi Alp Arslan'ın vefat haberini duyunca ülkeyi ele geçirmek maksadıyla Rey üzerine yürüdü, fakat Nizâmülnüük ve Sultan Melikşah O'ndan daha Önce Rey'e vardılar ve oradan Kavurt üzerine yürüdüler. Şaban ayında (Nisan-Mayıs 1063) Hemedân yakınlarında karşılaştılar. Askerler Kavurt Bey'in tarafını tutuyorlardı, Kavurt'un sol kolu Sultan Melikşah'ın sağ koluna hücum etti ve onları bozguna uğrattı, Melikşah'ın safında yer alan Şerefüddeve Müslim b. Kureyş ile Bahâüddeve Mansûr b. Dübeys b. Mezyed ve maiyetlerindeki Araplarla Kürtler ise Kavurt Bey'in sağ koluna saldırdılar ve onları bozguna uğrattılar. Kavurt Bey'in adamları tam anlamıyla hezimete uğradılar. Bu arada Sultan Melikşah'ın ordusuna mensup olup bozguna uğrayan birlikler Şerefüddeve ile Bahâüddeve'nin obalarına saldırıp yağmaladılar, çünkü onlar Kavurt Beyin ordusunu bozguna uğratmışlardı. Bu askerler daha sonra Halife'nin elçisi Nakibü'n nukabâ Tarrâd b. Muhammed ez-Zeynebî'nin eşyalarını aynı şekilde*

---

⁴⁶ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 124; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 248; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 83; Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı*, s. 123-124.

⁴⁷ Abdülkerim Özaydın, “Kavurd Bey”, *DİA*, 25, s. 72-73; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 126.

yağma ettiler. Köylü bir adam Sultan Melikşah'ın yanına gelerek amcası Kavurt Bey'in köylerden birinde olduğunu söyledi. Sultan Melikşah da adam gönderip yakalattı ve huzuruna getirtti, sonra da Sa'düddevele Gevherâyin'e emrederek öldürttü. Sultan Kirmân'ı Kavurt'un çocuklarında bıraktı ve onlara hil'atler gönderdi, ayrıca bu savaş sırasında gösterdikleri yararlıklardan dolayı Araplara ve Kürtlere iktalar verdi. Şerefüddevele ile Bahâüddevele'nin bu savaş sırasında Sultan Melikşah'ın yanında bulunmalarının sebebi şu idi: Sultan Alp Arslan Şerefüddevele'ye kızgındı, bu sebeple Halife, Nakîbü'n-nukabâ Tarrâd b. Muhammed ez-Zeynebî'yi Musul'da bulunan Şerefüddevele'nin yanına gönderdi, Nakîbü'n-nukabâ da O'nu alıp Halife namına şefaatte bulunmak için Alp Arslan'ın yanına gitti. Zâb'a varınca veziri Ebû Câbir b. Sıklâb'ın yazdığı siyasî muhtevalı yazılara (mülâtefat) vâkıf oldu, onları alıp suya attı ve Tarrâd ile yola devam etti. Yolda iken Alp Arslan'ın öldüğünü ve oğlu Melikşah'ın Kavurt'un üzerine yürüdüğünü öğrendiler, yollarına devam edip Melikşah'ın yanına vardılar. Bahâüddevele ise babasının Sultan'a gönderdiği malı götürüyordu, bu sebeple savaşta hazır bulundu. ⁴⁸Buradan da anlaşılacağı üzere Kavurt beg kardeşi Alp Arslan'a defalarca isyan girişiminde bulunmuş fakat bir çoğunda başarılı olamamıştır. Sultan Alp Arslan iyi niyetli olamkla beraber kardeşi olması hasebiyle canını bağışlamıştır. Kavurt beg⁴⁹ sultanın ölüm haberini alınca harekete geçmiştir. Nizamülmülk ve Melikşah kavurt beg'in bu girişimini daha önce sezip tedbirli davranarak Rey üzerine gitmiş ve kavurt'un ordusuna karşılık harekete geçerek saldırmışlardır. Fakat sultanın askerleri Kavurt beg'i destekliyorlardı. Girişilen bu çetin savaşta kavurt beg birliklerin desteğini düşünerek kendinden emin hareket ediyordu. Hesaba katmadığı ise Kürtler ve Araplar sultanı destekliyordu. Bu destek sonucu Kavurt beg'i ağır bir yenilgiye uğratarak yakalatıp ölümüne neden olmuşlardır. Aktarıldığına göre bu savaşta Arap ve Kürtlerin destekleri olmasa sultan hezimete uğrayış yenilebilirdi. Müellife göre savaşın galibiyetindeki büyük pay bu iki milletindi. Yine Kavurt Beg'in ölümüyle ilgili müellifimiz, Melikşah'ın amcasını

⁴⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 269; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 134; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 248; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 83; Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı*, s. 123-124; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 126.

⁴⁹ Kavurt beg ile ilgili detaylı bilgi için bk: Abdülkerim Özeydın, "Kavurd Bey", *DİA*, 25, s. 72-73

serbest bırakmak istediğini, ancak Nizâmülmülk'ün bunu önlediği aktarmaktadır. Kavurd Bey cesur ve mahir bir kumandan, ülkenin imarına önem veren bir hükümdardı. Bastırdığı paralar tam ayarlı olduğu için çok sonraları bile diğer paralara tercih edilmiştir. Kavurd Bey'in ölümünden sonra yerine oğullarından Kirmanşah geçti.⁵⁰ Kirmanşah bir yıl sonra ölünce yerine önce küçük oğlu Hüseyin, ardından Sultan Şah (İshak) Kirman meliki oldu (467/1074). Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın 472 yılı başında (Temmuz 1079) Kirman üzerine sefere çıktığını haber alan Sultan Şah, bu durumu fırsat bilerek Melikşah'ı karşılayıp itaatini bildirdi ve değerli armağanlar sundu.⁵¹ İbnü'l-Esir bu konuyu şöyle anlatmıştır:”*Sultan bu yılın başında Kirman diyarına gitti. Amcasının oğlu olan Kirman Meliki Sultanşah b. Kavurt Bey Sultan'ın gelmekte olduğunu haber alınca karşılamaya çıktı. Birçok hediye takdim etti ve çeşitli hizmetlerde bulundu. Sultan Melikşah da O'nun Kirmân'a hâkimiyetini tasdik etti ve çok iyi davrandı. Nihayet 473 yılı Muharrem ayında (Haziran-Temmuz 1080) Kirman'dan İsfahan'a döndü.* “⁵² Buradan anlaşılacağı üzere, Sultan onun iyi niyetine ve bağlılığına kanaat getirip Kirman hâkimiyetini onun emrine vererek onun bağlılığını mükâfatlandırmıştır. Yine aktardığı başkaca bilgiler şunlardır;Bu bağlılık ve izzeti ikramdan çok memnun kalan Melikşah onu kızıyla evlendirip Kirman'dan ayırdı. Kirman Selçukluları tarihçisi Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî, Melikşah'ın Kavurd Bey'in soyunu yok etmek amacıyla sefere çıktığını, Berdesîr'i yıkmak için and içtiğini, ancak Sultan Şah'ın gösterdiği itaat üzerine düşüncesinden vazgeçtiğini söyler. Sultan Şah'ın vefatı üzerine yerine kardeşi I. Turan Şah geçti (Ramazan 477 / Ocak 1085). Turan Şah Fars üzerine iki sefer düzenledi; ilkinde sonuc alamayıp yenildi, ikincisinde galip geldi. Uman'ı Hâricîler'in yağmalarından kurtardı. I. Turan Şah Zilkade 490 (Ekim 1097) tarihinde vefat etti.⁵³ Turan Şah'tan sonra oğlu İrânşâh, Kirman tahtına oturdu (490/1097). Bakınız:”*Tîrânşâh b. Tûranşâh b. Kavurt Bey, «İsmâîlîyye”* adıyla

---

⁵⁰ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 134; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 97.

⁵¹ Özaydın, “Kavurd Bey”, s. 72-73.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 295; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 145; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 255; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 186.

⁵³ Özaydın, “Kavurd Bey”, s. 72-73; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 137; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 145; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 255; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 186.

tanınan Türkleri öldürmüştü. Hâlbuki onlar bu bâtinî taifesine mensup değillerdi, Sünnî olup İsmâîl adlı bir emîre bağlı oldukları için kendilerine «İsmâîliyye” deniliyordu. Tîrânşâh bu Türklerden iki bin kişinin de ellerini kesmişti. Hûzistân’da kâtiplik yapan «Ebû Zür’a” adlı bir şahıs Tîrânşâh’ın yanına elçi olarak gelmiş, onu Bâtiniliğe teşvik etmiş, Tîrânşâh da kabul etmişti. Tîrânşâh’ın yanında «Ahmed b. el-Hüseyn el-Belhî» adlı bir Hanefî takibi vardı. Halk nazarında hürmet ve itaat edilen bir zat idi. Tîrânşâh bir gece O’nu yanına getirtti ve Fakih uzun süre yanında kaldı. Oradan ayrılınca peşine O’nu öldürmek üzere adam görevlendirdi. Sabahleyin halk Melik Tîrânşâh’ın yanına girdiler, aralarında Sahibü’l-ceyş (ordu kumandanı) da vardı. Tîrânşâh’a:”Ey Melik! Bu fakih kim öldürdü?” diye sordu. O da:”Şehrin Şahnesi sensin, bir de gelmiş, «O’nu kim öldürdü. » diye bana soruyorsun. “dedi. Sâhibü’l-ceyş de:”Ben O’nu öldüreni biliyorum” diyerek yanından kalktı ve üç yüz süvariyle oradan ayrılp İsfahan’a doğru hareket etti. Tîrânşâh O’nu geri çevirmek için peşinden iki bin süvari gönderdi, fakat Sâhibü’l-ceyş onlarla savaşp mağlûp etti ve doğruca İsfahan’a gitti. Sultan Muhammed ile Mûeyyidülmülk İsfahan’da bulunuyorlardı. Sultan O’nu saygıyla karşıladı ve:”Sen hükümdarların (meliklerin) babasının. “dedi. Kırman askerleri Sahibü’l-ceyş’in İsfahan’a gitmesine çok içerlediler, hemen toplanıp Tîrânşâh ile savaşa girdiler ve O’nu Berdesîr (Kîrmân’da bir şehir)’den çıkardılar. O şehirden ayrılınca Kadı ile askerler anlaşp Arslanşah b. Kirmanşah b. Kavurt Bey’i tahta çıkardılar. Tîrânşâh da Kîrmân’daki Bern Şehri’ne gitti; fakat ahali O’nunla savaştı ve şehre sokmadı, yanındaki malları ve mücevheratı da aldılar; bunun üzerine Tîrânşâh Sümeyrem Kalesi’ne gidip oraya kapandı. Burada «Muhammed Behsütûn» adlı bir emir vardı. Arslanşah bu kaleye asker sevk edip muhasara altına aldı. Muhammed Behsütûn, Tîrânşah’a;”Yanımdan uzaklaş, sana hainlik etmeyi düşünmüyorum, fakat ben Müslüman bir adamım ve senin burada kalman beni üzüyor. Ben de senin mezhebine girmekle itham ediliyorum” dedi. Tîrânşâh çıkmaya karar verince Muhammed Behsütûn kendilerini muhasara etmekte olan ordunun kumandanına Tîrânşâh’ın hareketini haber verdi, O da Tîrânşâh’ın yoluna asker sevk etti. Bunlar Tîrânşâh’ın üzerine hücum edip yakaladılar, yanındaki ağırlıkları aldılar. Aynı şekilde Ebû Zür’a’yı da yakaladılar Arslanşâh’a gönderdiler. O da ikisini de öldürdü ve bütün Kirman şehirlerini teslim

aldı. ⁵⁴Buradan anlaşılacağı üzereşah birçok Türkü öldürtmüş ve cezalandırmıştı. Bu olay neticesinde sapkınlığa giderek Bâtıniliği secerek Sünni olan halkın inanış ve düşüncelerine ters kararlar almaya başlamıştı. Bâtıniliğin tesirinde kalarak dinin cevaz vermediği sözler söyleyip bazı davranışlarda bulunan Şah kendisini uyaran kadı ve âlimleri öldürttü. Kirman halkı Türk emîrlerinden Bâzdâr'ın etrafında toplanarak katline dair şeyhülislâmdan fetva aldı. Harekete geçerek onun öldürülmesi için üzerine yürümüşlerdir. Kaçarak saklanan şah daha sonra yakalanmış ve sapık düşüncelerinden vazgeçtiğini söylemesine rağmen sözlerinin dikkate alınmadığını görerek öldürüldü (494/1101). Daha sonra Kirman tahtına, Kirmanşah'ın oğlu I. Arslanşah geçti (22 Muharrem 495 / 16 Kasım 1101). Arslanşah, kırk küsür yıl süren hükümlerlik döneminde Kirman'ı adil ve kararlılıkla yönetti. Fars'ı zaptetti. Safer 537'de (Eylül 1142) Arslanşah'ın oğlu Muhammed babasını hapsederek Kirman Selçuklu tahtına geçti. Melik Muhammed Şah'tan sonra oğlu Tuğrul Şah hükümdar oldu (6 Cemâziyelevvel 551 / 27 Haziran 1156). Müellifimiz, Tuğrul Şah'ın da şefkatli ve âdil bir hükümdar olduğundan bahsetmektedir. 565'te (1170) vefat eden Tuğrul Şah'ın Arslanşah, Türkân Şah, Turan Şah ve Behram Şah adlı dört oğlu yedi yıl süren hilafet mücadelesine girişti. En küçük oğlu Behram Şahhocalarınıyardımıyla tahta geçti (565/1170). Ağabeyleri onun hükümdarlığını tanımayıp mücadeleye giriştiler. Bu arada Behram Şah, Türkân Şah'ı öldürttü. Bu olay eserde şu şekilde aktarılmakta:”*Kirman Meliki Tuğrul b. Kavurt bu sene öldü. Çocukları Behrâmşâh ile ağabeyi Arslanşâh arasında anlaşmazlık çıktı ve birbirleri ile savaşa girdiler. Behramşâh ile Türkânşâh adındaki kardeşi mağlûp oldular. Arslanşâh bütün ülkeye hâkim oldu, Behrâmşâh da Horasan'a kaçıp Nisâbûr Hâkimi el-Mûeyyed'in yanına gitti ve yardım istedi. Mûeyyed O'na yardım edip Kirman'a asker şevketti, iki kardeş arasında çıkan savaşı Behrâmşâh kazandı. Arslanşâh İsfahan'a kaçıp İldeniz'e sığındı. İldeniz de O'nunla beraber asker gönderdi ve Behrâmşâh'ın elindeki yerleri kurtararak bu beldeleri kardeşi Arslanşâh'a teslim etti. Behrâmşâh Nisâbûr'a geri dönüp şehrin hâkimi Mûeyyed'e sığındı, bir müddet*

---

⁵⁴ İbnü'l- Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 446; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 152; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 98; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 145; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 255; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygurluğu*, s. 186.

yanında kaldı. Tam bu sırada Arslanşâh öldü ve Behrâmşâh Kirmân'a gidip ele geçirerek rakipsiz olarak orada ikamet etti. ⁵⁵ Buradan anlaşılacağı üzere kardeşler arası kavgalar vuku bulmuş sonucu çetin savaşlar ile neticlenmiştir. Bu olaylar hasebiyle Kirman Selçukluları fetret devrinegirmiştir. Bu dönem Behram Şah, Arslanşah ve Turan Şah arasında mücadelelerle geçti. Bu mücadeleler Kirman'ı harap duruma getirmiştir. Karşlerden Arslanşah'ın ölümü bu savaşa son vermiş ve halk derin bir nefes almıştır. Behram Şah yönetimi ele geçirdikten sonra 571'de (1175) öldü; yerine yedi yaşındaki oğlu II. Muhammed Şah sultan oldu. Ancak bu sırada II. Arslanşah, Berdesîr'e gelerek üçüncü defa tahta çıktı. ⁵⁶ Akabinde II. Turan Şah, Salgurlular'ın desteğiyle II. Arslanşah üzerine sefer düzenledi. II. Arslanşah savaş meydanında ölünce (572/1177) Atabeg Kutbüddin, Arslanşah'ın çok küçük yaştaki oğlu Yavlak'ı tahta çıkardı. II. Turan Şah kısa bir süre sonra Yavlak'ın gözüne mil çektirerek Kirman Selçuklu tahtına oturdu. II. Turan Şah, hemen sonrasında Sultan Sencer'i yenip esir alan Oğuzlar'dan kalabalık bir grubun Kirman topraklarına girdiğini gördü. Nüfuslarının kalabalık olduğunu ve sultanın emrine girmek istediklerini dile getiren Oğuzlar'a dirlik verilmesi kararlaştırıldı. Ancak iki taraf da birbirine güven vermemişti. Bir taraftan Oğuzlar dirlik bahanesiyle dağıtılacakları kanaatine varmıştı söylentisi, diğer taraftan daonların bu davranışları sultana itaat etmeyecekleri şeklinde yorumlandı. Bu ikilem karşısında II. Turan Şah, Oğuzlar'ı ülkeden çıkarmak için Fars hâkimi Salgurlu Tekele'den yardım istedi. Oğuzlar, Kirman-Fars kuvvetlerini ağır hezimetle uğrattıktan sonra (575/1179) güneye inip bölgeyi yağmaladılar. Oğuzlar sultanın yanına doğru yöneldiler, amaçları ise barış yapmaktı. II. Turan Şah'tan başlarına geçerek hükümdarları olmasını ve kendileriyle birlikte yaşamasını istiyorlardı. İstekleri kabul edildi ve beylerine hil'at giydirildi. Ancak II. Turan Şah'ın kendilerine ırkçı bir topluluk gibi bakmasına hiddetlenen Oğuzlar, bazı bölgelerde yağmalarda bulundular. Daha sonra da bölgeye iyice yerleşen Oğuzlar, toprakları ekip biçmeye ve ticareti canlandırmaya çalıştılar. II. Turan Şah 579 (1183) yılında ölümü üzerine yerine Behram Şah'ın oğlu

---

⁵⁵ İbnü'l- Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 365; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 145; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 255; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 186.

⁵⁶ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 152; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 98.

II. Muhammed Şah ikinci defa tahta çıkarıldı. Bu dönemde Horasan'daki nüfuslu Oğuz beylerinden Melik Dînâr, Oğuzlar'ın isteği üzerine Kirman'a geldi (21 Ramazan 581 / 16 Aralık 1185). Oğuzlar'ın başına geçip hâkimiyetini meşru kıldı. Melik Dînâr başşehir Nermâsîr'i istilâ edip Kirman Selçukluları Devleti'ne son verdi (583/1187). II. Muhammed Şah, Kirman Selçukluları'nı canlandırmak için büyük gayret sarfetmiş, fakat Irak Selçukluları, Salgurlular ve Hârizmşahlar'dan istediği desteği alamadığı için amacına ulaşamamıştır.

1. 3. Suriye Selçukluları(1079-1117)

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, 471 (1078) yılında kardeşi Tutuş'a önce Suriye'yi ve bu ülke sınırlarına yakın bölgelerde fethedeceği yerleri iktâ etti. Tutuş aynı yıl Halep'i kuşattığı esnada bir Fâtımî ordusu da diğer taraftan Dımaşk'ı kuşattı. Bunun üzerine Dımaşk hâkimi Atsız b. Uvak, Tutuş'tan yardım talep etti. Tutuş'un harekete geçerek yardım için geldiğini haber alan Fâtımî kuvvetleri geri döndüler. Tutuş bu yardımı karşısında kendisini karşılamakta geç kaldığını bahane ederek Atsız'ı öldürüp şehri ele geçirdi.⁵⁷Bu olayın eserde aktarımı:”*Tâcüddevle Tutuş b. Alp Arslan bu sene Dımaşk'ı zapt etti. Sebebi şudur:Kardeşi Sultan Melikşah 471 (1078-1079) yılında O'na Suriye'yi ve ele geçireceği diğer yerleri ikta etmişti, bu sebeple Tutuş Halep'e geldi ve kuşattı, Halk büyük bir açlık sıkıntısıyla karşılaştı. Tutuş'un yanında kalabalık bir Türkmen kitlesi vardı. Bu sırada Dımaşk Hâkimi Atsız, Tutuş'a haber gönderip yardım istedi ve Mısır askerlerinin Dımaşk'ı muhasara ettiklerini bildirdi. Gerçekten de Emîru'l-cüyûş Bedr, Mısır'dan «Nasruddevle» adıyla tanınan bir kumandanın emrindeki bir orduyu Dımaşk'a göndermiş ve bu ordu Dımaşk'ı kuşatmıştı; fakat Tutuş'un yaklaştığını duyan Mısırlılar tıpkı bozgun halinde kaçan bir ordu gibi Tutuş'un önünden kaçmışlardı. Atsız, Tutuş'u şehrin surları önünde karşıladı. Tutuş, Atsız'ın kendisini daha uzaklarda karşılamaya*

⁵⁷ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, s. 98; Sevim, *Suriyeve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 98; Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-teginliler)*, MÜEF Yayınları, İstanbul 1985, s. 97; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1008-1118)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 135; Erdoğan Merçil - Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 337-418; Suriye Selçukluları ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Faruk Sümer, “Suriye Selçukluları”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 385-386.

çıkmasına öfkelenmiş, bu yüzden azarladı; bunun üzerine de Atsız, Tutuş'un hoşuna gitmeyen bu meseleden dolayı özür diledi, fakat Tutuş O'nu derhal tevkif ederek öldürdü ve şehri ele geçirdi. Ahaliye çok iyi davrandı, aralarında adaletle hükmetti. ⁵⁸Bu olaydan sonra müellif tarafından aktarılan bilgiler neticesinde, Tutuş'un bu ilerleyişi Suriye Selçuklu Devletinin kuruluş aşamasında temel nitelikte olduğudur (471/1079). Daha sonra Tutuş, Halep'i ele geçirme meselesinden dolayı Anadolu Selçuklu Sultanı I. Süleyman Şah ile mücadeleye girdi. Bu savaş, Halep yakınlarında Aynüseylem denilen yerde meydana geldi. Savaş Tutuş'un galibiyeti ve Süleyman Şah'ın ölümüyle sonuçlandı (18 Safer 479 / 4 Haziran 1086). ⁵⁹ Bahsi geçen olay eserde şu şekilde aktarılmıştır: "Süleyman b. Kutalmış, Şerefuddevle Müslim b. Kureş'i öldürünce Halep halkının lideri olan İbnül-Hutayfî el-Abbâsî'ye haber gönderip şehri kendisine teslim etmesini istemişti. İbnü'l-Hutayfî de Süleyman'a elçi gönderip durumu Sultan Melikşah'a yazıp cevap alınca kadar mühlet istedi. İbnü'l-Hutayfî bu arada Dimaşk Hâkimi Tutuş'a adam gönderip Halep'i kendisine teslim etmeyi vaat etti, bunun üzerine de Tutuş Haleb'i teslim almak üzere hareket etti. Süleyman bunu haber alınca süratle üzerine doğru yürüdü, seher vaktinde dağınık ve hazırlıksız bir haldeki Tutuş'un yanına vardı. Süleyman iyice yaklaşınca kadar Tutuş O'ndan haberdar değildi, ancak Süleymanşah'ı görür görmez askerlerini savaş nizamına soktu. Emîr Artuk b. Eksüb de Tutuş'un yanındaydı. Artuk girdiği her savaştan galip ayrılmış bir emirdi. Savaştan güzel bir imtihan verdi; Arapları savaşa teşvik etti; böylece de Süleyman'ın adamları bozuldu. Süleyman kendisi merkezde sabırla savaştı, adamlarının mağlûp olup geri çekildiğini görünce de yanında bulunan bıçağı çekerek intihar etti. Başka bir rivayete göre savaş meydanında öldürülmüş ve Tutuş böylece askerlerine galip gelmiştir. Geçen sene Safer ayında (Haziran 1085) Süleyman b. Kutalmış, Şerefuddevle'nin cesedini bir katır sırtında ve bir elbiseyle kefenlenmiş vaziyette Halep'e göndermiş ve halktan

---

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 291.

⁵⁹ Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 98; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Tog-teginliler)*, MÜEF Yayınları, İstanbul 1985, s. 97; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1008-1118)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 135; Erdoğan Merçil - Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 337-418.

şehri kendine teslim etmesini istemişti. Bu sene Safer ayında (Haziran 1086) ise Tutuş, Süleyman'ın cesedini bir elbise içinde Halep'e gönderdi ve şehrin teslimini isledi. İbnü'l-Hutayti durumu Sultan'a yazacağını ve gelecek emre göre hareket edeceğini bildirdi, bunun üzerine Tutuş şehri muhasara etli ve kuşatmayı sürdürerek halkı sıkıştırdı. İbnü'l-Hutayfî, her bir burcunu muhafaza etmek üzere şehri ileri gelenlere teslim etmiş, bu arada burçlardan birini de İbnü'r-Ha'vî adıyla tanınan birine vermişti, ancak daha sonra ağır sözler söyleyerek O'nu kendinden soğuttu. Bu adam çok kuvvetli biriydi. Halkın içinde bulunduğu zor şartları gördü ve durum kendisini Tutuş'a haber gönderip şehri teslim almak üzere çağırmaya sevk etti. Daha sonra aralarında tespit edecekleri bir gece adamlarını iplerle surların üzerine çekmek için anlaştılar. Tutuş sözleştikleri gece oraya gelerek adamlarını ipler ve merdivenlerle surların üzerine çıkardı ve böylece şehre hâkim oldu. İbnü'l-Hutayfî, Emir Artuk'a sığındı, O da Tutuş'tan İbnü'l-Hutayfî'nin bağışlanmasını rica etti. Kaleye gelince, burada Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'in amcasının oğlu Salim b. Mâlik b. Bedrân vardı. Tutuş kaleyi on yedi gün kuşattı, sonra kardeşi Sultan Melikşah'ın öncü birliklerinin geldiğini haber alınca oradan ayrıldı. ⁶⁰Buradan anlaşılacağı üzere Süleyman Şah Halep üzerine sefere çıkacağını ve halkın ileri gelenlerinden burayı kendisine teslim etmelerini istiyor. Fakat şehrin ileri gelen sözcüsü bu durum hakkında Sultan Melikşah'a elçi gönderip haber vereceğini söylemiştir. İkili oynayan bu kişi aynı anda Dimaşk hâkimi Tutuş için de bir elçi göndererek durumu anlatıp şehri koşulsuz kendisine teslim edeceğini söylemiştir. Bu durum üzerine hem Tutuş hemde Süleyman Şah harekete geçiyor. Tutuş Süleyman'ın gelişinden haberdar olmuyor. Tutuş bu ani baskından hemen kurtulup ordusunu savaş düzenine geçirmiştir. Çok tecrübeli emirlerden oluşan ordusu ve bu orduya takviye kuvvet olarak gelen Araplar, Sultan Süleyman Şah'ın ordusu karşısında galib gelmişlerdir. Müellifimiz Sultanın ölümü hakkında rivayetlerden bahsetmiştir. Tutuş,

---

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 319; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 154; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 259; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 192; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 98; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Togteginliler)*, MÜEF Yayınları, İstanbul 1985, s. 97; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1008-1118)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 135; Erdoğan Merçil - Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 337-418.

Süleyman'ın ölümü sonrası cesediyle yapılan bu hareket ile düşmanlarına korku salmayı amaçlayarak feth etmek istediği yerleri savaşız almayı amaçlamıştır. Bu düşünce ile yaptığı Halep çıkarması da Melikşah gelinceye kadar sürmüş fakat onunla savaşmayı göze alamadığı için oradan derhal ayrılmıştır. Kasîmüddeve Aksungur'un öldürülmesi, Tutuş'un Halep, el-cezîre, Diyarbakır, Azerbaycan ve Hemedân'ı ele geçirmesi ve Bağdat'ta Tutuş adına hutbe okunması gibi bu yıl olan bazı olaylar hakkında bilgiler eserde verilmiştir.⁶¹ Bahsi geçen olaylar: "Bugün Musul'a hâkim olan hükümdarlarımızın, şehid Zengî b. Aksungur'un ahfadının ataları olan Kasîmüddeve Aksungur bu sene Cemaziyülevvel ayında (Mayıs-Haziran 1094) öldürüldü. Öldürülmesinin sebebi şudur: Tâcüddeve Tutuş Azerbaycan'dan bozgun halinde geri dönünce sürekli olarak asker topladı, böylece çok sayıda askerleri ve adamları oldu. Söz konusu tarihte saltanatı ele geçirmek gayesiyle Dimaşk'tan Halep istikametinde yola çıktı. Bunu duyan Kasîmüddeve Aksungur ile Bozan kuvvetlerini birleştirdiler; ayrıca Sultan Rükneddîn Berkyaruk da bilahare Musul Valisi olan Emîr Kürboğa ile onlara yardımcı kuvvetler sevk etti. Aksungur Bozan ve Kürboğa kuvvetlerini birleştirdikten sonra Tutuş'un üzerine yürüdüler. Halep'e altı fersah mesafede, Tell-Sultan yakınlarında Nehr Seb'in'de Tutuş ile karşılaşp savaşa tutuştular. Çok çetin bir savaş vuku buldu. Bunun üzerine Aksungur'un safında yer alan bir kısım birlikler bozularak geri dönüp kaçtılar, diğerleri de onları takip etti, böylece Aksungur'un ordusu tamamen bozguna uğradı. Aksungur yine de savaşa devam etti, ancak sonunda O da esir alınıp Tutuş'un huzuruna getirildi. Tutuş huzuruna getirilen Aksungur'a: "Eğer sen beni mağlûp etseydin ne yapardın?" diye sordu. Aksungur da: "Öldürürdüm" cevabım verdi. Bunun üzerine Tutuş: "Ben de seni senin bana vermek istediğin cezaya mahkûm ediyorum. " dedi ve Aksungur'u öldürdü. Tutuş Aksungur'u öldürdükten sonra Halep'e doğru yürüdü. Kürboğa ile Bozan daha önce Halep'e girmişlerdi. Şehri

---

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 319; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 154; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 259; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 192; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 98; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Togteginliler)*, MÜEF Yayınları, İstanbul 1985, s. 97; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1008-1118)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 135; Erdoğan Merçil - Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 337-418.

Tutuş'a karşı müdafaa ettiler. Tutuş Halep'i muhasara etti ve şehri ele geçirinceye kadar çarpışmayı sürdürdü. Karatü'ş-şerifte oturanlar burayı O'na teslim ettiler. Tutuş buradan Halep'e girdi ve Bozan ile Kürboğa'yı esir aldı. Tutuş buradan Bozan'ın hâkimiyetindeki Harran ile Urfa halkına haber salıp her iki şehrin de teslimini istedi; fakat onlar teslim etmek istemediler, bunun üzerine de Bozan öldürülerek başı onlara gönderildi ve böylece Tutuş her iki beldeyi de teslim aldı. Kürboğa'ya gelince, Tutuş O'nu Hıms'a göndererek orada hapsedti. Kürboga, babası Tutuş'un öldürülmesinden sonra Melik Rıdvan tarafından serbest bırakılıncaya kadar hapiste kaldı. Kasîmüddevle, halkına en güzel davranan ve onları en iyi şekilde koruyan emirlerdendi. Hâkimiyeti altındaki bölgede umumî bir ucuzluk, yaygın bir adalet ve geniş bir emniyet vardı. Bölgesindeki köylerin halkına, kendilerine veya halktan birine ait bir kilit çalınsa az veya çok olsun malın tamamını ödemelerini şart koşmuştu. Kervanlar O'nun bölgesindeki bir köye vardıklarında yüklerini yere yıklar ve uyurlardı. Kafile oradan ayrılıncaya kadar köy halkı onları korurdu. Böylece bütün yollar emniyet altına alınmıştı. Vefa duygusuna ve yeminine sadakatine gelince, efendisinin ve velinimetinin hanedanını (ailesini) müdafaa ve muhafaza uğrunda öldürülmüş olması O'nun için yeterli bir iftihar vesilesidir. Tutuş, Harran ve Urfa'yı zapt ettikten sonra el-Cezîre diyarına yürüdü ve bu bölgenin de tamamını ele geçirdi. Daha sonra Hemedân'a yürüyüp orayı da zapt etti. Burada Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ü gördü. Fahrülmülk o sırada Horasan'daydı ve Sultan Berkyaruk'a hizmet gayesiyle oradan ayrılmıştı. Mahmud b. Sultan Melikşah'ın İsfahan'daki kumandanlarından biri olan Emîr Kamac, Fahrülmülk'e saldırıp malım yağmalamıştı. Fahrülmülk O'nun elinden kaçıp kendini kurtarmış ve Hemedân'a gelmişti. Tutuş da bu vesileyle Hemedân'da O'na rastladı ve öldürmek istedi, fakat Yağısıyan O'nun için şefaattir istedi ve Tutuş'a halkın Nizâmülmülk'ün ailesine sempatisi sebebiyle Fahrülmülk'ü vezir tayin etmesini tavsiye etti. Tutuş da kabul edip onu vezir yaptı. Tutuş Bağdat'a haber göndererek Halife el-Mustazhir Billâh'dan hutbeyi kendi adına okutmasını istedi. Bu sırada Bağdat Şahnesi Ay tekin Ceb idi. Divan'da hizmete devam ve bu konuda ısrar etti. Nihayet ileriki yıllarda vuku bulacak olaylar içerisinde Berkyaruk'un, amcası Tutuş'un ordusuna mağlûp

olduğu haberi alındıktan sonra bu teklif kabul edildi. “⁶²Melikşah’ın ölümü üzerine kardeşi Tutuş Musul, Halep ve Diyarbekir bölgelerini ele geçirdi. Fakat Selçuklu tahtı için giriştiği mücadele sırasında Berkyaruk ile yaptığı savaşta hayatını kaybetti (16 Safer 488 / 25 Şubat 1095):⁶³“Sultan Berkyaruk bu sene Şevval ayında (Ekim-Kasım 1095) amcası Tutuş’un askerleri karşısında mağlûp oldu. Berkyaruk o sırada Nusaybin’deydi. Amcasının Azerbaycan üzerine yürüdüğünü haber alınca, O da Nusaybin’den ayrılıp Musul’un üzerindeki bir mevkinden Dicle’yi geçti ve Erbil’e oradan da Sürhâh b. Bedr’in ülkesine hareket etti ve amcasına dokuz fersah yaklaşınca kadar yola devam etti. Yanında sadece bin kişi vardı. Amcası Tutuş’un yanında ise elli bin kişi bulunuyordu. Tutuş’un adamlarından Emir Ya’kûb b. Abak karargâhtan ayrılıp Berkyaruk’a bir baskın düzenledi ve O’nu mağlûp etti. Silâh ve ağırlıklarını yağmaladı. Yanında Porsuk, Gümüştekin, Cândâr, el-Yaruk gibi büyük emirlerden başka kimse kalmadı. Berkyaruk buradan İsfahan’a gitti. Kardeşi Mahmud’un annesi Terken Hatun bu sırada vefat etmişti. Şehirdekiler Berkyaruk’un içeri girmesine mani oldular, fakat daha sonra hileyle yakalayıp tevkif üzere İsfahan’a girişine müsaade ettiler. Berkyaruk İsfahan’a yaklaşınca kardeşi Mahmud çıkıp O’nu karşıladı. Berkyaruk şehre girince çevresini kuşattılar. Tam bu sırada kardeşi Mahmud humma ve çiçek hastalığına yakalandı. Emirler Berkyaruk’un gözlerine mil çekmek istediler, ancak tabip Emînüddeve İbnü’l-Tilmiz onlara: ”Melik Mahmud şu anda çiçek hastalığına yakalanmış bulunuyor, kurtulacağı da benzemiyor. Görüyorum ki, siz Tutuş’un hükümdar olmasını, ülkeyi ele geçirmesini istemiyorsunuz. O halde Berkyaruk’un gözlerine mil çekmekte acele etmeyiniz. Eğer Mahmud ölürse O’nu Sultan yaparsınız. Eğer Mahmud hastalıktan kurtulursa Berkyaruk’un gözlerine mil çekmekte takdir yine sizindir. “dedi. Mahmud, Şevval ayı sonunda (11 Kasım 1094) öldü. Bu sıkıntıdan sonra gelen bir ferahlama idi. Berkyaruk kardeşinin taziyelerini kabul etmek üzere oturdu. Mahmud 480 yılı Safer ayında (Mayıs-Haziran 1087) doğmuştu. Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk Sultan

---

⁶² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, VIII, s. 379-380; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 154; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 259; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 192.

⁶³ Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 123; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1008-1118)*, s. 112; Merçil -Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 337-418.

Berkyaruk'un yanına gitti. Berkyaruk Zilhicce ayında (Aralık 1094 - Ocak 1095) O'nu vezir tayin etti. Kardeşi İzzülmülk b. Nizâmülmülk Sultan Berkyaruk ile birlikte Musul'da iken vefat etmişti. Cenazesi Bağdat'a gönderildi ve Nizamiye Medresesi'nde defnedildi, izzülmülk yüz itibarıyla insanların en nurlusu, ahlâk ve yaşayış bakımından en güzeliydi. Babasının tevkiini taşıyan belgelere sahip olan halkın sahip olduğu yerleri ellerinde bıraktı, onlara dokunmadı. Kardeşi Mahmud'dan sonra Berkyaruk da çiçek hastalığına yakalandı, ancak iyileşip kurtuldu. Berkyaruk sağlığına kavuşunca Müeyyidülmülk, İraklı ve Horasanlı emirlere mektup yazıp onları kendi tarafına çekmeye çalıştı. Bunun üzerine hepsi Berkyaruk'un safına geçtiler. Böylece Berkyaruk'un durumu güçlendi, askerleri çoğaldı. "Berkyaruk ile Tutuş arasındaki savaş, Tutuş'un öldürülmesi, Tutuş b. Alp Arslan bu sene Safer ayında (Şubat 1095) öldürüldü. Sebebi şu idi:Tutuş Sultan Berkyaruk'u mağlûp edince olay yerinden Hemedân'a gitti. Emîr âhur oraya kapanmıştı. Tutuş daha sonra oradan ayrıldı. Emîr-âhûr, Tutuş'un ağırlıklarını ele geçirmek gayesiyle O'nu takip etti, fakat Tutuş geri dönüp O'nu mağlûp etti. Emîr-âhur bunun üzerine Hemedân'a geri döndü ve Tutuş'tan emân dileyip saflarına katıldı. Tutuş, Berkyaruk'un hastalandığını duyunca, İsfahan üzerine yürüdü. Bu sırada Emîr-âhur ziyaret tertip etmek ve ihtiyaçlarını sağlamak maksadıyla Cerbâzakân'a gitmek için izin istedi. Tutuş da izin verdi. Emîr-âhur önce Cerbâzakân'a, sonra da İsfahan'a gitti, onlara Tutuş hakkında bilgi verdi. Tutuş bunu duyunca Cerbâzakân'ı yağmaladıktan sonra Rey'e gitti, İsfahan'daki emirlerle haberleşip onları kendine itaate davet etti, pek çok ihsanda bulunmayı vaat etti. Berkyaruk bu sırada çiçek hastalığına yakalanmıştı. Emirler Tutuş'a gönderdikleri cevapta O'nun tarafına geçeceklerine dair söz verdiler, fakat onlar bir yandan da Berkyaruk'un hastalığını merakla bekliyorlardı. Berkyaruk hastalıktan kurtulup iyileşince Tutuş'a:"Aramızda kılıçtan başka bir şey yoktur. " diye haber gönderdiler. Emirler Sultan Berkyaruk ile beraber İsfahan'dan yola çıktılar. Sayıları çok azdı. Cerbâzakân'a vardıklarında yanlarına her taraftan asker gelmeye başladı. Öyle ki, otuz bin kişiye ulaştılar. Nihayet Rey yakınlarındaki bir mevkide karşılaştılar. Tutuş'un askerleri bozulup geri çekildi, fakat kendisi savaşı sürdürdü ve sonunda öldürüldü. Rivayete göre, O'nu Halep Emîri Aksungur'un adamlarından biri

efendisinin intikamını almak gayesiyle öldürdü. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk tevkif edilmişti ve bu savaşta Tutuş'un yanındaydı. Savaştan sonra serbest bırakıldı. Böylece Berkyaruk'un işleri yoluna girdi ve saltanat Berkyaruk'a nasip oldu. “⁶⁴Buradan aktarılan bilgiler dışında şurada dikkate şayandır: Daha önceki gün amcası Tutuş karşısında mağlûp olup az sayıdaki adamıyla İsfahan'a giden Berkyaruk'u hiç kimse takip etmemişti. Şayet yirmi süvari takip etmiş olsaydı O'nu mutlaka yakalayacaklardı; çünkü İsfahan kapısında bir kaç gün beklemişti. Daha sonra İsfahan'a girince emirler gözlerine mil çekmek istediler. Tam bu sırada İsfahan'a girişinin ikinci günü kardeşi Mahmud humma ve çiçek hastalığına yakalandığı gibi menenjit hastalığına da müptela oldu; ancak daha sonra her iki hastalıktan da kurtuldu. Amcası karşısında mağlûp olduğu tarihten, iyileşip İsfahan'dan ayrılıncaya kadar dört ay geçtiği halde amcası Tutuş hiç bir faaliyette bulunmadı, hiçbir şey yapmadı. Şayet Berkyaruk veya kardeşi Mahmud hasta iken O'nun üzerine (İsfahan'a) yürümüş olsaydı, hiç şüphesiz ülkeye hâkim olurdu. Tutuş'un vefatından sonra Suriye Selçukluları, Halep ve Dımaşk Selçuklu melikliği olmak üzere ikiye ayrıldı. Oğullarından Rıdvan Halep'te, Dukak Dımaşk'ta hüküm sürmeye başladı. ⁶⁵ Bakalım bu konuyu müellifimiz nasıl aktarmış:”*Tâciüddevlê Tutuş adamlarına, oğlu Melik Rıdvan'a itaat etmelerini vasiyet etmişti. Tutuş öldürüldüğü savaşa girmeden önce de oğlu Rıdvan'a yazdığı mektupta İrak'a gitmesini ve hükümet konağında (Dâru'l-memleke) kalmasını emreliyordu. Rıdvan da kalabalık bir toplulukla yola çıktı. Bunlar arasında İlgazi b. Artuk da vardı ki, Tutuş'un yanına gitmiş, ancak Tutuş, İlgazi'yi oğlu Rıdvân'ın yanında bırakmıştı. Rıdvan'ın kafilesinde yer alanlardan biri de Emir Vessâb b. Mahmud b. Salih b. Mirdâs idi. Bunlardan başka emirler de vardı. Rıdvân, Hit'e yaklaşıncı babasının ölüm haberini aldı ve derhal Halep'e döndü. Annesi de yanındaydı. Halep'i ele geçirdi, burada Ebû'l-Kâsım el-Hasan b. Ali el-Harezmî vardı. Tutuş Halep'i teslim*

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 381-382; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 154; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 259; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 192.

⁶⁵ Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 125; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Togteginliler)*, s. 67. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi I (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 104; Muharrem Keskin, *Türkiye Selçukluları-Makaleler-*, Kriter Yayınları, İstanbul 2015, s. 1-70.

etmiş, şehir ve kaleyi emrine vermiş, O'nu yetkili olarak tayin etmişti. Babalığı Cenâhüddeve el-Hüseyn b. Aytekin de Rıdvan'a iltihak etti. Cenâhüddeve Tutuş ile beraberdi ve savaşta yara almadan kurtulmuştu. Ayrıca iki küçük kardeşi Ebû Talib ile Behrâm da Rıdvan'ın yanındaydı. Bunların hepsi Ebû'l-Kâsım'ın şehirdeki tahakkümünden dolayı adetâ birer misafir gibiydiler. Bu sebeple Cenâhüddeve kaledeki askerlerin çoğunu teşkil eden Mağriblileri (el-Mağaribe) kendi tarafına çekti. Bunlar gece yarısı Melik Rıdvan'ın hâkimiyetini ilân ettiler ve Ebû'l-Kâsım'ın çevresini kuşattılar. Rıdvan O'na haber gönderip gönlünü aldı. Ebû'l-Kâsım özür diledi, Rıdvan da mazeretini kabul etti. Halep ve çevresindeki camilerin minberlerinde Rıdvan adına hutbe okundu. Babasının öldürülmesinden sonra yaklaşık iki ay boyunca hutbeler Rıdvan adına değil, babası adına okunuyordu. Cenâhüddeve ülkeyi gayet güzel bir şekilde idare etti, ancak Antakya Hâkimi Türkmen Emîri Yagısıyan b. Muhammed b. Alp, Cenâhüddeve'ye muhalefet ettiyse de sonra anlaştı ve Melik Rıdvan'a şehri koruyacak bir valisi olmayan Diyarbakır üzerine yürümeyi tavsiye etti. Bunun üzerine topluca Diyarbakır üzerine sefere çıktılar. Çevredeki şehirlerde Tutuş tarafından görevlendirilmiş olan emirler de onlara katıldı. Önce Serûc üzerine yürüdüler. Bugün Hısn Keyfâ'ya hâkim emirlerin atası olan Artuk oğlu Sökmen onlardan daha önce Serûc'a vardı, orayı zapt etti ve Melik Rıdvan'ın adamlarına karşı şehri müdafaa etti. Şehir halkı Sökmen'in emriyle Rıdvan'ın huzuruna çıkıp askerlerinin yaptıkları zulümden yakındılar ve ekinlerine zarar vermelerinden dolayı O'na şikâyetçi olarak ayrılmasını istediler. Bunun üzerine Rıdvan Serûc önlerinden ayrılıp Urfa'ya gitti. Urfa'da Rumlardan Thoros adlı biri vardı ve şehri yıllık muayyen bir meblağ ödemek şartıyla Bozan'dan devralmıştı. Maiyetindekilerle Müslümanlara karşı savaştı ve kaleye kapandı. Müslümanlar O'nda ummadıkları derecede cesaret ve kahramanlık müşahede ettiler; fakat Rıdvan sonunda şehri ele geçirdi. Yagısıyan, Rıdvan'dan kaleyi kendisine vermesini isteyince burayı O'na verdi. Yagısıyan Urfa'yı teslim alıp müstahkem bir hale soktu ve adamlarını muhtelif mevkilere yerleştirdi. Bu arada Harranlılar Rıdvan'a ve yanındakilere haber gönderip şehri kendilerine teslim etmek istediklerini bildirerek onları Harran'a çağırdılar. Harran Emîri Karaca bunu duyunca bu işten İbnü'l- Müflî'yi sorumlu tuttu. Tutuş Harran'ın müdafaaasını O'na tevdi etmişti, Bu

olaydan sonra Karaca İbnü'l-Müftî ile kardeşlerinin çocuklarını yakalayıp idam ettirdi. Rıdvan bu hadiseyi haber aldığı sırada Cenâhüddeve ile Yagısıyan arasında anlaşmazlık çıkmıştı ve birbirlerine karşı kin besleyip hainlik tasarlıyorlardı; bu yüzden Cenâhüddeve kaçarak Halep'e gitti, Melik Rıdvan'ın annesi olan karısıyla işbirliği yaptı. Rıdvan ile Yagısıyan da Fırat'ı geçip Halep'e doğru yola çıktılar; fakat yolda Cenâhüddeve'nin Halep'e girdiğini duydular, bunun üzerine Yagısıyan Rıdvan'dan ayrılıp Ebû'l-Kâsım el-Harezmi ile birlikte Antakya'ya gitti, Rıdvan ise Halep'e doğru yoluna devam etti. Tutuş'un diğer oğlu Dukak'a gelince, babası Tutuş O'nu amcası Sultan Melikşah'ın yanına Bağdat'a göndermiş ve Sultan'ın kızına düniür olmuştu. Dukak Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine el-Celâliyye Hatun ve oğlu Mahmud ile birlikte Bağdat'tan İsfahan'a gitti. İsfahan'da gizlice Sultan Berkjaruk'un yanına gitti. Ve saflarına katıldı. Bilâhare babasının tarafına geçti ve Tutuş'un öldürüldüğü savaşta yanında yer aldı. Babası öldürülünce, Tutuş'un Ay tekin el- Halebî adlı kölesi tarafından Halep'e götürüldü. Dukak bir süre kardeşi Rıdvan'ın yanında kaldı. Dimaşk Kalesi'nin valisi Hadım Emir Savtekin Dukak ile gizlice haberleşti ve O'nu Dimaşk'a hâkim olmaya çağırdı. Bunun üzerine Dukak Halep'ten gizlice kaçtı ve süratle Dimaşk'a gitti. Kardeşi Rıdvan ardından birkaç süvari gönderdiyse de bunlar O'na yetişemediler. Dimaşk'a varınca Hadım Savtekin çok sevindi ve Dukak'ı sevinç içinde karşıladı. Dukak Dimaşk'a girince, Yagısıyan O'na haber gönderip kardeşi Rıdvan'dan ayrı olarak tek başına Dimaşk Melikliği'ni kurmasını tavsiye etti. Tam bu sırada Mu'temidüddeve Tuğtekin Dimaşk'a geldi; yanında Tutuş'un ileri gelen askerleriyle yakın adamlarından müteşekkil bir zümre vardı. Bunlar esaretten kurtulmuşlardı, çünkü Tuğtekin Tutuş ile birlikte Rey Savaşı'na katılıp esir düşmüş, şimdiye kadar esir olarak kalıp henüz kurtulmuştu. Dimaşk'a varınca Melik Dukak ve devlet adamları tarafından karşılandı. Dimaşk'la kendisine çok büyük saygı gösterdiler. Tuğtekin annesiyle evli olduğu için Dukak'ı destekledi ve O'nu ülkeye hâkim kıldı. Daha sonra da Hadım Savtekin'i öldürmek için çalıştı ve nihayet öldürdüler. Bunun üzerine Yağısıyan Ebû'l-Kâsım el-Harezmi ile birlikte Antakya'dan onların üzerine yürüdü, Ebû'l-Kâsım'ı Dukak'a vezir tayin edip Dimaşk Melikliği'nin idaresine hâkim kıldı. ⁶⁶Buradan anlayacağımız üzere;

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 391-392; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*

Tâcüddevle Tutuş adamlarına, oğlu Melik Rıdvan'a itaat etmelerini vasiyet etmiş. Tutuş öldürüldüğü savaşa girmeden önce de oğlu Rıdvan'a yazdığı mektupta İrak'a gitmesini ve hükümet konağında (Dâru'l-memleke) kalmasını emreliyordu. Rıdvan da kalabalık bir toplulukla yola çıkmıştır. Rıdvân, Hit'e yaklaşıncı babasının ölüm haberini almış ve derhal Halep'e dönmüştür ve Halep'i ele geçirmiştir. Hatta Halep ve çevresindeki camilerin minberlerinde Rıdvan adına hutbe okunmuştur. Müellifimiz Rıdvan'ın Antakya Emiri ile birlikte Diyarbakır üzerine sefere çıktığını anlatmış ve hatta bu sefere Tutuş'dan da asker yardımı aldığında bahsetmiştir. 507 (1113) yılına kadar Halep'te sultanlık yapan Rıdvan b. Tutuş, Haçlılar'la giriştiği mücadelede başarılı olamadı, hatta onlara vergi vermek zorunda kaldı. Bu arada kardeşi ile savaşa tutuldu. Bu konu eserde:”*Melik Rıdvan bu sene Dımaşk üzerine yürüdü. Kardeşi Dukak Dımaşk'taydı. Rıdvan Dımaşk'ı O'nun elinden almaya karar vermişti. Şehre yaklaşıp müstahkem ve ele geçirilmezlik vasıflarına haiz bir yer olduğunu görünce orayı zapt etmeye gücünün yetmeyeceğini anladı ve oradan ayrılıp Nablus'a gitti. Buradan da ele geçirmek niyetiyle Kudüs'e gitmek istedi fakat bu mümkün olmadı. Askerleri O'ndan ayrıldı. Antakya emîri Yağısıyan ve Cenahüddevle ile birlikte geri döndü. Yağısıyan daha sonra Rıdvan'dan ayrılıp Dukak'ın yanına gitti. Yaptıklarına karşılık olmak üzere O'nu kardeşi Rıdvan'ı Halep'te muhasara etmeye teşvik etti. Dukak da çok sayıda asker toplayıp Yağısıyan ile birlikte yola çıktı. Bunun üzerine Rıdvan Seruc'da bulunan Artukoğlu Sökmen'e bir elçi gönderip yardım istedi. Sökmen Türkmenlerden müteşekkil büyük bir orduyla yardıma geldi. Dukak kardeşinin üzerine yürüdü. İki kardeş Kınnesrîn'de karşılaşp savaşa girdiler. Sonunda Dukak ve askerleri mağlûp olup çadırları ve bütün malları yağmalandı, Rıdvan da Halep'e döndü. Daha sonra ikisi Dımaşk ve Antakya'da Dukak'tan önce hutbede Rıdvan'ın adının zikredilmesini kararlaştırdılar.*”⁶⁷ Buradan anlaşılacağı üzere iki kardeş arasındaki savaş rıdvan'ın yanından ayırıp dukak'ın yanına geçen

---

Tarihi, s. 98; Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-teginliler)*, MÜEF Yayınları, İstanbul 1985, s. 97; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1008-1118)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 135; Erdoğan Merçil - Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 337-418; Tâcüddevle Tutuş ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, “Tutuş”, *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 446-449.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, s. 407-408; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 154; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 259; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 192.

emir Yağısıyan'ın başının altından çıkıyor. Birde savaş sonunda Rıdvan galip geliyor fakat bölgedeki kontrolü elinde tutarken kardeşini de ikinci adam olarak bölge sorumluluğunda bıraktığı hutbedeki kendinden sonra onun adının zikredilmesi meselesiyle ortaya koymuş olması da ayrı bir muammadır. Rıdvan, Bâtınîler'e karşı çok ılımlı, ayrıcalıklı davrandı. Bu yüzden çok sayıda Halepli hayatından endişe ettiği için Bâtınî oldu veya öyle göründü. Rıdvan, Fâtımîler'in desteğini sağlamak için Fâtımî halifesi adına hutbe okuttu (17 Ramazan 490 / 28 Ağustos 1097);”*Melik Rıdvan bu sene hâkim olduğu yerlerin büyük bir kısmında Mısır Fatımî Halifesi el-Musta’lî Biemrillâh el-Alevî adına hutbe okuttu. Sebebi şudur: Rıdvan’ın babalığı olan Emîr Cenâhüddevle Hüseyin, Rıdvân’ın kendisine karşı tutumunda bir değişiklik hissetti ve bu yüzden kendisine ait olan Hims’a gitti. Yâğısıyan, Cenâhüddevle’nin Rıdvan’dan ayrıldığını görünce O’nunla anlaştı ve yanına Halep’e gelip şehir dışında konakladı. Rıdvân’ın «el-Hâkim Es’ad» adında bir müneccimi vardı. O’na sempati beslerdi, bu sebeple de Cenâhüddevle gittikten sonra O’nu önemli mevkilere getirdi. O da O’nu Mısırlı Şiiilerin mezheplerine girmeye teşvik etti. Mısır’dan gelen elçiler de Rıdvan’ı Fatımî halifelerine itaat etmeye çağırdılar, O’na pek çok mal vaat ettiler ve Dimâşk’ı ele geçirmesi için kendisine asker göndermeye söz verdiler. Bunun üzerine Rıdvan da, Şeyzer ve Antakya hariç, bütün şehirlerde, Halep ve el-Maarra’da dört cuma Mısır Fatımî halifeleri adına hutbe okuttu. Daha sonra Antakya Emîri Yağısıyan ile Artukoğlu Sökmen Rıdvan’ın yanına gelip bunu çok yadırgadıklarını ve bu işi O’na yakıştıramadıklarını söyleyerek Rıdvan’ı ağır bir dille tenkit ettiler; bunun üzerine Rıdvan bu sene tekrar Abbasîler adına hutbe okuttu ve Bağdat’a elçi gönderip yaptıklarından dolayı özür diledi.*”⁶⁸Buradan anlaşıldığı gibi Rıdvan’ın para mevkii uğruna mezhep değiştirdiği ve bu anlamda Şii mezhebi için gelen elçilerin teklifi kabul ettiği ve hatta hutbelerde Fatimi halifesi adına okutulduğu anlaşılmaktadır. Rıdvan aslında mezhep çatışmalarını körükleyip savaşlara sebep olabilirdi. Bu bağlamda çevresindeki insanlar ve idaresindeki halk onun korkusundan mezhep değiştirmiş yâda o şekilde görünüyormuş gibi yaşamaya çalışmıştır. Bu durum son raddeye gelince Sünnî İslâm dünyasından tepkiler artmış ve

⁶⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, VIII, s. 408; Alptekin, *Dimâşk Atabegliği (Togteginliler)*, s. 158-170. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi I (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 84; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 128.

Rıdvan halktan ve ileri gelenlerden özür dileyerek bu sapkınlığa son vermiş ve Bağdat halifesi adına hutbe okutmuştur. Dımaşk Hâkimi Melik Dukâk b. Tutuş b. Alp Arslan bu sene Ramazan ayında (Mayıs-Haziran 1104) vefat etti.⁶⁹Tutuş ölünce (507/1113) yerine oğullarından Alparslan Tâcüddevle geçirildi. Alparslan, Muhammed Tapar'la ittifak içinde bulunarak Halep'teki Bâtınîler'in büyük bir kısmını ortadan kaldırdı. Dımaşk Atabegi Tuğtegin'den kendisine destek olmasını istedi, o da bunu kabul etti. Tuğtegin'in Halep işlerine karışmaya başlamasından hoşnut olmadığı atabeg emîr Lü'lü', Alparslan'ı öldürüp (508/1114) yerine kardeşi Sultan Şah'ı geçirdi.⁷⁰ Ancak Lü'lü', Halep'in meselelerini halledecek iktidara sahip değildi. Hayatının tehlikede olduğunu fark edince servetini yanına alıp bölgeden kaçmak isterken öldürüldü (510/1116). Bu olayın ardından Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin İlgazi, Halep de olan Haçlı baskısından muzdarip ileri gelenlerin istekleri üzerine Halep'e gelip şehre hâkim oldu. Böylece Suriye Selçuklularının Halep kolu sona erdi (511/1117).⁷¹Tutuş'un vefatından sonra Emîr Savtegin'in davetiyle Dımaşk'ta Suriye Selçuklularının Dımaşk kolunu kuran Dukak (488/1095) bir süre hükümdarlık yaptı. Dukak'ın ölümüyle (10 Ramazan 497 / 6 Haziran 1104) atabeg Tuğtekin çok küçük yaştaki oğlu II. Tutuş'u onun yerine geçirdi.⁷² Tuğtekin bir ay sonra fikriyatını değiştirerek Tutuş'un on iki yaşındaki ağabeyi Ertaş'ı (Bektaş) tahta geçirmekararı aldı. Ertaş'ın Tuğtekin'in kendisini öldüreceğinden korkup annesi ve bir emîrle birlikte şehirden gizlice ayrılmasıyla (Safer 498 / Ekim-Kasım 1104) Dımaşk Selçuklu Melikliği de sona ermiş oldu. Dımaşk'ta bu tarihten sonra Börîler (Tuğteginliler) adıyla bilinen Dımaşk Atabegleri hüküm sürdü.⁷³

---

⁶⁹ Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-teginliler)*, s. 155.

⁷⁰ Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-teginliler)*, s. 158-170. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi I (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, s. 84; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 128.

⁷¹ Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-teginliler)*, s. 158-170; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 154; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 259; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 192.

⁷² Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-teginliler)*, s. 158-170.

⁷³ Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-teginliler)*, s. 158-170; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997, s. 176-184.

1. 4. Türkiye Selçukluları(1075-1308)

Aktarılan kaynak eserlerde Selâcıkı-ı Rûm (Selcûkıyân-ı Rûm) adıyla geçen Anadolu Selçukluları için günümüzde Türkiye Selçukluları ifadesi de kullanılmaktadır. Malazgirt muharebesinden sonra belli bir süre (yaklaşık üç dört yıl) içinde Anadolu'nun büyük bir kısmı fethedildi. Bu fetih seferlerinde en önemli rolü Selçuklular'dan Arslan Yabgu'nun torunu Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah oynadı. Süleyman Şah çetin bir mücadelenin akabinde İznik'i merkez yaparak Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdu (1075-1080).⁷⁴Bu arada Bizans'ın, siyâsî bunalımlar içine düşmüştü. Süleyman Şah, da bu durumdan faydalanarak devletinin sınırlarını İstanbul Boğazı'na kadar genişletti. Bazı Bizans kaynaklarında Selçuklu hükümdarının İstanbul kıyılarında gümrük merkezleri kurdurarak gemilerden vergi aldığı bildirilir. 1081 yılında Süleyman Şah ile Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos barış antlaşması imzaladılar.⁷⁵ Buna göre iki taraf arasında İzmit-İstanbul arasındaki Drakon çayı sınır kabul edilecekti. Türkmen beylerinden Saltuk Bey Erzurum-Bayburt bölgesi, Mengüçük Gazi Kemah Erzincan yöresi, Dânişmend Gazi Sivas-Tokat-Amasya yöreleri, Kara Tegin Çankırı-Sinop, Çubuk, Harput yöresi, Buldacı Elbistan yöresi, Çavuldur Elbistan-Bayburt, Tanrıbermiş Efes yöresini ele geçirerek Anadolu'nun fethinde önemli rol oynadılar.⁷⁶ Anadolu'nun fetih hareketleri sırasındabaşarılı iki komutanın rolü büyüktür. Bunlar Artuk Bey ve Malazgirt Savaşı'nın hemen akabindeç Anadolu'da fetih hareketlerinde bulunan Tutak Bey'dir. Malazgirt zaferinden sonra sırasıyla batıda Ege ve Marmara denizlerine kadar giden Türkmen kabileleri ilk zamanlarda şehirlerin dışında sınırlarda yaşıyordu. Fetih hareketlerinin hızlanmasıyla birlikte Türmen kabileleri ile Anadolu arasında bir göç kanalı kuruldu ve Türkler Anadoluya akın etmeye başladılar. 1082'de Sultan I. Süleyman Şah aynı yıl Çukurova bölgesine bir sefer düzenleyerek Tarsus, Adana başta olmak üzere şehirler fethetti (1082-1083).

⁷⁴ M. Halil Yananç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1944, s. 57; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK, Ankara 1988, s. 34; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 379-385; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, Sayı; 13, 1958, s. 123.

⁷⁵ Yananç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I*, s. 45; Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1992, s. 64.

⁷⁶ Yananç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I*, s. 45; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 84.

Antakya halkının zorluk çıkarmadan şehri kendisine teslim edeceği haberi üzerine yerine İznik'te vekil bırakıp oğulları Kılıcarslan ve Dâvud ile birlikte Antakya'ya gitti ve şehri kolayca teslim aldı (477/1084).⁷⁷Bu olay hakkında eserde şu bilgiler verilmektedir:”*Anadolu (bilâd-ı Rûm)’daki Konya, Aksaray ve çevresinin hükümdarı olan Süleyman b. Kutalmış bu sene Suriye’ye yürüdü ve Suriye topraklarındaki Antakya’yı fethetti. Antakya 358 (968-969) yılından beri Rumların elinde bulunuyordu. Süleyman’ın bu şehri zapt etmesinin sebebi şudur: Antakya Hâkimi Philaretos (el-Firdûsu’r-Rûmî) buradan ayrılıp Rum diyarına gitmiş ve buraya bir şahne tayin etmişti. Philaretos halka ve aynı şekilde askerlere çok kötü muamele ederdi, hatta oğlunu bile hapsedmişti ve bu sebeple de oğlu ile Antakya Şahnesi şehri Süleyman b. Kutalmış’a teslim etmek üzere anlaştılar ve mektup gönderip davet ettiler. Bunun üzerine Süleyman üç yüz süvari ve çok sayıda piyadeden müteşekkil bir kuvvetle deniz yoluyla hareket etti. Daha sonra karaya çıkıp sarp, dağlar ve çok dar ve zor boğazlardan geçerek sözleştikleri yere vardı. Şahne ve maiyetindekilerle anlaşarak merdiven kurup surlara çıktı ve şahne ile işbirliği yapıp Şaban ayında (Aralık 1084) şehri zapt etti. Şehir halkı direnip savaştı, fakat Süleyman onları birbirini ardından mağlûp etti ve içlerinden birçok kişiyi öldürdü, sonra da geri kalanları bağışladı, «el- Kusiyan” adıyla bilinen kaleyi teslim aldı, bu arada sayısız denecek kadar mal ele geçirdi. Halka çok iyi davrandı, adaletle hükmetti. Şehrin tahrip edilen kısımlarını tamir etmelerini emretti. Bu arada askerlerinin halkın evlerine girmelerini ve onların arasına karışmalarını yasakladı. Süleyman Şah Antakya’yı fethedince Sultan Melikşah’a haber gönderip müjdeledi ve bu fethin O’nun adına yapıldığını bildirdi; çünkü kendisi O’na bağlıydı ve itaat arz etmekteydi. Sultan Melikşah da Antakya’nın fethiyle ilgili müjdeyi ilân etti ve halk kendisini tebrik etti.*”⁷⁸Buradan anlaşılacağı üzere; Anadolu (bilâd-ı Rûm)’daki Konya, Aksaray ve çevresinin hükümdarı olan Süleyman b. Kutalmış bu sene

⁷⁷ Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I*, s. 45; Kafesoğlu, “Selçuklular”, s. 379-385; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 52; M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1944, s. 57; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 34; İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, X, 379-385; İbrahim Kafesoğlu, “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, Sayı; 13, 1958, s. 123.

⁷⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, VIII, s. 312; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 154; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 261; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygurluğu*, s. 215.

Rumların elinde bulunan Suriye üzerine yürümüş ve Suriye topraklarındaki Antakya'yı fethetmiştir. Antakya Hâkimi Philaretos (el-Firdûsü'r-Rûmî) buradan ayrılıp Rum diyarına gitmiş ve buraya bir şahne tayin etmişti. Philaretos halka ve aynı şekilde askerlere çok kötü muamele etmekteymiş. Antakya Şahnesi şehri Süleyman b. Kutalmış'a teslim etmek üzere anlaştılar ve mektup gönderip davet ettiler. Bunun üzerine Süleyman üç yüz süvari ve çok sayıda piyadeden müteşekkil bir kuvvetle deniz ve kara yoluyla hareket etmiş ve Şaban ayında (Aralık 1084) şehri teslim almıştır. Musul-Halep Hükümdarı, Süleyman Şah'a elçi gönderip vergi isteyince aralarında savaş çıktı. Halep hükümdarı yenildi ve hayatını kaybetti (478/1085). Süleyman Şah, Halep'i kuşattığı sırada Suriye Selçuklu Hükümdarı Tutuş hemen oraya yöneldi. İki Selçuklu hükümdarı Halep'e yakın bir yerde karşı karşıya geldi. Süleyman Şah komutasındaki Emîr Çubuk'un saf değiştirerek askerleriyle birlikte Tutuş'un tarafına geçmesi ve Tutuş'un ordusunu kumanda eden Artuk Bey'in ustaca hamleleri sonucunda Süleyman Şah'ın ordusu bozguna uğradı (18 Safer 479 / 4 Haziran 1086).⁷⁹ Bir rivayete göre muharebe esnasında ölen, diğer bir rivayete göre ise intihar eden Süleyman Şah Halep Mezarlığı'na defnedildi. İbnü'l-Esir bu konuyu şu şekilde aktarmıştır: "Süleyman b. Kutalmış, Şerefuddevle Müslim b. Kureyş'i öldürünce Halep halkının lideri olan İbnül-Hutayfî el-Abbâsî'ye haber gönderip şehri kendisine teslim etmesini istemişti. İbnü'l-Hutayfî de Süleyman'a elçi gönderip durumu Sultan Melikşah'a yazıp cevap alınca kadar mühlet istedi. İbnü'l-Hutayfî bu arada Dımaşk Hâkimi Tutuş'a adam gönderip Halep'i kendisine teslim etmeyi vaat etti, bunun üzerine de Tutuş Halep'i teslim almak üzere hareket etti. Süleyman bunu haber alınca süratle üzerine doğru yürüdü, seher vaktinde dağınık ve hazırlıksız bir haldeki Tutuş'un yanına vardı. Süleyman iyice yaklaşmca kadar Tutuş O'ndan haberdar değildi, ancak Süleymanşah'ı görür görmez askerlerini savaş nizamına soktu. Emîr Artuk b. Eksüb de Tutuş'un yanındaydı. Artuk girdiği her savaştan galip ayrılmış bir emirdi. Yukarıda O'nun İbn Cüheyr ile Âmid'e geldiğini ve Şerefuddevle'yi serbest bırakınca İbn Cüheyr'in bunu Sultan'a haber vermesinden korkarak, Sultan'm hizmetinden ayrılmış ve Tâcüddevle

---

⁷⁹ Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I*, s. 45; Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 379-385; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 52.

Tutuş'a iltihak etmişti. Tutuş da O'na Kudüs'ü ikta etti ve Artuk bu savaşa O'nun saflarında katıldı. Savaştan güzel bir imtihan verdi; Arapları savaşa teşvik etti; böylece de Süleyman'ın adamları bozuldu. Süleyman kendisi merkezde sabırla savaştı, adamlarının mağlûp olup geri çekildiğini görünce de yanında bulunan bıçağı çekerek intihar etti. Başka bir rivayete göre savaş meydanında öldürülmüş ve Tutuş böylece askerlerine galip gelmiştir. ⁸⁰Süleyman Şah, Anadolu fâtihi ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu olarak takdire lâyık bir hükümdardır. Melikşah, 485 (1092) yılında Urfa Valisi Bozan'ı büyük bir ordunun başında Anadolu'ya gönderdi. Bozan İznik'i kuşattıysa da alamadı. Melikşah'ın aynı yıl ölümü üzerine oğlu Berkyaruk, Süleyman Şah'ın oğulları Kılıcarslan ve Dâvud'u serbest bıraktı. Kılıcarslan, Türkmenlerden kalabalık bir orduyu yanına alarak İznik'e döndü ve 485 yılı sonlarında (1092 sonları 1093 başları) şehri teslim aldı. Kendisi gelmeden önce yapılmış olan sulhu bozmuş olan Bizanslılar'la mücadeleyi sürdüren Kılıcarslan daha sonra İmparator Aleksios Komnenos ile barış yaptı. ⁸¹I. Kılıcarslan, bir keşişin kontrolünde olan Haçlılar'ın hemen hemen tamamını bertaraf ettikten sonra (1 Zilkade 489 / 21 Ekim 1096) Dânişmendliler'in de ele geçirmek istediği Malatya'yı topraklarına katmak için ordusunu yanına alarak İznik'ten ayrıldı. Malatya önlerine varıp şehri kuşattığı sırada güçlü Haçlı ordularının yola çıktığını öğrendi. Hızla geriye İznik'e doğru hareket ettiyse de geç kaldığığında şehir kuşatılmıştı. Kuşatmayı dağıtamadığı için geri çekilme kararı aldı ve İznik kaybedildi (Haziran 1097). Akabinde Eskişehir yakınında yapılan savaş da hezimetle sonuçlandı (Temmuz 1097). Kılıcarslan, İznik'in kaybedilmesinden sonra Konya'yı devletin merkezi yaptı. Bu yenilgilerden sonra Selçuklular, Marmara ve Batı Anadolu bölgelerini Bizans'a terkedip Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kaldılar.

---

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 319-320; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 154; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 261; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 215; I. Kılıcarslan ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Işın Demirkent, "Kılıcarslan I", *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 396-399.

⁸¹ Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 379-385; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 58; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, hzr. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 1977, s. 113.

⁸²Kılıcarslan, Marmara yenilgisinden sonra Dânişmendli Gümüştegin Gazi ile ittifak yaparak Antakya Prinkepsi Bohemound'u kurtarmak için Niksar'a doğru yürüyen ve Lombardlar'dan oluşan Haçlılar kuvvetlerine karşı 1101 yılında bir zafer kazandı. ⁸³ Diğer Haçlı güçleri de Ereğli (Konya) civarında yok edildi. Bu zaferler Türkler'in mâneviyatını kuvvetlendirerek onurlandırdığı gibi Haçlılar'ın da Anadolu'dan geçme heveslerini kursaklarında bıraktı. Kılıcarslan, daha sonra Haçlılar'dan zulüm görmüş olan Elbistan Ermenileri'nin ricası üzerine Haçlılar'ı buradan ve Maraş'tan uzaklaştırdı (1103). Dânişmendli Gümüştegin Gazi'nin vefatının ardından doğunun kilit şehirlerinden olan Malatya'yı ele geçirdi (1 Muharrem 500 / 2 Eylül 1106). ⁸⁴ Güneydoğu Anadolu yörelerine sahip olmak isteyen Kılıcarslan, Meyyâfârikîn (Silvan) şehrinde aldığı davet üzerine oraya gitti. Bütün Güneydoğu Anadolu beyleri Kılıcarslan'a bağlılık bildirdi. Kısa bir süre sonra da Musul hâkimi Çökürmüş'ün oğlu Zengî'nin davetiyle Musul'a geçti. Bu olay eserde şu şekilde anlatılmış: *Çökürmüş'ün adamlarının Emir Sadaka, Kasîmüddeve el-Porsukî ve Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'a mektup yazıp her birini Musul'u teslim almak için gelmeye davet etmişlerdi. Sadaka Sultan'a itaatten ayrılmayı uygun görmedi ve bu teklifi kabul etmedi. Kılıç Arslan ise askerleriyle beraber harekete geçti. Çavlı Sakavu, O'nun Nusaybin'e vardığını duyunca Musul'dan ayrıldı. Porsuki'ye gelince, O, Bağdat Şahnesi olup oradan Musul'a hareket etmiş ve Çavlı'nın ayrılmasından sonra Musul'a varmıştı. Şehrin doğu yakasında karargâh kuran Porsuki'ye kimse iltifat etmedi ve tek bir kelime olsun O'nunla haberleşmedi. Bunun üzerine O da aynı gün döndü. I. Kılıç Arslan Nusaybin'e varıp askerleri çoğaltmaya kadar orada kaldı. Çavlı O'nun yaklaştığını duyunca Musul'dan Sincâr'a gitti, ağırlıklarını ise orada bıraktı. Artukoğlu İlgazi ve Çökürmüş'ün askerlerinden bir bölümü O'na katıldı, böylece yanında dört bin süvari toplandı. Bu sırada Melik Rıdvan'dan bir mektup aldı. Rıdvan O'nu Suriye'ye çağırıyor*

---

⁸² Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 12; Osman Turan, "Kılıç Arslan I", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, Eskişehir 2001, s. 681-688.

⁸³ Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, s. 24; Osman Turan, "Kılıç Arslan I", *İslam Ansiklopedisi*, s. 681-688.

⁸⁴ Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, s. 24; Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, s. 112.

ve:”Suriye halkı Haçlılarla baş edemeyecek duruma düştü, “diyordu. Çavlı bunun üzerine Rahbe’ye gitti. Musul halkı ve Çökürmüş’ün askerleri Nusaybin’de bulunan Kılıç Arslan’a haber gönderip kendilerine bir zarar gelmeyeceğine dair yemin etmesini istediler, O da yemin etti, onlardan kendisine itaat edeceklerine ve bağlı kalacaklarına dair yemin istedi, sonra da onlarla beraber Musul’a gitti. 25 Recep 500 (22 Mart 1107) tarihinde Musul’u zapt edip el-Mu’rika’da konakladı. Çökürmüş’ün oğlu ve adamları Kılıç Arslan’ın huzuruna çıktılar, Kılıç Arslan da onlara hil’atler verdi. Tahta çıkıp Sultan Muhammed’i tahttan uzaklaştırdı ve Halife’den sonra kendi adına hutbe okuttu, bu arada askerlere ihsanda bulundu. Kaleyi Çökürmüş’ün Memlûkü Guzoğlu’ndan aldı, oraya bir dizdar tayin etti. Halka zulüm gibi gelen yeni vergileri kaldırdı, âdil davranıp onların kalbini kazandı ve:”Kim birini jurnal ederse onu öldürürüm. “dedi, bu yüzden kimse kimseyi jurnal etmedi. Kadı Ebû Muhammed Abdullah b. el-Kâsım b. eş-Şehrîzûrî’yi Musul Kadılığı’na tayin etti, şehrin reisliğine de Ebû’l-Berekât Muhammed b. Muhammed b. Ham İs’i getirdi. Ebû’l-Berekât, üstadımız Ebû’r-Rebî’ Süleyman’ın babasıydı. Kılıç Arslan’ın yanında bulunan emirlerden bazıları şunlardı: Amid Hâkimi Emir İbrahim b. Yinal et-Türkmânî, Hısn-ı Ziyâd Hartebirt (Harput) Hâkimi Muhammed b. Çubuk et-Turkman İbrahim b. Yinal’ın Amid Şehri’ni ele geçirmesinin sebebi şu idi: Tâcüddevle Tutuş Diyarbakır’ı ele geçirinca burayı O’na teslim etmişti. Şehir bu şekilde elinde kaldı. Muhammed b. Çubuk’un Hısn-ı Ziyâd’a hâkim olmasının sebebi de şudur: Bu kale Philaretos er-Rûmî’nin elindeydi. Bizans İmparatoru’nun tercümanı olan Philaretos Antakya ve Urfa’ya da hâkimdi. Kılıç Arslan’ın babası Süleyman b. Kutalmış Antakya’yı, Fahriüddeve b. Cüheyr de Diyarbakır’ı. fethedince Philaretos Hısn-ı Ziyâd’a gerekli erzak ve ikmal malzemelerini ' sağlayamadı, bunun üzerine Çubuk burayı O’ndan aldı. Philaretos Sultan Melikşah’ın huzurunda Müslüman oldu, Sultan da O’nu Urfa Emirliği’ne tayin etti. Çok geçmeden Philaretos öldü ve Emîr Bozan Urfa’ ya hâkim oldu. Hısn-ı Ziyâd’a yakın bir yerde başka bir kale daha vardı, burası da Rumlardan Efrencî adlı bir şahsın elindeydi. Bu adam yol keser ve birçok Müslüman öldürürdü. Bunun üzerine Çubuk O’na bir hediye gönderip dosduk ve karşılıklı yardım teklif etti, O da kabul etti. Çubuk, Efrencîye yol keserken vs. yardımcı olur, aynı şekilde Efrencî de O’na yardım ederdi.

Her biri karşılıklı güven sağladıktan sonra Çubuk O'na: "Ben bir yeri ele geçirmek istiyorum. " diye haber yolladı ve adamlarını yardıma göndermesini istedi, O da gönderdi. Yolda O'nunla birlikte giderlerken Çubuk ellerinin arkaya bağlanmalarını emredip onları Efrencî'nin hâkimiyetindeki kaleye götürdü. İleri gelenlerine: "Eğer Efrencî'yi bana teslim etmezseniz vallahi bunların boyunlarını vurur, kaleyi de silâh zoruyla alır ve hepinizi bir anda öldürürüm. " dedi. Onlar da kale kapılarını açıp Efrencî'yi teslim ettiler. Çubuk O'nun derisini yüzüp paralarını ve silâhını aldı. Çubuk ulu bir sima idi, ölümü üzerine yerine oğlu Muhammed geçti. "⁸⁵Kılıçarslan kendisine itaat bildiren Güneydoğu Anadolu beylerinin sözlerine güvenerek Büyük Selçuklu Hükümdarı Muhammed Tapar'la savaşmayı göze aldı. Ordusunun çoğu Rumeli'de müttefiki Aleksios Komnenos'un düşmanlarıyla savaşırken kendisi Muhammed Tapar'ın Musul valisi Çavlı Sakavu ile savaşa girişti. Savaşta önce kendisine bağlılık bildiren yanındaki Güneydoğu Anadolu beylerinin taraf değiştirerek ayrılmasına rağmen yiğitçe savaşa devam eden Kılıçarslan esir düşmemek için karşıya geçmek amacıyla atını Habur çayına sürdü ve sulara gömülerek hayatını kaybetti (500/1107). ⁸⁶ Vuku bulan olay şu şekilde aktarılmıştır: "Çavlı Recep ayında (Şubat-Mart 1107) oraya varıp şehri 24 Ramazan (19 Mayıs 1107) tarihine kadar muhasara etti. Rahbe bu sırada Benû Şeybân'dan «Muhammed b. es-Sebbâk" adlı birinin elindeydi. Melik Dukâk Rahbe'yi alınca O'nu buraya tayin etmiş ve oğlunu rehine alıp yanında Dımaşk'a götürmüştü. Dukâk vefat edince Muhammed b. es-Sebbâk bir topluluğu gönderip oğlunu kaçırmış ve yanına getirmişti. Muhammed oğlu yanına varır varmaz Dımaşk yönetimiyle olan bağlarını kopardı ve Kılıç Arslan adına hutbe okuttu. Çavlı oraya varıp şehri kuşattı, Melik Rıdvan'a da haber gönderip kendisiyle birleşmeye ve O'na savaş açacaklara karşı savaşip yardıma hazır olduğunu, fakat ancak burayı teslim aldıktan sonra Haçlıları oradan kovmak için kendisiyle beraber gelebileceğini bildirdi. Aralarında bu şartlar

---

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 522-523; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 154; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 261; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 216.

⁸⁶ Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, s. 27; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I*, s. 45; Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 379-385; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 103; *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Edt. Refik Tufan, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 112.

altında bir anlaşmaya varıldıktan sonra Rıdvan, Çavlı'nın yanına gitti. Şehir halkı çok sıkı bir şekilde muhasara edildi, ahali çok zor durumda kaldı. Bu sırada burçlardan birinde bulunan bir topluluk Çavlı'ya haber gönderip kendilerini himaye edeceğine dair yemin etmesini istedi, ayrıca gece yansı kendilerinin bulunduğu burca gelmesini söylediler. Çavlı istenilen şeyleri yaptı, burçtakiler de Çavlı'nın adamlarını iplerle yukarı çektiler, ayrıca davul ve trampet çaldılar. Şehirdeki ahali yardımsız kalıp perişan oldu. Çavlı'nın adamları 24 Ramazan (19 Mayıs 1107) günü Rahbe'ye girip öğleye kadar yağma ettiler. Çavlı daha sonra yağmacılığa son verdi. Şehrin hâkimi Muhammed eş-Şeybânî aşağı inip, Çavlı'ya itaat arz etti ve O'nun saflarına katıldı. Öte yandan Musul meselesini halleden Kılıç Arslan oradan Çavlı Sakavu ile savaşmak için üzerine yürüdü. On bir yaşındaki oğlu Melikşah'ı kendine vekâleten hükümet konağında (Dâru'l-emâre) görevlendirdi. Melikşah'ın yanında bir askerî birlikle işlerini idare edecek bir emîr bıraktı, yanında mükemmel teçhizatlı ve iyi cins atlara sahip dört bin süvari vardı. Kılıç Arslan'ın askerleri Çavlı'nın gücünden haberdar olunca anlaşmazlığa düştüler. Kılıç Arslan'a muhalefet eden ilk şahıs Âmid Hâkimi İbrahim b. Yınal oldu. İbrahim çadırlarını ve ağırlıklarını bırakıp Habur'dan kendi beldesine döndü. Diğer emirler de aynı şekilde hareket ettiler. Çavlı'nın sahip olduğu kuvvetlerden ve askerlerinin çokluğundan haberdar olan Kılıç Arslan da işi oyalayıp vakit kazanmaya çalıştı, ülkesine haber gönderip asker istedi. Kılıç Arslan bir kısım kuvvetlerini haçlılara karşı Bizans İmparatoru'na yardıma göndermişti. Kılıç Arslan, Habur'a varınca kuvvetlerinin sayısı beş bine varmıştı. Çavlı'nın yanında ise dört bin kişi vardı. Melik Rıdvan ile bir grup askeri de Çavlı'nın safında yer alıyordu, fakat O'nun dilâver ve cesur askerleri daha çoktu. Çavlı, Kılıç Arslan'ın askerlerini azlığını fırsat bilip Bizans İmparatoruna yardıma gönderdiği askerler gelmeden önce savaşa girdi. İki ordu 20 Zilkade (13 Temmuz 1107) tarihinde savaşa tutuştu. Kılıç Arslan, Çavlı'nın askerlerine bizzat saldırıya geçti, onların içlerine kadar girdi. Sancaktarın eline vurup ikiye ayırdı, Çavlı'ya yetişip O'na da bir kılıç darbesi indirdi. Bu darbe zırhını parçaladı, ama vücuduna ulaşmadı. Bu sırada Çavlı'nın adamları hücumla geçip Kılıç Arslan'ın askerlerini mağlûp ettiler, ağırlıklarını ve silahlarını mubah saydılar. Kılıç Arslan askerlerinin bozulduğunu görünce, esir düştüğü takdirde barış imkânı bırakmayan, özellikle

ülkesinde Sultan'la mücadeleye giren ve Saltanat davasında bulunan bir sabrın maruz kalacağı cezaya çarptırılacağını anladı ve kendini Habur Nehri'ne attı. Kendini Çavlı'nın adamlarına karşı oklarla müdafaa ediyordu. Atı kendisiyle birlikte derin sulara daldı ve Kılıç Arslan boğuldu. Cesedi bir kaç gün sonra Habur'a bağlı Şemsâniye'de bulunup defnedildi. Çavlı doğruca Musul'a yürüdü. Şehre varınca ahali kapılan açtı. Kılıç Arslan'ın orada bulunan adamları Çavlı'ya karşı koyamadılar. Çavlı şehrin dışında konakladı, Çökürmüş'ün Kılıç Arslan ile beraber savaşa katılan adamlarının her biri bir tarafa dağıldı. Çavlı, Musul'u ele geçirince hutbeyi tekrar Sultan Muhammed adına okuttu. Çökürmüş'ün oradaki adamlarını mallarını müsadere ettikten sonra Cezîret İbn Ömer'e gitti. Çökürmüş'ün oğlu Habeşi, babasının gulamlarından Guzoğlu adlı bir emirle beraber oradaydı. Çavlı O'nu bir süre muhasara etti, daha sonra Çavlı ile anlaştilar ve Çavlı'ya at ve elbiseler hariç altı bin dinar verdiler, O da onları bırakıp Musul'a döndü ve Kılıç Arslan'ın oğlu Melikşah'ı Sultan Muhammed'in yanına gönderdi. ⁸⁷ Buradan aktarımla Kılıçarslan'ın ne cengâver bir hükümdar olduğunu aktarmış ve düşmana yakalanıp esir olmaksızın onuruyla öldüğünü anlamaktayız. Kılıçarslan'ın ölümü üzerine en küçük oğlu Tuğrul Arslan Malatya'da tahta çıkarıldı. Tuğrul Arslan'ın çocuk yaşta olduğu hasebiyle devleti annesi idare ediyordu. Devletin bekası için kuvvetli bir hükümdara ihtiyaç bulunduğunu anlayan annesi Artuklu Prensi Belek b. Behrâm ile evlendi (1113). ⁸⁸ Fakat Belek'in 518'de (1124) ölümünden sonra şehir

---

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 524-525; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi: Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTK, Ankara 2003, s. 16-17; İbn Bibi, *Selçukname*, Çev. Mükrimin Halil Yinanç, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 116; İbn-i Bibi, *Selçuklu Tarihi*, Çev. Nuri Gençosman, Ankara 1941, s. 75-82; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 176; Melikşah ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Muharrem Kesik, "Melikşah", *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 58-59. ⁸⁷ Kafesoğlu, "Selçuklular", 379-385; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 104.

⁸⁷ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK, Ankara 1990, s. 94.

⁸⁷ Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi: Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTK, Ankara 2003, s. 16-17; İbn Bibi, *Selçukname*, Çev. Mükrimin Halil Yinanç, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 116; İbn-i Bibi, *Selçuklu Tarihi*, Çev. Nuri Gençosman, Uzluk Yayınları, Ankara 1941, s. 75-82; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötügen Yayınları, İstanbul 1993, s. 176.

Dânişmendliler'in eline geçti. Aleksios Komnenos, Kılıcarslan'ın ölümünden sonra Orta Anadolu'da meydana gelen otorite boşluğunu fırsat bilerek daha önce yapmış oldukları barışı bozup Selçuklu ülkesini ele geçirmek için harekete geçti. Anadolu'daki durumun vahameti Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a bildirilince Tapar, Kılıcarslan'ın büyük oğlu Melikşah'ı (Şâhinşah) durumu kontrol etmek amacıyla Anadolu'ya gönderdi.⁸⁹ Konya'ya gelerek tahta oturan Melikşah (503/1110) Aleksios Komnenos ile altı yıl mücadele etti. Bu süre zarfında Kardeşi Mesud dasöz sahibi bir hükümdar olan kayınpederi Dânişmendli Emîr Gazi'nin desteğiyle hükümdarlığı Melikşah'ın elinden aldı (510/1116). Melikşah yakalanıp gözlerine mil çekildi ve ertesi yıl öldürüldü. Aynı savaşta Melikşah'ın yanında bulunan diğer kardeşi Melik Arab da yenilerek Bizans'a sığındı ve orada öldü.⁹⁰ Sultan Mesud, Dânişmendli Emîr Gazi'nin oğlu Melik Muhammed'in ölümünün (1143) ardından yönetimde olan boşluk ve Dânişmendliler arasında başlayan taht mücadelesinden faydalanarak üstünlüğü eline geçirdi. Bu arada Batı Anadolu ile Marmara bölgelerine Türkmenler tarafından sık sık akınlar yapılıyordu. Bizans İmparatoru Manuel bu akınlardan bıkararak karşılık vermek gayesiyle büyük bir orduyla Konya'ya kadar Türkmenlerin ardından geldiyse de başarı gösteremeyip geri dönmek zorunda kaldı (1146) ve bir daha Mesud'la savaşmadı. Ertesi yıl Alman İmparatoru Konrad ile Fransa Kralı Saint Louis ittifak yaparak güçlü ordularla İstanbul 'a geldiler. Hemen Anadolu'ya yönelerek Eskişehir yöresine kadar ilerleyen Alman ordusu burada ağır bir hezimete uğradı. İmparator yanında bulunan çok az bir kuvvetle İstanbul 'a dönebildi. Orta Anadolu'dan geçiş yapılamayacağından dolayı edilmesi üzerine Batı Anadolu'dan Antalya'ya tarafına gitmeye karar veren Fransa Kralı Saint Louis de bölgede uc konumlarda olan Türk hücumlarından dolayı ağır kayıplar verdi. Türkler, özellikle Sultan Mesud devrinde Anadolu'ya teşkilatlı bir şekilde yerleştiler. Sultan Mesud hükümdar olduğu zaman Selçuklu ülkesi Konya,

Niğde ve Afyonkarahisar bölgelerinden ibaretti. Sultan Mesud ömrü boyunca devletin bekası için çalışmış ve halkının refahını sağlamıştır. Anadolu'da ilk Selçuklu parası Sultan Mesud tarafından bastırılmıştır. Öldüğünde Eskişehir, Ankara, Çankırı, Kastamonu bölgeleri ile doğuda Elbistan yöresi ve diğer bazı yerler de Selçuklu hâkimiyetine girmiş durumdaydı.⁹¹ Sultan Mesud'un ölümü üzerine (550/1155) yerine oğlu II. Kılıcarslan geçmiştir.⁹² Bu konu şu şekilde aktarılmıştır:”*Sultan Mes'ûd b. Muhammed b. Melikşah bu sene 1 Recep (2 Ekim 1152) günü Hanedan'da öldü. Hastalığı akut humma olup yaklaşık bir hafta kadar hasta yattı. Sultan Mes'ûd 502 yılı Zilkade ayında (Haziran 1109) doğmuştu. Sultan Mes'ûd ile birlikte Selçuklu Hanedanının ikbal ve saadet çağı da sona erdi. O'ndan sonra Selçuklu tahtına yerini tutacak itibar ve iltifat edilecek bir sultan geçmedi. Faziletleri çok, menkıbeleri fazladır. Kardeşi Sultan Mahmud'un oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etmişti, ölünce Emir Has-beg b. Belengerî Sultan olarak Melikşah adına hutbe okuttu. İşleri düzenledi ve O'nun adına devlet işlerini yürüttü. Bütün askerler Sultan Melikşah'a itaat arz ettiler. Sultan Mes'ûd'un ölüm haberi Bağdat'a ulaşınca Bağdat Şahnesi Mes'ûd Bilâl Tekrît'e kaçtı. Halife el-Muktefi Liemrillâh şahnenin ve Sultan'ın adamlarının Bağdat'taki evlerini zapt etti, bu evlerde onlara ait ne varsa hepsini aldı. Yanlarında onlardan herhangi birine ait bir emanet bulunduranlardan da bu emanetleri aldınp divana getirtti. Halife daha sonra halkı ve askerleri topladı. Çok sayıda asker topladıktan sonra Sultan'ın adamlarına ait evlerdeki içkilerin dökülmesini emretti. Bağdat Şahnesi Mes'ûd Bilâl'in evinde çok miktarda şarap bulundu ve yere döküldü, ahali O'nun hacca gittikten sonra da içki içtiğini zannetmiyordu. Halife, şair el-Müeyyed el-Akûsî ile şair el-His-Bîs'i tevkif etti, daha sonra el-Hîs-Bîs serbest bırakıldı ve kendisinden alınan eşya geri verildi. Sultan Melikşâh daha sonra Sâlârgird'i bir orduyla Hille'ye gönderdi. Sâlârgird Hille'ye girdi. Bağdat Şahnesi Mes'ûd Bilâl de O'nun yanına gidip kendisiyle ittifak yapmak istiyormuş gibi gözüktü, fakat Sâlâr ile bir araya gelince O'nu yakalayıp tevkif*

---

⁹¹ Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi: Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, s. 16-17; Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, X, 379-385; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 163.

⁹² Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi: Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, s. 16-17; Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, X, 379-385; Osman Turan, “Kılıç Arslan II”, *İA*, C. 6, Eskişehir 2001, s. 688-703.

ederek boğdurdu ve Hille'ye tek başına hâkim oldu. Halife bu durumdan haberdar olunca vezir Avnuddin b. Hubeyre ile birlikte Hille'ye asker şevketti. Vezir, Mes'ûd Bilâl'in üzerine yürüdü. Hille'ye yaklaşınca Mes'ûd Bilâl Fırat'ı geçip onlarla savaşa girdi, fakat Halife'nin askerleri karşısında mağlûp oldu. Hille halkı da Halife'nin parolasını haykırdı ve hâkimiyetini ilan etti. Bunun üzerine Mes'ûd Bilâl Hille'ye de giremedi. Böylece adamlarıyla birlikte tam bir bozguna uğrayınca Tekrît'e geri döndü. Halife'nin askerleri Hille'ye hâkim oldular. Vezir daha sonra Küfe ve Vâsıt'a ayrı ayrı askerî birlikler sevk ederek bu iki şehri de ele geçirdi. Daha sonra Sultan'ın askerleri Vâsıt'a vardı ve Halife'nin askerleri oradan ayrıldı. Halife bunu duyunca bir ordu hazırlayıp bizzat yola çıktı ve Bağdat'tan Vâsıt'a gitti. Bunun üzerine Sultan'ın askerleri şehri terk etti, Halife Vâsıt'a hâkim oldu ve oradan Hille'ye gitti, sonra Bağdat'a döndü. 19 Zilkade (15 Şubat 1153) tarihinde Bağdat'a vardı. Yirmi beş gündür Bağdat'tan uzaktaydı. Daha sonra Hasbeg b. Belengerî, Mes'ûd'dan sonra Sultan olarak adına hutbe okunan Melikşah'ı tevkif etti ve 548 (1153-1154) yılında, Huzistân'da bulunan kardeşi Muhammed'e haber gönderip davet etti. Has Beg'in asıl maksadı yanına gelince O'nu da tevkif etmek ve Sultan olarak kendi adma hutbe okutmaktı. Melik Muhammed bu daveti alınca Has Beg'in yanına gitti. O'nun gelmesi üzerine Has Beg, Safer ayı başlarında (28 Nisan - 7 Mayıs 1153) onu saltanat tahtına oturttu, Sultan olarak adına hutbe okuttu, O'na çok fazla hizmet etti, çok miktarda ve muazzam hediyeler gönderdi. ⁹³Burada anlatılan bilgiler hususunda Sultan Mes'ûd b. Muhammed b. Melikşah bu sene 1 Recep (2 Ekim 1152) günü Hanedan'da ölmüştür. Verilen bilgilere göre Hastalığının akut humma olup yaklaşık bir hafta kadar hasta yattığını anlamaktayız. Dikkate şayan bir konu da müellifimizin şahsi yorumuna göre, Sultan Mes'ûd ile birlikte Selçuklu Hanedanının ikbal ve saadet çağı da sona erdiği, O'ndan sonra Selçuklu tahtına yerini tutacak itibar ve iltifat edilecek bir sultan geçmediğidir. Bu konuda yapmış olduğu yorum incelediğimiz bilgiler ışığında bizcede çok doğru bir tesbit olduğudur. Sultan Mesud'un ölümü üzerine (550/1155) yerine geçen oğlu II. Kılıcarslan önemli zaferler

---

⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 217-218; Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, s. 148; Baykara, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev*, s. 88; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 154; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 268; Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 217.

kazandı. Bunlardan biri Kayseri, Sivas, Niksar, Tokat, Amasya, Malatya gibi Orta Anadolu şehirlerine sahip olan Dânişmendliler beyliğiydi ve ilk iş olarak onları ortadan kaldırılmasıdır.⁹⁴ 574'te (1178) Yine aynı yıl vuku bulmuş başkaca olaylar eserin muallifi tarafından şu şekilde aktarılmıştır:”Müellifin aktardığından anladığımıza göre, Danişmendli sorunu kısaca Anadolu Selçuklu Devleti'nin gelişmesine büyük engel teşkil ediyor, hatta bazı durumlarda devletin varlığını dahi tehdit ediyordu. Dânişmendli topraklarının Selçuklu topraklarına katılmasıyla hem siyasî ve millî birlik kurulmuş hem de Anadolu Selçuklu Devleti büyük bir devlet durumuna yükselmiştir. 588'de (1192) vefat eden II. Kılıcarslan'ın yerine oğlu I. Keyhusrev geçti.⁹⁵ Bu olay eserde şu şekilde aktarılmış:”*Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan b. Mes'ûd b. Kılıç Arslan b. Süleyman b. Kutalmış b. Selçuk bu sene 15 Şaban (26 Ağustos 1192) günü Konya'da öldü. Konya ve çevresiyle, Aksaray, Sivas, Malatya ve diğer bazı şehirler O'nun hâkimiyetindeydi. Hükümdarlık müddeti yaklaşık yirmi dokuz yıldır. İyi bir idareci, çok heybetli ve çok adil bir sultan olup Bizans topraklarına pek çok gaza tertip etmişti. Yaşlanınca ülkeyi oğulları arasında taksim etti; bunun üzerine onlar babalarını zayıf ve güçsüz duruma düşürdüler. O'nun sözlerine hiç iltifat etmediler. Hattâ oğlu Kutbeddin babasının hareketlerini kısıtladı, baskı altında tuttu. Kılıç Arslan «İhtiyâreddin Hâşân» adlı birini ülke yönetiminde kendine naip tayin etmişti. Kutbeddin idareye hâkim olunca Hasan'ı öldürdü, sonra babasını alıp Kayseri üzerine yürüdü. Babası burayı kardeşine vermişti, fakat Kutbeddin Kayseri'yi O'ndan almak istiyordu. Bu maksatla şehri bir müddet muhasara etti. Babası Kılıç Arslan bu sırada bir fırsatını bulup kaçarak tek başına Kayseri'ye girdi. Kutbeddin bunu öğrenince Konya ve Aksaray'a dönüp iki*

---

⁹⁴ Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi: Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, s. 33-44; Feridun Nafiz Uzluç, *Anadolu Selçukluları Tarihi*, Örnek Yayınları, Ankara 1952, s. 53-57; Osman Özgüdenli, *Selçuklular Devleti Tarihi*, İsam Yayınları, İstanbul 2013, s. 176; Anonim Selçukname, (çev. F. Nafiz Uzluç), Atif Yayınları, Ankara 1952, s. 134.

⁹⁵ Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, TTK, Ankara 2006, s. 145; Tuncer Baykara, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, TTK, Ankara 1997, s. 76-85; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 157.

şehri de zapt etti. Kılıç Arslan bir oğlunun yanından diğerine gidiyordu, fakat hepsi O'ndan usanmıştı. Sonunda Borgulu (Uluborlu) hâkimi olan oğlu Gıyâseddin'in yanına gitti. Gıyâseddin babasını görünce çok sevindi, O'na hizmet etti. Asker toplayarak babasıyla beraber Konya üzerine yürüyüp şehri ele geçirip oradan yine babasıyla birlikte Aksaray üzerine yürüyerek getirdi? Bu sırada babası hastalandı ve oğlu O'nu alıp Konya'ya götürdü. Kılıç Arslan Konya'da öldü ve orada defnedildi. Oğlu Gıyâseddin, kardeşi Konya'yı alıncaya kadar orayı elinde tuttu. Anadolu'yu gezmiş olan ve sözlerine güven duyduğum, ilim adamlarından biri bana şunları anlatmıştı: Kılıç Arslan hayatta iken ülkesini oğulları arasında taksim etmişu Tokat'ı oğlu Rükneddin Süleyman'a, Konya'yı oğlu Gıyâseddin Keyhusrev'e, «Ankşûriyye»denilen Ankara 'yı oğlu Muhyiddin'e, Malatya'yı Muizzeddin Kayserşâh'a, Ablastayn (Elbistan)'ı Mugîseddin'e, Kayseri'yi Nûreddin Mahmud'a. Sivas ve Aksaray'ı Kutbeddin'e, Niksar'ı başka bir oğluna, Amasya'yı da yeğenine vermişti. Bunlar büyük ve merkezî şehirlerdi. Bunların her birine civarındaki küçük şehirler de ilâve ediliyordu. Kılıç Arslan daha sonra yaptığına pişman oldu ve bütün ülkeyi büyük oğlu Kutbeddin'e vermek istedi. Suriye ve Mısır Sultanı Salâhaddin'in kızını da O'ndan güç ve destek almak gayesiyle Kutbeddin'e istedi. Diğer çocukları bunu duyunca karşı çıktılar ve itaatten ayrıldılar. Artık onlara sözü geçmez oldu. Ziyaret maksadıyla bir oğlundan diğerine gitmeğe başladı, her birinin yanında bir süre kaldıktan sonra ötekine gidiyordu. Aynı şekilde Konya Hâkimi olan oğlu Keyhusrev'in de yanına gitti. Keyhusrev O'nu karşılayıp huzurunda yer öptü ve Konya'yı babasına teslim ederek emrine girdi. Bunun üzerine Kılıç Arslan oğlu Keyhusrev'e: "Kayseri Hâkimi olan mel'un oğlum Mahmud'un üzerine yürüyeceğim. Sen de benimle gel de burayı elinden alalım. "dedi, O da hazırlanıp babasıyla yola çıktı. Mahmud'u Kayseri'de muhasara eden Kılıç Arslan bu sırada hastalandı ve öldü. Keyhusrev de bunun üzerine geri döndü. Oğullarından her biri ellerindeki şehirlerde hâkimiyetini sürdürdüler. Sivas ve Aksaray Hükümdarı Kutbeddin bu iki şehrin birinden diğerine giderken Kayseri'ye uğradı. Kardeşi Nûreddin Mahmud oradaydı. Yol boyunca kardeşini sadece O'na olan sevgi ve dostluğundan dolayı ziyaret etmek istediğini söylemesine rağmen içinden hainlik etmeyi düşünüyordu. Mahmud da O'nun yanına gider ve görüşürdü. Bir defasında her zaman yaptığı gibi

şehir dışında konakladı, kardeşi Mahmud da tedbirsiz olarak yanına geldi. Kutbeddin O'nu öldürüp başını adamlarına attı. Şehri ele geçirmek istediye de kardeşinin adamları direndiler; ancak daha sonra aralarında kararlaştırılan şartlar dâhilinde Kayseri'yi Kutbeddin'e teslim ettiler. Mahmud'un yanında büyük bir emir vardı. Bu emir Mahmud'u kardeşine karşı dikkatli olması için uyarır ve korkuturdu; fakat Mahmud O'nu dinlemedi. Mahmud cömertti, çok hayırseverdi. Nû redd in'in yanında iken devlet içinde önemli mevkilere yükselmişti. Kutbeddin kardeşi Mahmud ile beraber Hasan'ı da öldürerek yola attı. Bir köpek gelip Hasan'ın cesedini yemeye başlayınca halk ayaklanarak. "Biz sana itaat etmiyoruz. Hasan Müslüman bir şahıstı, İşte şuradaki medrese, türbe, hayır müesseseleri ve daha birçok hayır ve hasenat O'nun eseridir. Böyle bir inşam köpeklere yem edemeyiz. "dediler, bunun üzerine Kutbeddin O'nun türbesinde defnedilmesini emretti. Kılıç Arslan'ın oğulları kendi başlarına kaldılar. Daha sonra Kutbeddin hastalanıp öldü. Tokat Meliki Rükneddin Süleyman hudut şehir Sivas'a, oradan da Kayseri ve Aksaray'a gitti. Buralarda bir müddet kaldıktan sonra kardeşi Gıyaseddin'in bulunduğu Konya üzerine yürüyerek şehri muhasara ve zapt etti; bunun üzerine Gıyaseddin Konya'yı terk edip Suriye'ye gitti, sonra da Bizans ülkesine geçti. O'nunla ilgili olayları inşallah ileride anlatacağız. Rükneddin bilahare Niksar ve Amasya'ya giderek bu iki şehri de zapt etti. 597 (1199-1200) yılında Malatya'yı da ele geçirdi. Kardeşi Muizzeddin Malatya'dan ayrılıp el-Melikü'l-Âdil Ebû Bekir b. Eyyûb'un yanına gitti. Muizzeddin el-Âdil'in kızıyla evlenip O'nun yanında kaldı; böylece Ankara hariç kardeşlerinin elindeki bütün şehirler Rükneddin'in hâkimiyeti altına girdi. Ankara , çok müstahkem olduğu için ele geçirilmesi zordu, fakat Rükneddin üç yıl boyunca kış yaz demeden Ankara 'yı muhasara ettirdi ve nihayet 601 (1204-1205) yılında teslim aldı. Orada bulunan kardeşini şehirden uzaklaşacak olursa öldürmek üzere adam görevlendirdi. Kardeşi Ankara 'dan ayrılır ayrılmaz öldürüldü. Rükneddin de o günlerde öldü ve kardeşinin öldürüldüğünü öğrenemedi. ⁹⁶ Buradan anlaşılacağı üzere; Bizans sınır bölgelerinde yaşayan Türkmenler'in nüfusu çok artmıştı. Türkmenler toprak ve ganimet elde etmek için sık sık Bizans topraklarına akınlar

---

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 582-583-584; Kaya, I. *Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)* ; Baykara, I. *Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211)*, s. 136.

yapıyor, elde ettikleri esirleri tâcirlerle satıyordu. Türkmenler'in akınlarından muzdarip olan Bizans İmparatoru Manuel Komnenos, kesin biçimde sonlandırmak için çok iyi donatılmış bir orduyla üzerlerine yürüdü. Ancak Türkmenler gece baskınlarıyla binlerce Bizans askerini saf dışı bırakarak Manuel'i geri dönmeye mecbur bıraktı. Bu uç Türkmenler'inin ünü Horasan'a kadar yayılmıştı. Akınlara engel olmak için Eskişehir-Isparta önlerinde istihkâmlar yaptıran İmparator Manuel, Kılıcarslan'dan Türkmenler'in akınlarını durdurmasını ve kendisine sığınmış olan sultanın kardeşi Şâhinşah ile Dânişmendli Zünnûn'a ülkelerini geri vermesini istedi. Kılıcarslan'ın bu istekleri redetmesi üzerine büyük bir orduyla Konya'ya yürüdü. Bizans ordusu Miryokefalon denilen mevkide ağır bir yenilgiye uğradı (17 Eylül 1176). Sultan imparatorun barış isteğini kabul etti. Anadolu'nun Türkleşmesi açısından bir dönüm noktası teşkil eden Miryokefalon zaferinin tarihimiz açısından en önemli sonucu Bizans'ın askerî gücünü ve Anadolu'yu geri alma ümitlerini yitirmiş olmasıdır. Altın para darbettiren, medrese yaptıran, kervansaray inşa ettiren ve kendisine kitap ithaf edilen ilk Anadolu Selçuklu sultanı olan II. Kılıcarslan hayatının son yıllarında ülkesini on bir oğlu arasında taksim etti. Böylece kendisinin büyük gayret ve zorluklarla meydana getirdiği Selçuklu ülkesi on bir parçaya taksim edilmiş oldu. Ondan sonra kardeşi II. Süleyman Şah, kardeşlerinin topraklarını ellerinden alarak ülkenin siyasî birliğini kurmaya çalıştı ve bunda kısmen de olsa başarılı oldu. Ancak 1202'de yaptığı Gürcistan seferinden bir netice elde edemedi. 1204'te vefat etti.⁹⁷*“Malatya ile Konya arasındaki Anadolu topraklarının hâkimi olan Sultan Rükneddin Süleyman b. Kılıç Arslan b. Mesûd b. Kılıç Arslan b. Süleyman b. Kutalmış bu sene 6 Zilkade (6 Temmuz 1204) günü öldü. Kulunç hastalığına yakalanan Sultan yedi gün hasu yattıktan sonra öldü. Hastalanmadan beş gün önce Ankara Hâkimi olan kardeşine ihanet etmişti. Ankara müstahkem bir şehirdi. Buraya hâkim olan kardeşi Rükneddin'e düşmandı. Rükneddin O'nu birkaç sene muhasara etti. Kardeşinin durumu zayıfladı, yanındaki erzak azaldı. Bu yüzden alacağı bazı yerlere karşılık Ankara 'yı teslim etmeğe razı oldu. Rükneddin ülkesindeki bir kaleyi Ankara 'ya karşılık ona verecekti. Sözünde duracağına dair de*

---

⁹⁷ Kaya, I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211), s. 148; Baykara, I. Gıyâseddin Keyhüsrev (1164-1211), s. 88.

yemin etti. Bunun üzerine kardeşi Ankara 'dan inerek şehri O'na teslim etti. İki oğlu da yanındaydı. Rûkneddin kardeşini yakalamak üzere adam görevlendirdi. Çocukları ile birlikte yakalayıp kardeşini öldürdü. ⁹⁸Oğlu III. Kılıcarşlan'ın yedi sekiz ay süren hükümranlığı sırasında Isparta yöresi fethedildi. I. Gıyâseddin Keyhusrev'in ikinci sultanlığı döneminde Denizli ve Antalya yöreleri ele geçirildi (603/1207). ⁹⁹Bakınız bu konu eserde şu şekilde aktarılmıştır; "Gıyaseddin b. Keyhüsrev b. Kılıç Arşlan bu sene Recep ayında (Şubat-Mart 1205) kardeşi Rûkneddin Süleyman'ın ölümünden sonra oğlu Kılıç Arşlan b. Rûkneddin'e intikal eden ülkesin de geçirdi. O da İmparator'ım yanında kaldı ve büyük patriklerden birinin kızıyla evlendi. Bu patriğin İstanbul civarında bîr kalesi vardı. Franklar İstanbul 'u zapt edince Gıyâseddin kalede bulunan kayınpederinin yanına kaçtı. Kayınpederi Onu yanında misafir etti ve: 'Bu kaleye müştereken sahip olalım. Getiriyle yetindim" dedi. O da patriğin yanında kaldı. Kardeşi yukarıda zikrettiğimiz gibi 600 (1204) yılında ölünce emirleri oğlunun etrafında birleştiler. O yörede çok fazla olan ve Türkler onlara karşı çıktılar ve tâbi olmak istemediler: Gıyâseddin'e haber göndererek kendisini sultan yapacaklarını bildirip ülkeye davet ettiler. Gıyâseddin de hemen harekete geçip Cemaziyülevv el ayında (Aralık 1204 - Ocak 1205) oraya vardı ve beyleriyle buluştu. Adamları çoğaldıktan sonra Konya'yı muhasara etmek üzere harekete geçti. Rûkneddin'in oğlu ve askerleri Konya'daydı. Bir askeri birliği Gıyâseddin'in üzerine gönderdiler. Bunlar Gıyâseddin'i mağlûp ettiler. Gıyâseddin hayret içindeydi, ne yapacağını ve nereye gideceğini bilemiyordu. Sonunda Konya yakınlarındaki küçük bir beldeye Ökrem (Meram?)'e gitti. Fakat tam bu sırada takdır-ı İlâhînin bir eseri olarak Aksaray hlar valiyeye karşı ay aklanarak şehir dışına çıkardılar ve Gıyâseddin'in parolasını söyleyerek hâkimiyetini ilân ettiler. Konyalılar Aksaraylıların yaptıklarını duyunca: "Biz bu işi yapmağa onlardan daha fazla lâyıktız" dediler. Çünkü Gıyâseddin melikliği sırasında halka çok iyi davranmıştı. Onlar da Aksaraylılar gibi Gıyâseddin'in adına tezahürat yaparak yanlarındaki

---

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 65-66; Alâeddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 1998, s. 112; Cahen Claude, *Türklerin Anadolu'ya ilk Girişi*, (çev. Yaşar Yücel- Bahaeddin Yediyıldız), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 87.

⁹⁹ Kaya, I. *Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi*; Baykara, I. *Gıyâseddin Keyhusrev*, s. 118.

emirleri kovdular ve Gıyâseddin'i çağıldılar. Gıyâseddin gelerek şehre hâkim oldu. Yeğenini ve maiyetini hapsetti. Allah sultanlığı O'na vererek bir saat içinde bütün ülkeye hâkim kıldı. Bir işin olmasını isteyince sebeplerini de hazırlayan Allah'ın şanı ne yücedir! Malatya Hâkimi olan kardeşi Kayserşâh, Rükneddin 597 (1200-1201) yılında Malatya'yı zapt edince oradan ayrılmış ve el-Meliku'l-Âdil'in yanına gitmişti. Çünkü yardım sağlamak gayesiyle O'nun kızıyla evlenmişti. el-Adil O'na Urfa'da kalmasını emretti. O da orada kaldı. Gıyâseddin'in tahta geçtiğini duyunca yanına gitti, fakat hüsnü kabul görmedi. Sultan O'na biraz para vs. verip ülkeden ayrılmasını istedi. Kayserşâh da Urfa'ya dönerek orada ikamet etti. Gıyâseddin tahta iyice yerleşince Sumey sat Hâkimi el-Efdal de O'nun yanına hareket etti ve Kayseri'de karşılaştılar. Harput Hâkimi Nizâmeddin de aym şekilde Gıyâseddin'in yanına giderek saflarına katıldı. Böylece Gıyâseddin'in durumu kuvvetlendi, şam şöhreti arttı. Gıyâseddin Keyhüsrev'in Atakya'yı ele geçirmesi: Konya ve Anadolu'ya hâkim olan Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev bu sene 3 Şaban (5 Mart 1207) tarihinde Rumlara ait olan sahildeki Antakya'yı zapt etti. Sebebi şudur: Gıyâseddin burayı daha önce de muhasara etmiş bulunuyordu. Muhasara uzun süre devam etmiş ve surlardaki bir kaç burcu tahrip etmişti. Şehri kılıç zoruyla almaktan başka bir şey kalmamıştı. Bu sırada şehirdeki Rumlar Kıbrıs'ta bulunan Franklara haber gönderip yardım istediler. Bunun üzerine Franklar yardıma geldiler ve Gıyâseddin şehri zapt etmekten umut kesip oradan ayrıldı. Ancak şehre yakın bir yerde ülkesiyle Antakya arasındaki dağlarda bir askerî birlik bıraktı. Onlara Rumlara erzak sevkiyatına mani olmalarını emretti. Bu durum epeyce devam etti ve halk zor durumda kaldı. Sıkıntıyla karşılaştılar ve Franklardan Müslümanları kendilerini sıkıştırmamaları maksadıyla oradan uzaklaştırmak için şehirden çıkarmalarını istediler. Franklar Rumların bu bahaneyle kendilerini şehirden uzaklaştırmak islediğini zannettiler. Aralarında ihtilâf çıktı ve birbirleriyle savaşa girdiler. Bunun üzerine Rumlar Müslümanlara haber gönderip şehri kendilerine teslim etmek istediklerini bildirdiler. Müslümanlar hemen oraya gidip Franklarla savaşa tutuştular. Franklar mağlûp olarak kaleye kapamp savunmaya çekildiler. Müslümanlar Gıyâseddin'e haber gönderip Antakya'ya çağıldılar. Sultan bir askerî birlikle Konya'dan yola çıkıp süratle Antakya'ya gitti. 2 Şaban (4 Mart 1207) tarihinde oraya vardı. Rumlarla anlaşmaya

varıp şehri üçüncü defa teslim aldı. Frankların bulunduğu kaleyi muhasara ederek orayı da teslim aldı ve kaledeki Frankların hepsini öldürdü. ¹⁰⁰ Bu dönem de Çukurova'daki Ermeni prensliği devlete bağlandı. I. Gıyâseddin Keyhusrev'in büyük oğlu ve halefi I. Keykâvus Sinop Limanı'nı fethetti (611/1214). ¹⁰¹ Antalya ve Sinop'un fethinin gelişmekte olan Selçuklu ticaretine büyük katkıları oldu. I. Keykâvus'un kardeşi ve halefi I. Keykubad devri Anadolu Selçukluları tarihinin altın devridir. ¹⁰² Bu dönemde yapılan fetihler sonucunda devletin sınırları doğuda Erzurum ötesine ve Van gölü havzasına ulaştı. Keykâvus'un vefatı ve yerine kardeşi Keykubâd'ın geçmesi, seferleri ve devletin altın çağını yaşatması şu şekilde aktarılmıştır: "Bu yılda Anadolu Selçuklu Hükümdarı ve Anadolu illerinden Konya, Aksaray, Malatya ve bu şehirlerarasında ve çevresindeki diyarların hükümdarı el-Melikü'l-Galib İzzeddin b. Keyhüsrev b. Kılıçarslan vefat etti. Vefatından evvel ordularını toplayarak Âmid Hâkimi Nâsirüddin Erbil Emin Muzafferüddin Gökbörü ile anlaşarak el-Melikü'l-Eşref üzerine yürüyüp hâkimiyetine son vermek üzere Malatya'ya doğru yola koyulmuştu. Yukarıda adı geçen Âmid Emîri Nâsirüddin ile Erbil Emiri Muzafferüddin bu ittifaktan gereği olarak kendi ülkelerinde hutbeyi Keykâvus adına okutmaya başlamış ve ülkelerinde darbettikleri sikkelere de adını yazdırmışlardı. Bu hükümdarlar yaptıkları bu ittifak ile el-Melikü'l-Eşref ve Musul yöneticisi Bedreddin Lü'lü' aleyhinde bir araya gelmiş bulunuyorlardı. Anadolu Selçuklu hükümdarı Keykâvus, el-Melikü'l-Eşref in Bedreddin'e yardım etmek üzere Musul'a hareketini ve oraya ulaşmasını engellemek için Malatya'ya gelmişti. Keykâvus'un el-Melikü'l-Eşref i Musul'a varmaktan alıkoymasının gayesi müttefiki olan Erbil Emîri Muzafferüddin Gökbörü'nün Musul'a hâkim olmasını ve burayı elde etmesini sağlamaktı. Fakat Keykâvus Malatya'da bulunduğu bu sıralarda verem hastalığına tutulmuş ve hastalığı bir hayli arttığı için geriye dönmüş ve bu arada vefat etmişti. Keykâvus'un vefatından sonra yine O'nun tarafından memleketi ve

---

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 107; Agacanov S. G, *Oğuzlar*, (çev. Ekber Necef), Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 107.

¹⁰¹ Baykara, I. *Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211)* s. 167; I. Gıyaseddin Keyhusrev hakkında bilgi için bkz. Ali Sevim, "Keyhusrev I", *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 347-349; Keykâvus hakkında bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Keykâvus I", *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 352-353.

¹⁰² Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, TTK, Ankara 1997, s. 35-40; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, Emek Yayınları, Manisa 2007, s. 120.

hâkimiyeti altındaki toprakları elinden alınıp hapse atılmış bulunan kardeşi Keykubâd Anadolu Selçukluları tahtına geçmişti. Keykâvus'a yakın adamlarından bazıları kardeşi Keykubâd'ı hapiste öldürmesini tavsiye etmişlerse de O, buna uymamıştı. Keykâvus vefat ettiğinde çocukları küçük yaşta olup onlardan hiç biri babasının yerine geçebilecek durumda değildi. Vefatı üzerine askerler Keykubâd'ı hapisneden çıkararak hükümdar ilân etmişlerdi. İşte Keykubâd'ın durumu aynen şu âyet-i kerîmede belirtilen duruma benzemektedir: «Kendisine yapılan cezanın dengiyle ceza verir (yapılan kötülüğe ondan daha fazlasıyla karşılık vermez) de sonra kendisine tekrar saldırılırsa elbette Allah ona yardım eder. » (el- HacC. 22/60) Başka bir rivayette ise, Keykâvus'un hastalığı bir hayli artınca kardeşi Keykubâd'ı haptiden çıkararak yanına getirtmiş, kendisinden sonra hükümdar ilân edip halkın O'na itaat etmesi için ilgililerden yemin almıştı. Ancak Keykubâd hükümdarlığa geçince Erzenirrûm Hâkimi olan amcası O'na karşı çıkmış ve yine Anadolu'da kendisine komşu olan diğer hükümdarların muhalefetinden de korkmuştu. İşte bu muhaliflerin kendisine karşı tavır takınmalarından endişelenen Keykubâd el-Melikü'l-Eşref'e elçi göndererek barış yapmış ve her ikisi ittifak edip birbirlerine karşı iyi niyetle davranacaklarına, birbirlerine destek olacaklarına ve bu arada sihri akrabalık bağı kuracaklarına dair anlaşmaya varmışlardı. İşte el-Melikü'l-Eşref kuzeyden memleketine yapılacak olan saldırılardan bu şekilde emin olmuş ve bu şerden kurtulmuştu. O, artık kendi meselelerine ve başında bulunan gaileleri defetmek üzere kendi işinin başına dönebilecekti. İşte bu mükâfat da iyi niyetli olmanın neticesi idi. Reayasına ve adamlarına karşı iyi niyetle davranmanın mükâfatı ve karşılığı, Cenab-ı Allah'ın bu şekildeki yardımlarıdır. el-Melikü'l-Eşref kendisine saldırıda bulunabilecek kimselerin şerrinden böylece kurtulmakta idi; çünkü O, kendisine komşu olan hükümdarların ülkelerine saldırıya geçmeyi asla düşünmemiş, kimsenin malına göz dikmemişti. “¹⁰³Buradan anlaşıldığı üzere; Bu yılda Anadolu Selçuklu Hükümdarı el-Melikü'l-Galib İzzeddin b. Keyhüsrev b. Kılıçarslan vefat etti. Vefatından evvel ordularını toplayarak Âmid Hâkimi Gökbörü ile anlaşarak ki bu anlaşma gereği olarak kendi ülkelerinde hutbeyi Keykâvus adına okutmaya başlamış ve ülkelerinde darbettikleri sikkelere de adını yazdırmışlardı. el-

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 206-207.

Melikü'l-Eşref üzerine yürüyüp hâkimiyetine son vermek üzere Malatya'ya doğru yola koyulmuştu. Fakat Keykâvus Malatya'da bulunduğu bu sıralarda verem hastalığına tutulmuş ve hastalığı bir hayli arttığı için geriye dönmüş ve bu arada vefat etmişti. Keykâvus'un vefatından sonra yine O'nun tarafından memleketi ve hâkimiyeti altındaki toprakları elinden alınıp hapse atılmış bulunan kardeşi Keykubâd Anadolu Selçukluları tahtına geçmişti. Keykâvus'a yakın adamlarından bazıları kardeşi Keykubâd'ı hapiste öldürmesini tavsiye etmişlerse de O, buna uymamıştı. Keykâvus vefat ettiğinde çocukları küçük yaşta olup onlardan hiç biri babasının yerine geçebilecek durumda değildi. Vefatı üzerine askerler Keykubâd'ı hapishaneden çıkararak hükümdar ilân etmişlerdi. Anadolu Selçuklu Hükümdarı Keykubât'ın Erzincan'ı ele geçirmesi: *"Bu yılda Anadolu Selçuklu Hükümdarı ve Konya, Aksaray, Malatya ve diğer Anadolu şehirlerinin hâkimi bulunan Keyhüsrev b. Kılıçarslan'ın oğlu Alâeddin Keykubât Erzincan'ı hâkimiyeti altına aldı. Erzincan uzun yıllardan beri buranın emîri olan Behram Şâh'ın elinde bulunuyordu. Behram Şâh da babaları Kılıçarslan'dan beri Anadolu Selçukluları'nın emri altında ve itaatinde bulunuyor, altmış yıldan beri Erzincan'ı yönetip duruyordu. Vefat edince yerine oğlu Alâeddin Dâvûd Şâh geçmişti. Bu sıralarda Alâeddin Keykubât Dâvûd Şâh'a gönderdiği haberde Erzenirrûm üzerine gitmek istediğini, burayı ele geçirmeyi arzuladığını, bunun için de Dâvûd Şâh'ın askerleriyle birlikte gelip ordusuna katılmasını istemişti. Alâeddin Dâvûd Şâh Erzincan'dan hareket ederek Alâeddin Keykubât'ın askerleri arasına katılmış, fakat yanına varması üzerine Alâeddin O'nu tutuklatmış ve Erzincan'ı da elinden alıp tamamen ülkesine katmıştı. Ayrıca Erzincan'a bağlı olarak son derece müstahkem bir kaleleri vardı. Kemah adıyla bilinen bu kale Dâvûd Şâh tarafından mükemmel bir şekilde müstahkem hale getirilmiş bulunuyordu. Davut Şâh'ın Kemah'ta saklanmak üzere kullandığı bu kale gayet sarptı. Alâeddin Keykubât burayı hâkimiyeti altına almak istemiş, fakat son derece müstahkem, gayet yüksek ve sarp bir yerde olduğu için askerler buraya ulaşma imkânı bulamamışlardı. Alâeddin Keykubât'ın elinde esir bulunan Dâvûd Şâh Kemah'ı teslim etmediği takdirde öldürüleceği hususunda tehdit edilmiş, bunun üzerine o da Kemah'taki adamına haber göndererek kaleyi teslim etmesini istemişti. Böylece Alâeddin Keykubât Kemah Kalesi'ni de teslim almış bulunuyordu. Daha*

sonra buradan hareket eden Alâeddin Keykubât amcasının oğlu Tuğrulşâh b. Kılıçarslan'ın elinde bulunan Erzenirrûm üzerine yürümüş, burayı ele geçirmek için harekete geçmişti. Bu durumu öğrenen Tuğrulşâh, el- Meliku'l-Eşref in Ahlât'taki naibi Hüsâmeddin Ali el-Hâcib'e haber göndererek Alâeddin Keykubât'a karşı yardım istemişti. Bu yardıma karşılık da el- Meliku'l-Eşrefe itaat ettiğini ve O'nun emrine girdiğini bildirmişti. Bunun üzerine Hâcib Hüsâmeddîn enirindeki askerlerle Erzenirrûm üzerine yürümüştü. Zira Anadolu Selçuklu Hükümdan'nın Erzenirrûm'u ele geçirdiği takdirde oradan Ahlât üzerine yürüyeceğini düşünmüş bulunan Hüsâmeddîn Ali bu sıralarda Şam ve el-Cezîre Bölgesi'nden toplatıp getirdiği kalabalık askerlere sahip bulunuyordu. Hüsâmeddîn Ali Erzenirrûm'a gelip şehri Alâeddin Keykubât'a karşı korumuştur. Ahlat askerlerinin Erzenirrûm'a geldiklerini öğrenen Alâeddin Keykubât buraya yapmak üzere tasarladığı seferini iptal ederek Erzincan'dan kendi memleketine geri dönmüştü. Zaten o sıralarda Bizanslıların Sinop'u ele geçirdiklerini öğrenmiş bulunan Alâeddin Keykubât burayı tekrar düşmandan geri alması gerektiği için bir an evvel ülkesine geri dönmek istemişti. Sinop Şehri en müstahkem kalelerden birisi olup Hazar Denizi adıyla bilinen Karadeniz sahilinde denizin içine doğru sarkmış gayet mükemmel bir şehirdir. Ülkesine dönen Alâeddin Keykubât Sinop üzerine ordularını sevk etmiş, gelen İslâm orduları Sinop'u karadan ve denizden kuşatarak Bizanslı Rumların elinden tekrar geri almışlardı. Kendisi de kışı geçirmek üzere her zaman olduğu gibi Antakya'ya gitmişti. ¹⁰⁴Buradan anlaşılacağı üzere; Anadolu Selçuklu Hükümdarı Keyhüsrev b. Kılıçarslan'ın oğlu Alâeddin Keykubât Erzincan'ı hâkimiyeti altına aldı. Erzincan uzun yıllardan beri buranın emîri olan Behram Şâh'ın elinde bulunuyordu. Behram Şâh da babaları Kılıçarslan'dan beri Anadolu Selçuklularının emri altında ve itaatinde bulunuyor, altmış yıldan beri Erzincan'ı yönetip duruyordu. Vefat edince yerine oğlu Alâeddin Dâvûd Şâh geçmişti. Bu sıralarda Alâeddin Keykubât Dâvûd Şâh'a gönderdiği haberde Erzenirrûm üzerine gitmek istediğini, burayı ele geçirmeyi arzuladığını, bunun için de Dâvûd Şâh'ın askerleriyle birlikte gelip ordusuna katılmasını istemişti. Alâeddin Dâvûd Şâh Erzincan'dan hareket ederek Alâeddin

---

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 331-332; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 112; Ebu'l-Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, (çev. Ö. R. Doğrul), Ankara 1987, s. 167.

Keykubât'ın askerleri arasına katılmış, fakat yanına varması üzerine Alâeddin O'nu tutuklatmış ve Erzincan'ı da elinden alıp tamamen ülkesine katmıştı. Ayrıca Erzincan'a bağlı olarak son derece müstahkem bir kaleleri vardı. Kemah adıyla bilinen bu kale Dâvûd Şâh tarafından mükemmel bir şekilde müstahkem hale getirilmiş bulunuyordu. Davut Şâh'ın Kemah'ta saklanmak üzere kullandığı bu kale gayet sarptı. Alâeddin Keykubât burayı hâkimiyeti altına almak istemiş, fakat son derece müstahkem, gayet yüksek ve sarp bir yerde olduğu için askerler buraya ulaşma imkânı bulamamışlardı. Alâeddin Keykubât'ın elinde esir bulunan Dâvûd Şâh Kemah'ı teslim etmediği takdirde öldürüleceği hususunda tehdit edilmiş, bunun üzerine o da Kemah'taki adamına haber göndererek kaleyi teslim etmesini istemişti. Böylece Alâeddin Keykubât Kemah Kalesi'ni de teslim almış bulunuyordu. Güneyde Antalya'nın doğusunda bulunan Kalonoros Kalesi alınıp (619/1222) yeniden inşa edildi ve buraya Alâiye adında bir tersane kuruldu. Karadeniz'in kuzeyindeki Suğdak şehri Hüsâmeddin Çoban tarafından fethedildi (1224). Suğdak seferi Selçuklular'ın ticarete verdikleri önemi gösteren bir örnektir. I. Keykubad imar faaliyetleri ve hayırseverliğiyle tanınmıştır. Orta Anadolu'daki şehirlerde inşa ettirdiği ulucamiler, biri Konya-Aksaray, diğeri Kayseri-Sivas arasındaki iki kervansaray takdire şayan yapılarıdır. Onun Konya'da da bir hastahane yaptırdığı bilinmektedir. Celâleddîn'in Keykûbat ve el-Melikü'l-Eşref'e mağlûp olması: *"Celâleddîn Hârezmşâh bu yılın 28 Ramazan (10 Ağustos 1230) cumartesi günü Konya, Aksaray, Sivas, Malatya ve diğer şehirlerin sultanı olan Anadolu Selçuklu Hükümdarı Abdullah b. Keykubât b. Keyhüsrev b. Kılıçarslan ile Dimaşk, el-Cezîre ve Ahlat Emîri bulunan el-Melikü'l-Eşrefe karşı büyük bir mağlûbiyete uğradı. Bu sıralarda Anadolu Selçuklu Hükümdarı Alâeddîn'in amcasının oğlu olan Erzenirrûm Emîri, Celâleddîn'e itaat etmiş ve ikisi birlikte Ahlat üzerine yürüyüp şehri kuşatmışlar, dolayısıyla Erzenirrûm Emîri Celâleddîn'e bu kuşatma sırasında yardım etmişti. Erzenirrûm Emîri ile amcasının oğlu Alâeddin arasında bir düşmanlık vardı. Celâleddîn ile Erzenirrûm Emîri bir araya gelince Alâeddin Keykubât bunlardan bir hayli korkmuş ve hemen o sıralarda Harran'da bulunan el-Melikü'l-Kâmil'e elçi göndererek kardeşi el-Melikü'l-Eşref'i Dimaşk'tan çağırıp kendisine göndermesini talep etmişti. el-Melikü'l-Eşref de Dimaşk'ı ele geçirdikten sonra orada ikâmet etmiş*

bulunuyordu. Alâeddîn Keykubât Celâleddîn Hârezmşâh'tan korktuğundan dolayı sürekli olarak el-Melikü'l-Kâmil'e kendisine el-Melikü'l-Eşref'i göndermesi için elçiler gönderip durmuştu. Bunun üzerine el-Melikü'l-Kâmil de Dımaşk'ta bulunan kardeşi el-Melikü'l-Eşref'i çağırması, O da kısa bir müddet içinde ağabeyinin yanına varmıştı. Anlatıldığına göre, Alâeddîn Keykubât'ın gönderdiği elçilerden beş tanesi aynı günde el-Melikü'l-Kâmil'e ve el-Eşref'e ulaşmıştı. Bu elçiler el-Eşref'in tek başına dahi olsa Alâeddîn'in yanına gelip ordusuna katılmasını talep ediyorlardı. el-Melikü'l-Eşref topladığı askerlerini el-Cezîre ve Şam Bölgesi'nden gelenlerle birlikte alıp Alâeddîn'in yanına varmış ve ikisi Sivas'ta buluşarak Ahlat üzerine yürümüşlerdi. Bunların ittifak edip bir araya geldiklerini haber alan Celâleddîn derhal üzerlerine azimle yürümüş ve Erzincan yakınlarında onlarla karşılaşmış ve savaşa tutuşmuşlardı. Anlatıldığına göre, Alâeddîn'in yanında kalabalık bir asker kitlesi yer almıştı. Rivayetlere göre, yirmi bin atlı Alâeddîn'in yanında, on beş bin kadar atlı da el-Eşref'in yanında yer almıştı. Bunlar rastgele askerler değil, daha önce savaflara katılmış, son derece cesur ve tecrübeli askerler olup yanlarında yağız Arap atları ve bir hayli silâh vardı. Bütün bu askerlerin başında el-Hakkâriyye Kültlerinden cesaretiyle meşhur, aym zamanda yüksek bir ahlâka sahip ve üstün özellikler taşıyan Halep askerlerinden İzzeddin Ömer b. Ali adında tanınmış bir kumandan görev almıştı. Her iki ordu karşı karşıya gelince karşı tarafın askerlerinin çokluğunu gören Celâleddîn Hârezmşâh birden şaşkına dönmüş ve özellikle Suriye'den gelen askerlerin fevkalâdeliğini, silâhlarının çokluğunu, mükemmelliğini ve savaşa hazır atlarının düzenini görünce kalbi korkuyla dolup taşmıştı. Nihayet İzzeddin Ömer b. Ali çatışmaları başlatmış, yanındaki Halep askerleriyle birlikte düşman üzerine saldırıya geçmişti. Ancak bunların bu saldırısına karşı koymaya güç yetiremeyen Celâleddîn bir an bile karşı koymaksızın askerleriyle birlikte geriye kaçmağa başlamış ve kardeş kardeşi korumağa yanaşmaksızın her biri bir tarafa dağılıp gitmişti. Nihayet Celâleddîn askerlerinin kendisine katılanlarıyla birlikte Ahlat üzerine gelmiş, burada bulunanları alıp Azerbaycan'a giderek Hoy Şehri'nde ikamet etmişti. Zaten Celâleddîn ve askerleri Ahlat'ın dışında bölgedeki hiçbir şehre girememişlerdi. Onların ayrılmalarından sonra el-Melikü'l-Eşref yanındakilerle birlikte Ahlat'a gelmiş, fakat Ahlat'ı sanki dün yokmuş gibi bomboş direkleri

üzerinde duran ıssız bir şehir halinde görmüştü. Ahlat halkı ve sakinleri şehirlerini tamamen terk etmiş ve yukanda zikrettiğimiz gibi ıssız bir şehir halinde kalmıştı. ¹⁰⁵Buradan anlaşılacağı üzere; Anadolu Selçuklu Hükümdarı Abdullah b. Keykubât b. Keyhüsrev b. Kılıçarslan ile Dımaşk, el-Cezîre ve Ahlat Emîri bulunan el-Melikü'l-Eşrefe karşı büyük bir mağlûbiyete uğradı. Bu sıralarda Anadolu Selçuklu Hükümdarı Alâeddîn'in amcasının oğlu olan Erzenirrûm Emîri, Celâleddîn'e itaat etmiş ve ikisi birlikte Ahlat üzerine yürüyüp şehri kuşatmışlar, dolayısıyla Erzenirrûm Emîri Celâleddîn'e bu kuşatma sırasında yardım etmişti. Erzenirrûm Emîri ile amcasının oğlu Alâeddin arasında bir düşmanlık vardı. Celâleddîn ile Erzenirrûm Emîri bir araya gelince Alâeddin Keykubât bunlardan bir hayli korkmuş ve hemen o sıralarda Harran'da bulunan el-Melikü'l-Kâmil'e elçi göndererek kardeşi el-Melikü'l-Eşref'i Dımaşk'tan çağırıp kendisine göndermesini talep etmişti. el-Melikü'l-Eşref de Dımaşk'ı ele geçirdikten sonra orada ikâmet etmiş bulunuyordu. Alâeddîn Keykubât Celâleddîn Hârezmşâh'tan korktuğundan dolayı sürekli olarak el-Melikü'l-Kâmil'e kendisine el-Melikü'l-Eşref'i göndermesi için elçiler gönderip durmuştu. Bunun üzerine el-Melikü'l-Kâmil de Dımaşk'ta bulunan kardeşi el-Melikü'l-Eşref'i çağırmış, O da kısa bir müddet içinde ağabeysinın yanına varmıştı. Anlatıldığına göre, Alâeddîn Keykubât'ın gönderdiği elçilerden beş tanesi aynı günde el-Melikü'l-Kâmil'e ve el-Eşref'e ulaşmıştı. Bu elçiler el-Eşref'in tek başına dahi olsa Alâeddîn'in yanına gelip ordusuna katılmasını talep ediyorlardı. el-Melikü'l-Eşref topladığı askerlerini el-Cezîre ve Şam Bölgesi'nden gelenlerle birlikte alıp Alâeddîn'in yanına varmış ve ikisi Sivas'ta buluşarak Ahlat üzerine yürümüşlerdi. Bunların ittifak edip bir araya geldiklerini haber alan Celâleddîn derhal üzerlerine azimle yürümüş ve Erzincan yakınlarında onlarla karşılaşmış ve savaşa tutuşmuşlardı. Anlatıldığına göre, Alâeddîn'in yanında kalabalık bir asker kitlesi yer almıştı. Öyle ki bu ordu yirmi bin atlı Alâeddîn'in yanında, on beş bin kadar atlı da el-Eşref'in yanında yer almıştı. Bunlar rastgele askerler değil, daha önce

---

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. X, s. 342-343; Muhammed b. Süleyman er Ravendi, *Rahatü's-Südur ve Ayetu's-Sürur*, (çev. Ahmet Ateş) Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957, s. 85-88; Celâleddin Hârizmşâh hakkında bilgi için bkz. Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşâh", *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 248-250.

savaşlara katılmış, son derece cesur ve tecrübeli askerler olup yanlarında yağız Arap atları ve bir hayli silâh vardı. Her iki ordu karşı karşıya gelince karşı tarafın askerlerinin çokluğunu gören Celâleddîn Hârezmşâh birden şaşkına dönmüş ve özellikle Suriye’den gelen askerlerin fevkalâdeliğini, silâhlarının çokluğunu, mükemmelliğini ve savaşa hazır atlarının düzenini görünce kalbi korkuyla dolup taşmıştı. Celâleddîn bir an bile karşı koymaksızın askerleriyle birlikte geriye kaçmağa başlamış ve kardeş kardeşi korumaya yanaşmaksızın her biri bir tarafa dağılıp gitmişti. Celâleddîn'in bu savaş sonrasında mağlub olmuştur. Önemli bir konu olan Alaeddin'in Erzenirrum(Erzurum)'u ele geçirmesi eserde şu şekilde aktarılmıştır: *”Erzenirrûm Hâkimi Celâleddîn Hârezmşâh ile birlikte Ahlat muhasarasında bulunmuş ve yukarıda söz konusu ettiğimiz savaş düzeni sırasında da Celâleddîn'in yanında yer almıştı. Ancak Celâleddîn mağlup olup geri kaçınca Erzenirrûm Emiri Tuğrulşâh esir düşüp amcasının oğlu Alâeddin Keykubât'm huzuruna çıkarılmıştı. Alâeddin Keykubât O'nu alıp Erzeninum'a gitmiş ve şehir hâkimi olan kişi bu şehri etrafındaki kalelerle içindeki hâzinelerle birlikte Alâeddin Keykubât'a teslim etmişti. İşte atasözünde zikredildiği gibi, «Dimyât'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak” diye buna derler. Veya başka bir tabirle «Boynuz isteyen dişi devekuşu seferinden kulaksız olarak geri döner». İşte Celâleddîn'in yanına varıp Anadolu Selçuklular'ndan bazı toprakları ele geçirmek için O'nun yardımını isteyen ve Alâeddîn'in ülkesine göz diken bu miskin adam bu sefer Alâeddîn'in eline düşmüş, elindeki her şeyi gittiği gibi, esir düşmüştü.* ¹⁰⁶Buradan anlaşılacağı üzere; Erzenirrûm Hâkimi Celâleddîn Hârezmşâh ile birlikte Ahlat muhasarasında bulunmuş ve yukarıda söz konusu ettiğimiz savaş düzeni sırasında da Celâleddîn'in yanında yer almıştı. Ancak Celâleddîn mağlup olup geri kaçınca Erzenirrûm Emiri Tuğrulşâh esir düşüp amcasının oğlu Alâeddin Keykubât'm huzuruna çıkarılmıştı. Alâeddin Keykubât O'nu alıp Erzeninum'a gitmiş ve şehir hâkimi olan kişi bu şehri etrafındaki kalelerle içindeki hâzinelerle birlikte Alâeddin Keykubât'a teslim etmişti. Müellifimiz bu durumu kendi yorumuyla şu şekilde dile getirmiş ; «Dimyât'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak” diye buna derler. Veya başka bir tabirle «Boynuz isteyen dişi devekuşu seferinden kulaksız olarak geri

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 343-344.

döner”ata sözüyle de yorumlamıştır. İşte Celâleddîn’in yanma varıp Anadolu Selçuklularından bazı toprakları ele geçirmek için O’nun yardımını isteyen ve Alâeddîn’in ülkesine göz diken bu miskin adam bu sefer Alâeddîn’in eline düşmüş, elindeki her şeyi gittiği gibi, esir düşmüştü. Bu tarihten itibaren incelediğimiz eser son bulmuştur. Son bir bilgi olarak Anadolu Selçuklu Devleti’nin yükseliş devri I. Keykubad’ın ölümüyle sona erdi (634/1237) ve yerine geçen oğlu II. Keyhusrev ile birlikte çöküş devri başladı.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU ATABEGLİKLERİ

2. 1. İldenizliler(1148-1225)

Azerbaycan ve Cibâl toprakları başta olmak üzere bölgede hüküm süren Türk-İslâm hânedamıdır. Diğer bir adı Azerbaycan Atabegleri olan hânedanın temelleri, Şemseddin İldeniz’in 543’te (1148) Azerbaycan valiliğine tayiniyle atılmıştır. Daha sonra üvey oğlu Arslanşah b. Tuğrul’un atabegliğine görevlendirilmesiyle de bölgede önemli bir güç haline gelmiştir (555/1160). Bölgedeki sahiplik o kadar ertmiş ki kendi adlarına sikke bastırıp hutbe okutan atabegler, Irak Selçuklu sultanları üzerinde tam bir hâkimiyet kurmayı başarmışlar, fakat bu arada kısmı olarak onlara olan bağılıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁰⁷ Buna karşılık sultanlar da atabeglerin verdiği büyük mücadeleler sayesinde halifenin şiddetli muhalefetine rağmen Irak, Cibâl, Kirman, Azerbaycan, Musul, el-Cezîre, Ahlât ve Erzurum’da hüküm sürme imkânı bulmuşlar. Büyük Selçuklu Devleti’nin yıkılması üzerine (552/1157) asiliklerini iyice arttıran Gürcüler’in saldırılarını da onlar sayesinde engelleyebilmişlerdir. Bu hususta eserde şu bilgiler verilmektedir:”*Sultân Süleymanşâh b. Sultan Muhammed b, Melikşâh bu sene Rebiyülâhır ayında (Nisan 1161) öldürüldü, Sebebi şu idi: Süleymanşâh öfkeli ve çabuk hiddetlenen bir zat idi. Çok içki içerdi, Ramazan ayında bile güpegündüz içmekten çekinmezdi. Maskaraları yanma alıp emirlere dönüp bakmaz, bu yüzden de askerler O’nun işini ihmal eder, ilgilenmezlerdi. Nihayet*

¹⁰⁷ Erdoğan Merçil, “İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, VIII, s. 81-110; Şemseddin İldeniz hakkında bilgi için bkz. Gülay Öğün Bezer, “Şemseddin İldeniz”, *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 81-82.

kapısına bile gelmez oldular. Bütün devlet işlerini Hadım Şerefeddin Kerdebâzû'ya bırakmıştı. Şerefeddin Selçukluların hizmetindeki zevatın önde gelen bir simasıydı. Emirler şikâyetçi olurlar, O da onları teskin ederdi. Sultan bir gün Hemedân dışında bir köşkte içki içti, Kerdebâzû da yanına gelip yaptığı işten dolayı O'nu ayıpladı, Süleymanşâh yanındaki maskaralara Şerefeddin Kerdebâzû ile oynaşmalarını emretti, onlar da oynaştılar. Bu arada biri avret yerini açıp O'na gösterdi, bunun üzerine Şerefeddin öfkeyle dışarı çıktı. Süleymanşâh ayılınca Şerefeddin'e haber gönderip özür diledi, O da kabul etti, fakat bir daha huzuruna gitmekten çekindi, bunun üzerine Süleymanşâh Rey Hâkimi İnanç'a elçi gönderip Şerefeddin'e karşı kendisine yardım etmesini istedi. Elçi oraya vardığında İnanç hastaydı. İnanç Süleymanşâh'a cevaben: "Eğer hastalıktan kurtulur, iyileşirsem askerlerimle beraber huzuruna gelirim. "dedi. Şerefeddin bunu haber alınca korkusu daha da arttı, Süleymanşâh bir gün O'na haber gönderip yanına çağırınca Şerefeddin: "İnanç gelince ben de gelirim" dedi, sonra da emirleri toplayıp onlardan kendisine bağlı kalacaklarına dair yemin etmelerini istedi. Emirler Süleymanşâh'ı sevmezlerdi, onun için Şerefeddin'e bağlı kalacaklarına yemin ettiler. Şerefeddin önce Süleymanşâh'm maskaralarını öldürerek işe başladı. Sultan Süleyman'a da: "Ben bunu sırf senin hükümdarlığını muhafaza gayesiyle yapıyorum. "dedi. Sonra Süleymanşâh ile barıştılar. Şerefeddin büyük bir ziyafet hazırladı, ziyafete Sultan ve emirler de katıldılar. Sultan evine gelince Şerefeddin O'nu ve veziri İbnü'l- Kâsım Mahmud b. Abdülaziz el-Hâmîdi ile Sultan'ın adamlarını yakalatıp tevkif ettirdi (Şevval 555 / Ekim-Kâsım 1160), Vezir ile Sultan'ın yakın adamlarını Öldürdü, Süleymanşâh') bir kaleye hapsetti, sonra da adam gönderip boğdurdu. Başka bir rivayete göre, Süleymanşâh') Hemedân Reisi Mecdüddin el-Alevî'nin evinde hapsetmiş ve orada öldürmüştür, Bir başka rivayette de zehirlenerek öldüğü söylenir. Şerefeddin bu olaydan sonra Errân ile Azerbaycan'ın çoğuna hâkim olan İldeniz'e haber gönderip yanıda bulunan Melik Arslan adına hutbe okutmak için O'nu yanına çağırdı. Bu haberi duyan Rey Hâkimi İnanç Hemedân'a varıncaya kadar her tarafı yağma etmeye başladı. Bunun üzerine Şerefeddin saklandı, İnanç O'nu savaşa davet etti, fakat Şerefeddin: "En yüce Atabeg İldeniz gelinceye kadar ben seninle savaşmam. "Dedi. İldeniz yanına Arslanşah b. Tuğrul b. Muhammed'i de alıp yirmi bin süvariye

aşkın ordusuyla yola çıktı. Hemedân'a varınca Şerefeddin tarafından karşılandı. Şerefeddin O'nu hükümdarlık sarayında (Dâru'l-memleke) misafir etti ve o yörede Sultan olarak Arslanşâh b. Tuğrul adına hutbe okuttu. İldeniz Arslanşâh'ın annesiyle evliydi. Bu kadın Pehlivan b. İldeniz'in de annesidir. İldeniz Arslanşâh'ın atabegi, Pehlivan da hâcibi idi. Pehlivan O'nun ana bir kardeşi idi. İldeniz Sultan Mes'ûd'un Memlûklerinden biriydi. Mes'ud O'nu ilk zamanlarında satın almıştı. Hükümdar olunca Errân ile Azerbaycan'ın bir kısmını O'na ikta etmişti. Onca savaşlar ve anlaşmazlıklar oldu da Selçuklu hükümdarlarından hiçbiri yanına gelmedi. Şanı şöhreti arttı, durumu kuvvetlendi. Arslanşâh'ın annesiyle evlendi, bu kadından birkaç çocuğu oldu ki, Pehlivan Muhammed ve Arslan Osman da onlardan biridir. Arslanşâh'ın İldeniz'in yanına gidiş sebebini daha önce anlatmıştık. Arslanşâh bu seneye kadar O'nun yanında kaldı. Hemedân'da adına hutbe okununca İldeniz Bağdat'a haber gönderip orada da Arslanşâh adına hutbe okunmasını ve idari düzenlemelerin Sultan Mes'ûd zamanındaki şekline iade edilmesini istedi. İldeniz'in elçisi hor görüldü ve çok kötü bir şekilde geri gönderildi. İnanç'a gelince, İldeniz O'na da elçi gönderip gönlünü aldı ve ikisi bir anlaşma yapıp birbirleriyle müttefik olmak üzere anlaştılar. Pehlivan b. İldeniz de İnanç'ın kızıyla evlendi ve gelin Hemedân'a Pehlivan'ın yanına götürüldü. ¹⁰⁸Buradan anlaşılacağı üzere; Öncelikle Sultân Süleymanşâh b. Sultan Muhammed b, Melikşâh bu sene Rebiyülâhır ayında (Nisan 1161) öldürülmesi ve Arslan'ın adına hutbe okunması olayında İldeniz'in önemli rol oynadığı bilgisi verilmiştir. Daha sonra bu olayın detayı mahiyetinde bakınız; Süleymanşâh'ın vefatından sonra Azerbaycan'ın çoğuna hâkim olan İldeniz'e haber gönderip yanıda bulunan Melik Arslan adına hutbe okutmak için O'nu yanına çağırdı. Bu haberi duyan Rey Hâkimi İnanç Hemedân'a varıncaya kadar her tarafı yağma etmeye başladı. Bunun üzerine Şerefeddin saklandı, İnanç O'nu savaşa davet etti, fakat Şerefeddin İldeniz'den yardım gelene kadar savaşmayı kabul etmedi. İldeniz yanına Arslanşâh b. Tuğrul b. Muhammed'i de alıp yirmi bin süvariye aşkın ordusuyla yola çıktı. Hemedân'a varınca Şerefeddin tarafından karşılandı. Şerefeddin O'nu hükümdarlık sarayında (Dâru'l-memleke) misafir etti ve o yörede

---

¹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 296-297; Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, s. 81-110.

Sultan olarak Arslanşâh b. Tuğrul adına hutbe okuttu. Arslanşâh İldeniz'in yanında kaldı. Hemedân'da adına hutbe okununca İldeniz Bağdat'a haber gönderip orada da Arslanşâh adına hutbe okunmasını ve idari düzenlemelerin Sultan Mes'ûd zamanındaki şekline iade edilmesini istedi. İldeniz'in elçisi hor görüldü ve çok kötü bir şekilde geri gönderildi. İnanç'a gelince, İldeniz O'na da elçi gönderip gönlünü aldı ve ikisi bir anlaşma yapıp birbirleriyle müttefik olmak üzere anlaştılar. Bu arada bahsi geçen bir konuda İldeniz'in ölümü olmuştur. Bu konu eserde şu şekilde aktarılmıştır:”*Atabeg İldeniz bu sene Hemedân'da öldü, yerine oğlu Muhammed Pehlivan geçti. Hiç kimse bu konuda muhalefet etmedi. İldeniz başlangıçta Sultan Mahmud'un veziri Kemâl es-Sümeiremî'nin bir Memlûkü idi. Daha önce anlattığımız gibi, Kemâl öldürülünce İldeniz Sultan Mahmud'un yanına gitti. Mes'ûd Sultan olunca O'nu Errâniyye'ye vali tayin etti, İldeniz de oraya gitti ve bir daha ne Sultan Mes'ûd'u, ne de başkasını ziyarete geldi. Daha sonra Azerbaycan'ın çoğunu, el-Cibâri, Hemedân ve diğer yerleri, İsfahan, Rey ve civarındaki yerleri hâkimiyeti altına aldı. Oğulluğu Arslanşah b. Tuğrul adına Sultan olarak hutbe okuttu. Maiyeti hariç yanındaki askerlerin sayısı elli bin idi. Ülkenin sınırları Tiflis Kapısı'ndan Kîrmân'a kadar genişledi. Sultan Arslanşah'm O'nun yanında hiçbir hükmü yoktu, sadece kendisine verilen tahsisatı alırdı. Sultan'a tahakkümü o dereceye varmıştı ki, Sultan bir gece içti ve hâzinesinde ne varsa gerçekten pek çok şey vardı bağışladı. İldeniz bunu duyunca hepsini geri aldı ve:”*Parayı ihtiyaç dışı şeylere sarf edersen ay m şekilde lüzumsuz yere para toplamak zorunda kalırsın ve böylece halka zulmetmiş olursun. “dedi. İldeniz akıllı ve halka iyi davranan bir zat idi. Halkın arasında oturur ve onların şikâyetlerini dinlerdi. Adaletle hükmeder, bazılarının hakkını diğerinden alırdı. “¹⁰⁹İldeniz öldüğü zaman, Hemedan'da Sultan Arslanşah'ın yanında bulunan büyük oğlu Nusretüddin Cihan Pehlivan Muhammed Nahcıvan'a gelerek babasının yerine geçmek için gerekli tedbirleri aldıktan sonra kendisini atabeg ilân etti; arkasından da kardeşinin oğlu Ebû Bekir'e atabegi tayin edip Azerbaycan'ın başına getirdi. Pehlivan, babasının sağlığında 556 (1161) ve 563'te (1168) Sultan Arslanşah'a asilik yapan Merâğa hâkimi Ahmedîlî Arslanapa'nın (II. Aksungur)**

---

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 388; Merçil, “İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, s. 81-110.

isyanını bastırmakla görevlendirilmiş ve ilkinde hezimete uğrarken ikincisinde onu Selçuklu himayesine almayı başarmıştı. 556 (1161) yılında kızı İnanç Hatun ile evlendiği Rey hâkimi Hüsâmeddin İnanç Sungur'un son isyanından (563/1168) sonra öldürülmesi üzerine de Rey ve civarı sultan tarafından Pehlivan'a iktâ edilmişti. ¹¹⁰ 571'de (1175) babası İldeniz'in Gürcüler'e karşı katıldığı son savaşta da bulunan Pehlivan, Merâğa'yı, kardeşi Kızılarşan da Tebriz'i kuşattı. Sonuçta Pehlivan Tebriz'i barış yoluyla teslim aldı ve kardeşine verdi. Bu arada İldeniz'in ölümünden faydalanarak Nihâvend'i ele geçiren Hûzistan hâkimi de Pehlivan tarafından saf dışı bırakıldı. İldeniz'in ölümünden sonra üvey babası ve atabegi İldeniz'in baskısından yılmış olan Sultan Arslanşah, Pehlivan'a fırsat vermemek için onunla savaşmak üzere harekete geçti; ancak bir süredir devam eden hastalığı nedeniyle çıktığı seferden geri dönmek ve barış yapmak zorunda kaldı. ¹¹¹ Fakat bir süre sonra Receb 572'de (Ocak 1177) öldü. Onun ölümü üvey kardeşi ve atabegi Pehlivan tarafından planlandığına dair rivayetler de bulunmaktadır. Sultan Arslanşah'ın ölümü üzerine Pehlivan, kendi yanında tuttuğu oğlu Tuğrul'u tahta çıkardı. Bu sırada Arslanşah'ın kardeşi Muhammed de hilafet iddiasıyla harekete geçti; ancak Pehlivan tarafından mağlûp edildi. Nâsır-Lidînillâh hilâfete geldiğinde (1180) Pehlivan'a bir elçi göndererek Selçuklu ülkesinde adına hutbe okutmasını istemişti. Halifelerin siyasî güç sahibi olma ihtimaline karşı çıkan Pehlivan bu teklifi geri çevirdi. Pehlivan Selçuklu hâkimiyeti altında bulunan el-Cezîre, Musul ve Doğu Anadolu bölgelerinde nüfuz mücadelesine girişen Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin rekabeti karşısında Hârizmşah Alâeddin Tekiş ile kurduğu ittifakı devam ettirmeye çalıştı. Selâhaddîn-i Eyyûbî, ilk Musul seferi sırasında (579/1183) Pehlivan'ın kendi tarafında olması sebebiyle Musul atabegi lehine yaptığı uyarıyı dikkate almadı. Ancak II. Sökmen ölünce aralarında cereyan eden hâkimiyet mücadelesini, Begtemür'ün Ahlatşah tahtına geçirilmesini kendisine tâbi olması kaydıyla onaylayan Pehlivan kazandı (581/1185).

---

¹¹⁰ Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", VIII, 81-110; Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 82-84.

¹¹⁰ Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", VIII, 81-110.

¹¹⁰ Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", VIII, 81-110.

¹¹² Ertesi yıl Selâhaddîn-i Eyyûbî Musul'u ikinci defa kuşattı ve şehri yine alamadı; ancak İzzeddin Mes'ûd'a hâkimiyetini kabul ettirdi. Böylece Musul Atabegliği Selçuklular'a tâbii olmaktan çıktı. Pehlivan, bu gelişmenin ardından Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin bazı bölgelerdeki Bâtınîler'i cezalandırmak için topraklarından geçiş izni istemesini bir savaş teşebbüsü saydı ve hazırlıklarına başladı. Ancak çok geçmeden hastalandı ve Zilhicce 581'de (Mart 1186) öldü. Bu konu eserde şu şekilde aktarılmış: "el-Cibâl, Rey, İsfahan, Azerbaycan, Errâniye ve diğer bazı beldelerin hâkimi olan Pehlivan Muhammed b. İldeniz bu yılın başında (Mart 1186) öldü. Adaletli, güzel ahlâklı, akıllı, yumuşak huylu ve hükümdarlarda bulunması gereken güzel idare kabiliyetine sahip bir insandı. O'nun zamanında bütün bu beldeler emniyet, halkı da huzur ve güven içinde yaşıyordu. O ölür ölmez İsfahan'da Şafîilerle, Hanefîler arasında savaşlar, öldürmeler, yakıp yıkmalar yağmacılık vs. gibi tavsife gelmeyecek işler oldu. Şehrin kadısı Hanefîlerin, İbnü'l-Hocendî de Şafîilerin reisiydi. Yine aynı şekilde Key'de de Sünnîlerle Şîiler arasında büyük çatışmalar oldu. Halkı muhtelif yerlere dağıldı. Bazıları öldürüldü. Rey ve diğer bazı yerler tahrip edildi. Pehlivân ölünce yerine kardeşi Kızıl Arslan Osman Melik oldu. Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul b. Muhammed b. Melikşâh Pehlivân'ın yanında. Sultan'ın hiçbir nüfuzu yoktu. Ülke, emirler ve hazine Pehlivân'ın elindeydi. Pehlivân ölünce Sultan Tuğrul, Kızıl Arslan'm hükmünden çıktı, çok sayıda asker ve emir de Tuğrul'a katıldı. Bazı beldeleri istilâ etli, Kızıl Arslan ile aralarında ileride anlatacağımız bazı savaşlar oldu. "¹¹³Buradan anlayacağımız üzere; el-Cibâl, Rey, İsfahan, Azerbaycan, Errâniye ve diğer bazı beldelerin hâkimi olan Pehlivan Muhammed b. İldeniz bu yılın başında (Mart 1186) öldü. O'nun zamanında bütün bu beldeler emniyet, halkı da huzur ve güven içinde yaşıyordu. O ölür ölmez İsfahan'da Şafîilerle, Hanefîler arasında savaşlar, öldürmeler, yakıp yıkmalar yağmacılık vs. gibi tavsife gelmeyecek işler oldu. Şehrin kadısı Hanefîlerin, İbnü'l-Hocendî de Şafîilerin reisiydi. Yine aynı şekilde Key'de de Sünnîlerle Şîiler arasında büyük

---

¹¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 491; Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", VIII, 81-110; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, s. 82-84.

çatışmalar oldu. Halkı muhtelif yerlere dağıldı. Bazıları öldürüldü. Rey ve diğer bazı yerler tahrip edildi. Pehlivân ölünce yerine kardeşi Kızıl Arslan Osman Melik oldu. Irak Selçukluları'nı babasından daha baskılı bir şekilde yönetim altına alan Pehlivan, onları saf dışı bırakarak yerlerine kendi oğullarını ve kendi adamlarını yerleştirmiş. Fakat bu durum zaman içerisinde ülkenin bölünmesine sebep olmuştur. Ağabeyinin ölümü üzerine yerine geçen Muzafferüddin Kızılarslan Osman, Arslanşah Selçuklu tahtına oturduğunda İldeniz tarafından emîr-i silâh tayin edilmiş, Pehlivan atabeg olunca da Azerbaycan'ın idaresiyle görevlendirilmişti. Atabeg ilân edilen Kızılarslan daha başlangıçta bir suikast teşebbüsüne mâruz kalınca endişeye kapılarak gizlice kendini koruma hazırlıklarına girişti.¹¹⁴ Kızılarslan, uzun bir süre Sultan Tuğrul'la mücadele etti ve aralarında defalarca kanlı çarpışmalar meydana geldi. Halifenin koşulsuz desteğini ve askerî yardımını sağlayan Kızılarslan bir süre sonra İnanç Hatun ile evlenip yeğenleriyle de barıştı. Bu arada bir hileye başvurarak kendisiyle anlaşmak istediğini bildirdiği Tuğrul'a âniden saldırıp onu mağlûp etti. Önce bir kaleye sığınan Tuğrul daha sonra Hemedan'a döndü ve hükümdarlıktan vazgeçtiğini beyan etti. Fakat Kızılarslan, onu oğluyla birlikte Azerbaycan'da bir kaleye kapattı (Şevval 586 / Kasım 1190) ve halifenin teşvikiyle tahta kendisi çıktı.¹¹⁵ Kızılarslan'ın çok sert bir siyaset izlemesi, Tuğrul'a ihanet etmiş olan emîrleri yeni sultanın kendilerine güvenmeyip cezalandıracağı endişesine düşürdü. Bunun üzerine emîrlere, onu çekemeyerek Kızılarslan'dan kurtulmaya karar veren İnanç Hatun ile iş birliği yapıp Şâban 587'de (Eylül 1191) onu bir gece çadırında uyurken öldürttüler.¹¹⁶ *"Bu yılın Şaban ayında (Ağustos-Eylül 1191) Kızıl Arslan Osman b. İldeniz öldürüldü. O'nun Arrân, Azerbaycan, Hemedân, İsfahan, Rey ve bu ikisi arasındaki sahaya hâkim olan kardeşi Pehlivan'ın ölümünden sonra ülkede hükümran olduğunu daha önce anlatmıştık. Fars ve Hûzistan Hâkimi de O'na itaat etmişti. Kızıl Arslan Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul'un ülkesini de istilâ ederek O'nu bir kalede hapsetmiş ve bütün ülke kendisine boyun eğmişti. Son olarak Pehlivan'ın öldüğü tarihten beri karışıklıkların devam ettiği İsfahan'a gitti. Şafîilere karşı düşmanca*

¹¹⁴ Faruk Sümer, "Kızıl Arslan", *İslam Ansiklopedisi*, VI, s. 787-789.

¹¹⁵ Sümer, "Kızıl Arslan", s. 787-789; Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", VIII, s. 81-110.

¹¹⁶ Sümer, "Kızıl Arslan", s. 787-789; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, s. 82-84.

davranarak onların ileri gelenlerinden müteşekkil bir topluluğu yakalayıp astı. Oradan Hemedân'a dönüp sultan olarak kendi adına hutbe okuttu, kapısında beş nevbet çaldırdı, öldürüleceği gece uyumak için evine gitti, adamları da dağıldı. Yatağında yatarken biri içeri girip kendisini öldürdü. Kimin öldürdüğü belli olmadı. Adamları hâcibinden şüphelenip yakaladılar. Cömert ve güzel ahlâklıydı. Adaleti sever ve üstün tutardı. Yumuşak davramr ve az cezalandırırdı. “¹¹⁷ Pehlivan zamanında en güçlü dönemini yaşayan Azerbaycan Atabegliği, Kızılarşan'ın saltanatı ele geçirmesiyle en parlak dönemine ulaşmış, ancak fazla sürmeden kısa sürede çökmüştür. Kızılarşan'ın öldürülmesinden sonra yerine vekâleten geçecek oğlu olmadığı için yeğeni Ebû Bekir kendisini amcasının varisi gibi göstererek Azerbaycan'da atabegliğini ilân etti. Fakat İnanç Hatun'un oğulları Kutluğ İnanç ile Emîr-i Emîrân Ömer onu tanımadılar ve ayrı ayrı ordularla üzerine geldiler. Kutluğ İnanç yenilerek Irak'a döndü. Bu arada yine Türkmenler'in yardımıyla hapisten kaçmayı başaran II. Tuğrul, tahtına yeniden ele geçirmek için harekete geçti ve önce Ebû Bekir'i, sonra da Kutluğ İnanç'ı mağlûp etti (588/1192).¹¹⁸ Daha sonra İnanç Hatun'un teklifi üzerine kendisiyle evlendi; fakat kendini garantiye almak için onu boğdurdu. Bu sırada sultana tâbi olmayı düşünen Kutluğ İnanç, bu düşüncesinden vazgeçerek atabeglik iddiasını sürdürüp Hârizmşah Alâeddin Tekiş'i yardıma çağırdı. Bu teklif üzerine Selçuklu topraklarına giren Tekiş Rey'e kadar ilerledi ve bölgeye hâkim oldu. Akabinde kardeşi Sultanşah'ın Hârizm üzerine yürüdüğü haberini alınca ülkesine döndü. Tekiş'in geri çekilmesinden sonra Sultan Tuğrul, topraklarını geri aldı; Hârizmşah kuvvetlerinin üzerine yürüyüp yenilgiye uğrattı. Fakat başarıları uzun sürmedi. Halife Nâsır-Lidînellâh'ın da Sultan Tuğrul'un topraklarını Hârizmşahlar'a verdiğine dair menşur hazırlayarak Tekiş'e göndermiş ve onun tekrar Irâk-ı Acem'e yönelmesini sağlamıştır. Onun öncü kuvvetlerini komuta eden Kutluğ İnanç, Tuğrul'u yenip başını kestirerek Irak Selçuklu hânedanına son verdi (Cemâziyelâhir 590 / Haziran 1194).¹¹⁹ Sultan Tuğrul'un ortadan kaldırılması

---

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 573-574.

¹¹⁸ Sümer, “Kızıl Arslan”, s. 787-789; Merçil, “İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)”, s. 81-110; Bezer, “İldenizliler”, *DİA*, s. 82-84.

¹¹⁹ Sümer, “Kızıl Arslan”, s. 787-789; Merçil, “İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)”, s. 81-110.

üzerine Irâk-ı Arab'ın da tamamen Hârizmşahlar'ın himayesine geçeceğini anlayan Kutluğ İnanç ile Halife Nâsır-Lidînillâh ittifak yapar karşı güç olarak gördükleri Tekiş'i bölgeden çıkarmaya çalışılsa da başaramayarak Kutluğ İnanç öldürüldü (591/1195). Böylece adına hutbe okutturan Kutluğ İnanç'ın atabeglik dönemi son buldu. Kutluğ İnanç'ın II. Tuğrul, Halife Nâsır-Lidînillâh ve Alâeddin Tekiş ile zaman zaman saf değiştirerek sürdürdüğü mücadeleyi geri plandan izleyen Ebû Bekir, onun vefatından sonra İldenizli emirlerietrafında topladı ve harekete geçerek toprakların bir kısmını ele geçirdi. Ancak ülke onun, Halife Nâsır-Lidînillâh'ın, Hârizmşahlar'ın ve Gürcüler'in mücadele alanına döndü. Özellikle Gürcüler karşısında âciz kalan Ebû Bekir çareyi bir Gürcü prensesiyle evlenmekte bulduysa da bu onun kurtuluşu olmayarak aynı yıl içerisinde öldü (607/1210).¹²⁰ Ebû Bekir'in yerine kardeşi Özbek geçti. Özbek, Arrân-Azerbaycan tahtına çıkınca tâbi emîri isyan etti. Özbek, Halife Nâsır-Lidînillâh'ın gönderdiği ordunun yardımıyla isyanı bastırdı.¹²¹ Daha sonra Özbek, Fars Atabegi Sa'd ile birlikte ittifak içine girerek hareket etmiş ve İsfahan'ı ele geçirmişti. Ancak üzerlerine gelen Hârizmşah Alâeddin'e yenilerek onun adına sikke kestirip hutbe okutmak şartıyla Azerbaycan'a dönebildi. Moğolların İslam diyarına girmeleri üzerine onlar da bu tahribattan nasibini almışlardır. Bu konu hakkında eserde şu bilgiler verilmektedir: *Moğollar Hemedân'daki bu istilâ hareketini bitirdikten sonra Azerbaycan üzerine yürüyerek Erdebil'e varmış, burayı ele geçirip halkını kılıçtan geçirmeğe başlamış ve sakinlerinin büyük bir kısmını katlettikleri gibi şehrin de ekserisini harabeye çevirmişlerdi. Sonra Şemseddîn et-Tuğrâî'nin yönetimini ele geçirmiş olduğu Tebriz üzerine yürüdüler. Şemseddîn et-Tuğrâî şehir halkını bir araya getirip aralarında birlik sağlamıştı, çünkü bu arada şehrin hâkimi ve emîri olan Özbek b. el-Pehlivan şehirden ayrılmış bulunuyordu. Zaten o pek de hükümdarlık görevini yerine getirmiyor, gece gündüz içki âlemlerine dalarak vaktini hep eğlenceyle geçiriyor, hattâ bu gibi eğlencelere daldığında bazen bir-iki ay evin içinde kalabiliyordu. Özbek o kadar korkaktı ki, en ufak bir ses işittiğinde bunun*

¹²⁰ Sümer, "Kızıl Arslan", s. 787-789; Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", s. 81-110; Faruk Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 404-406.

¹²¹ Sümer, "Kızıl Arslan", s. 787-789; Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", s. 81-110.

etkisiyle ürkiip duruyordu. Bütün Azerbaycan ve Arrân gibi büyük bir bölgeye sahip olan Özbek, Cenâb-ı Allah'ın yarattığı kulları arasında en âcizi olup ülkesine kasteden ve bu ülkeyi ele geçirmek isteyen düşmanına karşı acze düşüp kalmıştı. Tatarlar'ın Hemedân'dan hareket edip kendisine doğru geldiklerini öğrenen Özbek b. Pehlivan derhal Tebriz'den ayrılmış, Nehçevân (Nahcuvân) taraflarına giderek, çocuk çocuğunu ve hanımlarını Hoy taraflarına gönderip kendisinden uzaklaştırmıştı. Sahipsiz kalan Tebriz şehrini, yönetimi ele geçirerek işte yukarıda adı geçen Şemseddîn et-Tugâî korumaya çalışmış, şehir halkını etrafında birlik halinde toplayıp maneviyatlarını güçlendirmiş ve düşmana karşı koymaları için cesaret vererek korkaklık ve bunun sonucunda meydana gelecek her türlü zillet ve hakaretten, hattâ büyük felâketlerden uzak tutmaya ve bundan sakındırmaya çalışmıştı. Ayrıca gücü yettiğince, bütün gayretini sarf ederek şehri müstahkem bir hâle getirmeye çalışmıştı. Moğollar Tebriz'e yaklaştıklarında şehir halkının ettikleri söz birliğini ve kendilerine karşı çarpışmak üzere kesin kararlı olup, kaleyi iyice müstahkem hâle getirerek surlarını tamir edip hendeklerini de iyice kazdıklarını öğrenmişlerdi. Bunun üzerine Moğollar Tebriz halkına haber göndererek onlardan para ve elbise istemişlerdi. Nihayet iki taraf kendi aralarında kararlaştırdıkları bir miktar üzerinde anlaşınca, şehir halkı Moğolların istediği bu mal ve eşyayı ulaştırıp teslim etmişlerdi. Bu mal ve eşyayı alan Moğollar buradan ayrılarak Saray üzerine yürümüş, burayı da yağmalayıp halkından bir hayli kimseyi öldürmüşlerdi. Sonra buradan ayrılan Moğollar Arrân Bölgesi'nde Beylekân üzerine yürüyerek burayı da yağmaladıkları gibi, yolları üzerinde rastladıkları bütün küçük şehir ve köyleri de tahrip ederek halkından karşılaştıklarını mağlûp edip kılıçtan geçirmişlerdi. Nihayet Beylekân'a ulaşınca burayı muhasara etmiş ve aralarında bir barış akdetmek üzere şehir halkından bir elçinin gönderilmesini istemişlerdi. Bu isteklerini bildirmek üzere de Moğollar kendi aralarından ve ileri gelenlerinden birisini elçi olarak gönderince, şehir halkı gelen bu Moğol elçisini öldürmüştü. Buna son derece kızan Moğollar büyük bir hamle ile Beylekân üzerine saldırıp şehir halkıyla çarpışmalara girişmiş ve 618 Ramazan (1221 Ekim-Kasım) ayında şehri kılıç zoruyla alarak halkını küçük-büyük, kadın-erkek dinlemeksizin kılıçtan geçirmişlerdi. Hatta hâmile kadınların karınlarını deşerek içindeki ceninleri çıkarıp öldürmüşlerdi. Burada yakaladıkları

kadınların önce ırzlarına geçiyor, sonra da öldürüyorlardı. Anlatıldığına göre, Moğollardan biri, herhangi bir eve girip içinde yaşayanları tek tek öldürüyor ve sonuncusuna gelinceye kadar hiç kimse elini kaldırıp ona karşı koymuyordu. Beylekân'daki bu yağma ve tahribatı bitiren Moğollar civar şehirlere saldırıp buraları da yağmalayarak her tarafı harabeye çevirdikten sonra Arrân diyarının en büyük şehri olan Gence'ye varmışlardı. Moğollar Gence halkının kahramanlığı Gürcüler'e karşı giriştikleri savaşıdan işitmiş, kalabalıklarından dolayı da cesaretlerim ve şiddetle karşı koymalarım öğrenmişlerdi. Gerçekten Gence Şehri son derece müstahkem olduğu için de burayı ele geçirmek kolay değildi. Buna güçleri yetmeyeceğini anlayan Moğollar Gencililere haber göndererek onlardan para ve elbise istemişler, Gencililer de Moğolların bu isteklerini yerine getirince buradan ayrılıp gitmişlerdi. ¹²²Buradan anlaşılacağı üzere; Moğollar Hemedân'daki istilâ hareketini bitirdikten sonra Azerbaycan üzerine yürüyerek Erdebil'e varmış, burayı ele geçirip halkını kılıçtan geçirmeye başlamış ve sakinlerinin büyük bir kısmını katlettikleri gibi şehri de harabeye çevirmişlerdi. Daha sonra Tebriz üzerine yürüdüler. Müellifimiz Bütün Azerbaycan ve Arrân gibi büyük bir bölgeye sahip olan Özbek, yaratılan kullar arasında en âcizi olup ülkesine kasteden ve bu ülkeyi ele geçirmek isteyen düşmanına karşı acze düşüp kalmıştı. Şeklinde yorumlamıştır. Moğollar kendi aralanndan ve ileri gelenlerinden birisini elçi olarak gönderince, şehir halkı gelen bu Moğol elçisini öldürmüştü. Buna son derece kızan Moğollar büyük bir hamle ile Beylekân üzerine saldırıp şehir halkıyla çarpışmalara girişmiş ve 618 Ramazan (1221 Ekim-Kasım) ayında şehri kılıç zoruyla alarak halkını küçük- büyük, kadın-erkek dinlemeksizin kılıçtan geçirmişlerdi. Hatta hâmile kadınların karınlarını deşerek içindeki ceninleri çıkarıp öldürmüşlerdi. Burada yakaladıkları kadınların önce ırzlarına geçiyor, sonra da öldürüyorlardı. Moğollar Gence halkının kahramanlığı Gürcüler'e karşı giriştikleri savaşıdan işitmiş, kalabalıklarından dolayı da cesaretlerim ve şiddetle karşı koymalarım öğrenmişlerdi. Gerçekten Gence Şehri son derece müstahkem olduğu için de burayı ele geçirmek kolay değildi. Buna güçleri yetmeyeceğini anlayan Moğollar Gencililere haber göndererek onlardan para

---

¹²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 234-235; Sümer, "Kızıl Arslan", s. 787-789; Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", s. 81-110; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, s. 404-406; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, s. 82-84.

ve elbise istemişler, Gencililer de Moğolların bu isteklerini yerine getirince buradan ayrılmışlardı. 617 (1220) ve 618 (1221) yıllarında Moğol tahribatından dolayı nasibini alan ve kurtaramayan Özbek Nahcıvan'a kaçtı. Tebriz'e geri döndüğünde Lü'lü' ile anlaşmazlığa düşen Musul Atabegi İmâdüddin Zengî'nin Özbek'e sığınmasından İldenizliler'in o günlerde hâlâ söz ve itibar sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Özbek, 621'de (1224) İran'ı istilâ eden Cengiz Han'dan kaçan Hârizmliler'i önce himayesine aldı; fakat sonra Moğollar'ın baskısı üzerine onları teslim etmek zorunda kaldı. Ertesi yıl Gürcüler'in Azerbaycan'ı istilâ girişimi bertaraf edilmişken Hârizmşahlar tehlikesi baş gösterdi. Özbek, korkusundan Tebriz'in idaresini bırakarak Gence'ye kaçtı. Celâleddin Hârizmşah şehri ele geçirip devletin merkezi yaptı ve bazı rivayetlere göre kocasından boş düştüğünü var sayarak II. Tuğrul'un kızı olan Melike Hatun ile evlendi. Özbek ise bu onur kırıcı durum karşısında sığındığı Alıncak Kalesi'nde üzüntüsünden öldü. Özbek'in yerine Celâleddin Hârizmşah'ın onayı ile tek oğlu II. Kızılarşan geçmişse de hânedan Özbek'in ölümüyle dağılmış ve tarihe karışmıştır.¹²³ Gürcü saldırılarına karşı müslümanların müdafaasını üstlenmiş olan İldenizliler Azerbaycan'ın iktisadî, siyasî ve medenî hayatında önemli rol oynamışlar ve medeniyetin yükselmesine uygun bir ortam hazırlamışlardır.

2. 2. Salgurlular/Fars Atabegliği(1148-1286)

Salgurlular, 1148-1286 yılları arasında İran'ın Fars bölgesinde hüküm süren Türk-İslâm hânedanıdır. Hânedan adını yirmi dört Oğuz boyundan biri olan Salgur'dan (Salur) alır. Selçuklular'ın Fars meliki bölgede yaşayan Salgurlular'ın reisi olan, atabegi Muzafferüddin Sungur b. Mevdûd'un kardeşini suçsuz yere keyfi olarak öldürmesi üzerine Atabeg Sungur isyan etti. Bu isyan neticesinde Melikşah'ı yenilgiye uğratarak Şîraz'ı ele geçirerek Salgurlular diğer bir adıyla Fars Atabegleri denilen hânedanın temellerini attı (543/1148).¹²⁴ Sungur, kendi ülkesiyle meşgul

¹²³ Sümer, "Kızıl Arslan", s. 787-789. - Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", s. 81-110.

¹²⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, Ankara 1965, s. 65, 67; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri (Salgurlular)*, TTK, Ankara 1975, s. 113.

olurken arada Irak Selçuklu Devleti'ndeki taht mücadelelerine müdahale etmek zorunda kaldı. Âdil bir hükümdar olan Atabeg Sungur 556'da (1161) ölünce Şîraz'da kendi adıyla anılan Sunguriyye Medresesi'ne defnedildi.¹²⁵ Sungur'un ölümünün ardından oğlu Tuğrul küçük yaşta olduğundan yerine kardeşi Muzafferüddin Zengî geçti. Bir ara Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah b. Tuğrul'un yerine Şehzade Mahmûd b. Melikşah b. Mahmûd adına hutbe okutan Zengî (556/1161) daha sonra Arslanşah ve Atabeg İldeniz'in huzuruna giderek bağlılığını bildirdi. Böylece Salgurlu hânedanı resmen Irak Selçuklu Devleti'ne tâbi oldu (560/1165).¹²⁶ Zengî'nin Fars halkına kötü davranmaya başlaması üzerine halktan bir grup Hûzistan hâkimi (Aydoğdu) bölgeye davet etti. Fars'a hâkim de halka kötü davranınca Zengî Fars'ı tekrar ele geçirdi (564/1169).¹²⁷ Bu konu ile ilgili İbnü'l-Esir tarafından şu şekilde bilgiler verilmiştir: "Huzistân Hâkimi Şemle bu sene Fars Bölgesi'ni zapt etti, fakat daha sonra oradan çıkarıldı. Sebebi şudur: Fars Hâkimi olan Zengî b. Deklâ askerlerine karşı kötü muamele etti, bunu Tuzerine onlar da Huzistân'da bulunan Şemle'ye haber gönderip O'nu Fars'a yürümeğe teşvik ettiler. Şemle de asker toplayıp hazırlıklarını ikmal etti ve Fars'a gitti. Zengî b. Dekla karşısına çıkınca aralarında savaş vuku buldu. Zengî'nin adamları hainlik ettiler ve bu yüzden Zengî mağlûp olup küçük bir grupla kaçtı, canını kurtardı ve Şebânkâre Kürtleri'nin yamna gidip onlara sığındı. Kürtlerin reisi O'nu himaye ve güzelce misafir edip ağırladı. Şemle Fars Bölgesi'ne girip oraya hâkim oldu. Halka karşı kötü davrandı, kardeşinin oğlu İbn Senkâ ise ülkeyi yağmaladı; bu yüzden halk, içinden O'na kin bağladı. Zengî'ye ihanet eden askerlerden bir kısmı Şemle'nin kendilerine kötü davrandığını görünce tekrar O'nun yanına geldiler, böylece Kürtlerle beraber Zengî'nin yanında epeyce adam toplanmış oldu. Bu kalabalık kitle ile birlikte Fars Bölgesi'ne indi, askerlerine mektup yazıp onlara bazı vaatlerde bulundu, bunun

---

¹²⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 65, 67, 80; Merçil, *Fars Atabegleri, Salgurlular*, s. 165.

¹²⁶ Merçil, *Fars Atabegleri (Salgurlular)*, s. 186; Erdoğan Merçil, "Salgurlular", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 29-31.

¹²⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 65, 67, 80, 107, 134, 185-186.

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 357-358.

üzerine onlar Zengî'nin yanında toplanıp Şemle'nin üzerine yürüdüler ve baskın düzenlediler. Şemle mağlûp oldu. Zengî ülkesine geri döndü, Şemle de kendi beldesi Huzistân'a gitti. ¹²⁸Zengî'nin 574 (1178-79) yılında ölümünün ardından hânedanın başına beş oğlundan Tekle (Tekele) geçti. Tekle'nin iktidarının ilk yıllarında İldenizliler'den Atabeg Pehlivan Fars'a saldırdı. Pehlivan'ın saldırıları daha sonraki dönemde devam etti. Amcasının oğlu Tuğrul, Tekle'ye karşı taht mücadelesine giriştiyse de başarılı olamadı ve Atabeg Tekle, Tuğrul'u esir alarak öldürttü (577/1181-82). ¹²⁹Hârizmşahlar'dan Sultanaşah'ın Merv ve Serahs'ı ele geçirmesinin akabinde bölgede bulunan Oğuzlardan bir grup Fars'a giderek buradaki Salgurlular ile kaynaştı. 594 (1198) yılında Fesâ'da vefat eden Tekle'nin cenazesi kardeşi Sa'd tarafından Şiraz'a getirilerek Sungur'un yanına defnedildi. Sa'd b. Zengî dönemi (1198-1226) Salgurlular için parlak bir dönem oldu. Kirman da bulunan Oğuzlar, Atabeg Sa'd'dan çekinerek şehri Salgurlu ordusuna teslim ettiler. Böylece Kirman'da Salgurlu hâkimiyetinin temelleri atılmış oldu (600/1204). Atabeg Sa'd aynı yıl bir zorlukla karşılaşmadan İsfahan'ı ele geçirdi. Bu olay Salgurlular'ı İldenizliler'le karşı karşıya getirdi. Sa'd ardından Kirman'a gidip Kavurd'un tahtına oturdu (1 Receb 605 / 9 Ocak 1209). Kirman'ı düzene soktu ve bölgenin büyük kısmını itaat altına aldı. Ancak bölge daha sonra Hârizmşahlar'ın eline geçti (610/1213). ¹³⁰Atabeg Sa'd ile oğulları arasında meydana gelen anlaşmazlıklar vuku bulmuştur:”*el-Cibal Bölgesi Hâkimi Hemedân, İsfahan ve bunlar arasındaki şehirlerin sahibi olan Oğlu öldürülünce bars Bölgesi Atabeg'i olan Sa'd b. Pekleordularım alıp İsfahan üzerine gelerek burayı hâkimiyeti altına alınca hafle da O'na itaat etmişti. Bunun üzerine bütün el-Cibâl Bölgesi'ni ele geçirmeğe tamah eden Atabeg Sa'd İsfahan'dan Rey üzerine yürüdü. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Rey yakınlarına ulaştığında Hârezmşâh'ın öncü askerleri ile karşılaşmış ve hemen bunlarla savaşa girmeyi kararlaştırarak çarpışmalara girişmiş, neredeyse*

---

¹²⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956, s. 197-198, 201-202, 204; Merçil, *Fars Atabegleri, (Salgurlular)*, s. 134; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 65, 67, 80, 107, 134, 185-186.

¹³⁰ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 197-198, 201-202, 204.

Hârezmşâh'ın bu öncü askerlerini mağlûp edecek bir noktaya ulaşmıştı. Fakat tam o sırada Hârzemşâh'ın askerleri gözükmüş, kendisi de Hârzemşâh'm çetrini uzaktan görünce artık gücünü kaybetmiş; askerleri de zayıf düşmüş ve hemen gerisin geriye kaçmaya başlamışlardı. Atabeg Sa'd Hârezmşâh'ın eline esir düşmüş, onu alıp Hârezmşâh'ın huzuruna götürdüklerinde O'na izzet ve ikramda bulunup gönlünü hoş tutmuş, iyilikle muamele edeceğini söyleyip O'nunla sohbete dalmıştı. İsfahan'a kadar birlikte giden Hârezmşâh ve Fars Atabeg'i Sa'd aralarında varmış oldukları anlaşma gereği olarak İsfahan'dan itibaren başlayan kendi bölgesine emirlerinin ileri gelenlerinden birisi ile birlikte göndermişti. Varmış oldukları anlaşma gereği olarak Fars Bölgesi'nin bazı şehirlerini Hârezmşâh'a teslim edecek, diğer kısımlar ise Atabeg Sa'd'm elinde kalacak ve bütün bölgede hutbe Hârezmşâh adma okutulacaktı. Atabeg Sa'd ülkesinden ayrılıp el-Cibâl Bölgesi'ne hareket ettiğinde, kendisine vekâlet etmek üzere oğlunu bırakmıştı; fakat babasının esir düştüğünü öğrenen bu oğul, hemen hutbeyi babasının adma okutulmaktan alıkoyup kendi adma hutbe okutmaya başlamıştı. Babası bu seferinden yanında bulunan Hârezmşâh askerleri ile birlikte geriye dönünce oğlu hâkimiyetine geçirmiş olduğu Fars Bölgesi'ni babasına tekrar teslim etmeye yanaşmamış, askerler toplayıp babasına ve yanındakilere karşı savaşmaya niyet etmişti. Ancak her iki ordu karşı karşıya geldiklerinde Fars askerleri hükümdarları Atabeg Sa'd'ı görünce oğlunu en yakın adamlarıyla başbaşa bırakıp hükümdarlarının yanına geçivermişlerdi; ancak buna rağmen oğul babası üzerine saldırıya geçmiş, baba ise kendisini tanımadığını zannederek savaşa tutuşmadan evvel bizzat seslenip: "Ben falamm!" demişti. Oğlu ise: "Evet biliyorum, ben de zaten senin üzerine gelmeyi kastetmiştim. " diye karşılık vermişti. Ancak baba oğlu üzerine hamle edince O da hemen gerisin geriye kaçmağa başlamıştı. Atabeg Sa'd kendi memleketine tekrar hâkim olup buraya girmiş ve oğlunu da esir alıp hapse attirmişti. O'nun bugüne kadar hâlâ hapistede bulunduğu ifade edilir; fakat ben şahsen bu yılda, yani 620 yılında babasının oğluna karşı olan tavrını yumuşatarak hapisteki imkânlarını biraz daha güzelleştirdiğini işittim. Hârezmşâh Horasan'a geri dönünce Fars Atabeg'i Sa'd yanında bulunan Hârezmşâh Emîrine kastedip öldürmüş ve Hârezmşâh'ın itaatinden çıkmıştı. Hârezmşâh ise başına gelen büyük felâket ile uğraşıp durduğundan tekrar Fars

Bölgesi'ndeki bu gaileyi ve ona benzer problemlerini halletme imkânı bulamamıştı. Ne var ki 620 yılı olayları arasında kaydettiğimiz gibi, oğlu Gıyâsed- dîn bu intikamını almıştı; çünkü Atabeg Sa'd Hârezmşah'ın kendisine karşı yapmış olduğu iyiliklere nankörlük etmiş, bundan dolayı da şiddetli bir cezaya çarptırılmıştı. ¹³¹ Bu anlaşmazlıklar ve aralarında vuku bulan didişmeler yukarıda eserden verdiğimiz bilgilerle aktarmaya çalıştık. Hârizmşahlar bu dönemde Fars bölgesine de akınlar yapıp sınırlarını genişlettiler. Hârizmşahlar'ın idaresindeki Irâk-ı Acem'e topraklarına hâkim olmak için harekete geçen Sa'd b. Zengî, Hârizmşah Alâeddin Muhammed b. Tekiş ile Rey civarında girişilen savaşta esir düştü (614/1217). ¹³² Ancak Alâeddin Muhammed onu affetti ve kendisiyle bir antlaşma yaptı. Buna göre Sa'd, Fars'ın müstahkem iki kalesini Hârizmşahlar'a verecek, ülke gelirinin bir miktarını haraç olarak Hârizmşahlar'a ödeyecek, ayrıca bütün ülkede hutbe Alâeddin adına okutulacaktı. Bu anlaşmadan sonra Atabeg Sa'd beraberinde Hârizmli kuvvetlerle Şîraz'a döndüğünde (614/1218) oğlu Ebû Bekir onu şehre sokmadıysa da oğlunu yenerek şehre girdi. ¹³³ Sonraki yıllarda Hârizmşahlar'dan Gıyâseddin Pîrşah, Şîraz'a kadar uzanan akınlar düzenleyerek Fars bölgesinin büyük bir kısmına hâkim oldu. Fakat Moğollar'ın ülkesini tahrip ettiklerini haber alınca Hûzistan'a gitmek zorunda kaldı. Bu dönem(1223) Aralığında Gıyâseddîn'in Fars illerini ele geçirmesi üzerine seferler vuku bulmuştur. Bu seferler eserde şu şekilde aktarılmıştır; "*Gıyaseddîn b. Hârezmşâh Muhammed Rey'de oturuyor, buna ilâveten İsfahan, Hemedân ve bu iki şehir arasındaki bütün bölgeleri de hâkimiyeti altında tutuyordu. Aynı zamanda Kirman da O'na ait idi. Yukarıda belirtildiği üzere, babası vefat edince Moğollar memleketine vararak O'nu İsfahan'da kuşatmışlar, O da kendisini burada savunmaya almıştı. Moğollar O'na güç yetiremeyip İsfahan'ı alamayınca buradan ayrılp Kıpçak illerine doğru hareket etmişlerdi. Kendisi de memleketine dönerek imkân bulduğu kadarıyla Moğolların tahrip ettiği yerleri onarmaya başlamış ve 620 hicri (M. 1223) yılının sonlarına kadar bu faaliyetini sürdürmüştü. 620 (M. 1223) yılının sonuna doğru Gıyâseddîn Fars illerine hareket ederek buranın emiri olan Atabeg Sa'd b. Tekle'nin bir şeyden haberi olmaksızın*

¹³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 169-170-171; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, s. 29-31.

¹³² Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 197-198, 201-202, 204, 258-259.

¹³³ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 197-259; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, s. 29-31.

ülkesine saldırmıştı. Gıyâseddîn'in Atabeg Sa'd'ın ülkesine saldırması üzerine, Atabeg herhangi bir savunma imkânı bulamamış ve Istahr Kalesi'ne kapanıp burada gizlenmişti. Bunun üzerine Gıyâseddîn Fars illerinin baş şehri ve aym zamanda en büyük şehri olan Şîrâz üzerine yürüyerek 621 (1224) yılıbaşlarında herhangi bir mukavemetle karşılaşmaksızın ve yorulmadan gayet kolay bir şekilde şehri ele geçirdi. Gıyâseddîn Şîrâz'da ikâmet ederek çevredeki diğer illeri de istilâ etmiş, böylece Atabeg Sa'd'm elinde müstahkem kalelerin dışında bir yer kalmamıştı. Bu durumun uzun sürdüğünü gören Sa'd Gıyâseddîn ile barış anlaşması yaparak Fars illerini aralarında bölüşmüşler, bir kısmı Atabeg Sa'd'm, bir kısmı Gıyâseddîn'in elinde kalmıştı. Gıyâseddîn Şîrâz'da ikâmet etmiş ve özellikle Moğolların tekrar Rey şehrine geri dönüp buraları harabeye çevirdiklerini duyması üzerine Şîrâz'daki ikâmetini devam ettirmişti. ¹³⁴Buradan anlaşılacağı üzere; Gıyaseddîn b. Hârezmşâh Muhammed Rey'de oturuyor, buna ilâveten İsfahan, Hemedân ve bu iki şehir arasındaki bütün bölgeleri de hâkimiyeti altında tutuyordu. Aynı zamanda Kirman da O'na ait idi. Babası vefat edince Moğollar memleketine vararak O'nu İsfahan'da kuşatmışlar, O da kendisini burada savunmaya almıştı. Moğollar O'na güç yetiremeyip İsfahan'ı alamayınca buradan ayrılarak Kıpçak illerine doğru hareket etmişlerdi. Kendisi de memleketine dönerek imkân bulduğu kadarıyla Moğolların tahrip ettiği yerleri onarmaya başlamış ve 620 hicri (M. 1223) yılının sonlarına kadar bu faaliyetini sürdürmüştü. 620 (M. 1223) yılının sonuna doğru Gıyâseddîn Fars illerine hareket ederek buranın emiri olan Atabeg Sa'd b. Tekle'nin bir şeyden haberi olmaksızın ülkesine saldırmıştı. Gıyâseddîn'in Atabeg Sa'd'ın ülkesine saldırması üzerine, Atabeg herhangi bir savunma imkânı bulamamış ve Istahr Kalesi'ne kapanıp burada gizlenmişti. Bunun üzerine Gıyâseddîn Fars illerinin baş şehri ve aym zamanda en büyük şehri olan Şîrâz üzerine yürüyerek 621 (1224) yılı başlarında herhangi bir mukavemetle karşılaşmaksızın ve yorulmadan gayet kolay bir şekilde şehri ele geçirdi. Atabeg Sa'd b. Zengî'nin 623'te (1226) ölümünün ardından Salgurlu tahtına oğlu Ebû Bekir geçti. Ebû Bekir yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında tedbir aldı, kardeşini Ögedey Han'a elçi olarak gönderip itaatini bildirdi. Ögedey Han onun bu davranışından memnun oldu ve Fars'ın idaresini kendisine bıraktı.

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 271-272.

Moğollar'a karşı sorumluluklarını yerine getiren ve dostane münasebetlerini sürdüren Ebû Bekir daha sonra Kays adasına bir ordu sevk ederek burayı ele geçirdi (627/1230). Son olarak Âbiş Hatun Salgurlu Hanedanının başına geçti ve 11 Zilkade 685'te (29 Aralık 1286) ölümüyle Salgurlu hâkimiyeti sona erdi ve bölge tamamen Moğol idaresi altına girdi.¹³⁵

2. 3. Zengiler/Musul Atabegliği(1127-1233)

Musul ve Halep merkez olmak üzere el-Cezîre, Doğu Anadolu ve Suriye bölgesinde hüküm süren Türk-İslâm hânedanıdır. İmâdüddin Zengî'nin 521 (1127) yılında Musul valiliğine tayin edilmesiyle ilk temellerinin atıldığı Musul Atabegliği onun el-Cezîre ve Suriye'yi birleştirme mücadelesi sonunda geniş sınırlara ulaştı.¹³⁶ İmâdüddin Zengî'nin vefatına kadar yaptığı savaşlar ve dikkata şayan olaylar hakkında eserde verilen bilgiler şu şekildedir: Atabeg Zengî'nin Amid'i muhasara etmesi, Dâvud ile yaptıkları savaş ve Zengî'nin sur kalesi'ni zaptı eserde şu şekilde aktarılmıştır. “*Musul Hâkimi Atabeg Zengî ile Mardin Hâkimi Temürtaş bu sene birleşip Âmid üzerine yürüdüler ve şehri muhasara ettiler. Âmid Hâkimi, Hısn-ı Keyfâ Hâkimi Dâvûd b. Sökmen b. Artuk'a haber gönderip yardım istedi. Dâvûd b. Sökmen mümkün olduğu kadar asker toplayıp Atabeg Zengî ile Temürtaş'ı oradan uzaklaştırmak üzere Âmid'e doğru hareket etti. İki ordu Âmid kapısı önünde karşılaştılar ve Cemaziyülâhur ayında (Mart-Nisan 1134) savaşa tutuştular. Dâvûd mağlûp oldu ve kaçarak geri döndü, bu arada çok sayıda askeri öldürüldü. Zengî ile Temürtaş Âmid önlerinde durup muhasaraya devam ettiler. Ağaçları kestiler, şehir biraz zarar verdiler ve sonra da hiç bir başarı elde edemediler geri döndüler. Zengî daha sonra Sûr Kalesi'ne yürüdü ve Diyarbakır yöresinde bu kaleyi muhasara edip sıkıştırarak bu yılın Recep ayında (Nisan-Mayıs 1134) kaleyi zapt etti. Ziyâeddin Ebû Saîd b. el-Kefertûsi de Zengî'ye katılmıştı. Zengî O'nu vezir tayin etti. Ziyâeddin gidişatı doğru, ahlâkı güzel, büyük ve kabiliyetli bir devlet adamı, hayır ve hasenat yapmayı ve hayır sahiplerini seven bir zat idi.*”¹³⁷ Müellifin aktarımından

¹³⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 65, 67; Merçil, *Fars Atabegleri (Salgurlular)*, s. 234; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 258-259.

¹³⁶ Gülay Öğün Bezer, “İmâdüddin Zengî”, *DİA*, C. 44, 2013, s. 258-261.

¹³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 101-102.

anladığımız üzere; İki ordu Âmid kapısı önünde karşılaşmışlar ve Cemaziyülahır ayında (Mart-Nisan 1134) savaşa tutuştular. Dâvûd mağlûp oldu ve kaçarak geri dönmüş, bu arada çok sayıda askeri öldürülmüş. Zengî ile Temürtaş Âmid önlerinde durup muhasaraya devam ettiler. Ağaçları kestiler, şehre biraz zarar verdiler ve sonra da hiç bir başarı elde edemediler geri dönmüşler. Zengî daha sonra Sûr Kalesi'ne yürüdü ve Diyarbakır yöresinde bu kaleyi muhasara edip sıkıştırarak bu yılın Recep ayında (Nisan-Mayıs 1134) kaleyi zapt etmiş. Atabeg Zengin'in Dımaşk'ı muhasarası: "Atabeg Zengi bu sene Dımaşk'ı muhasarası, Zengi Dımaşk'a l Cemaziyülevvel (17 Şubat 1135) tarihinde geldi. O nun Dımaşk'a gelmesinin sebebi Dımaşk Hâkimi Şemsü'l-Mülük'un Zengi'yi şehri teslim etmek üzere oraya davet etmesidir. Şemsü'l-Mülük mektup Zengi'ye varınca hemen Dımaşk üzerine yürüdü, takat Zengi oraya varmadan Şemsü'l-Mülük öldürüldü. Fırat'ı geçince Şemsü'l-Mülük a teslim şartlarını tespit etmek üzere elçiler gönderdi, fakat elçiler oraya varınca iş işten geçmişti. Buna rağmen yine de iyi karşılandılar ve kendilerine çok iyi davranıldı. Güzel cevaplar verilerek geri gönderildiler Şemsü'l-Mülük'un öldürüldüğünü Şihâbüddin'in desteklenmesi için karar aldığını ve halkın inifakla O'na itaat arz ettiğini öğrenen Zengi bu cevaba aldırış etmeyerek Dımaşk'a hareket etti ve şehri muhasara etti. Köylerdeki halk da yurtların terk edip Dımaşk'a gittiler ve Zengi'ye karşı savaşmak üzere toplandılar. Zengi önce şehrin kuzey tarafında ordugâh kurdu, fakat daha sonra muhasara sahasına (meydânu'l-hisâr) geçti ve buradan saldırıya geçip savaşa girdi. Zengi Dımaşk'ı muhasara ederken Halife el-Müsrerşid Billâh'ın elçisi Ebû Bekr b. Bısr el-Cezeri (Ceziret İbn Ömerli) Zengi'ye verilmek üzere hü'ader getirdi. Halife elçiye Dımaşk Hâkimi Melik Alp Arslan Atabeg Zengî'nin aralarında anlaşma sağlamasını emretmişti, bunun üzerine Zengi 28 Cemaziyülevvel (15-16 Mart 1135) tarihinde muhasarayı kaldırıp Dımaşk'tan ayrıldı. ¹³⁸Buradan anlaşılacağı üzere; Zengi Dımaşk'a l Cemaziyülevvel (17 Şubat 1135) tarihinde geldi. O nun Dımaşk'a gelmesinin sebebi Dımaşk Hâkimi Şemsü'l-Mülük'un Zengi'yi şehri teslim etmek üzere oraya davet etmesidir. Şemsü'l-Mülük mektup Zengi'ye varınca hemen Dımaşk üzerine yürüdü, takat Zengi oraya varmadan Şemsü'l-Mülük öldürüldü. Şemsü'l-Mülük'un öldürüldüğünü Şihâbüddin'in

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 108; Bezer, "İmâdüddin Zengî", *DİA*, s. 258-261.

desteklenmesi için karar aldığını ve halkın inifakla O'na itaat arz ettiğini öğrenen Zengi bu cevaba aldırış etmeyerek Dımaşk'a hareket etti ve şehri muhasara etti. Halife Dımaşk Hâkimi Melik Alp Arslan Atabeg Zengî'nin aralarında anlaşma sağlamasını emretmişti, bunun üzerine Zengi 28 Cemaziyülevvel (15-16 Mart 1135) tarihinde muhasarayı kaldırıp Dımaşk'tan ayrıldı. (M. 1143-1144) tarihte bahsi geçen bir konuda Atabeg Zengî ile Sultan Mes'ûd'un anlaşmaları hususuydu. Bu konu hakkında eserde verilen bilgi:”Sultan Mes'ûd her sene olduğu gibi bu sene de Bağdat'a geldi ve asker toplayıp Atabeg Zengî'nin üzerine yürümek için hazırlandı. Sultan, Zengî'ye karşı çok büyük kin besliyordu. Sebebi şudur: Muhtelif beldelerin hâkimleri Sultan Mes'ûd'a karşı isyan ediyorlardı. Sultan Mes'ûd da bu isyanlardan hep Atabeg Zengî'yi mesul tutuyor ve:”Belde hâkimlerinin hepsinin kendi direktiflerine uygun olarak hareket ettiğini bildiği için bu isyanları teşvik eden O'dur. “diyordu. Hiç şüphe yok ki, Zengî bunu Sultan'ı meşgul etmek, O'na kendisiyle ve başkasıyla uğraşmak imkânı vermemek gayesiyle yapıyordu. Sultan bu sene diğer işlerini halledince Zengî'nin üzerine yürümek için asker topladı, bunun üzerine Zengî Sultan'a haber gönderip merhamet diledi ve O'nu kendi lehine kazanmak istedi, Sultan da Ebû Abdullah b. el-Enbârî'yi anlaşma şartlarını tespit ve kararlaştırmak üzere Zengî'ye gönderdi. Sonunda Zengî'nin Sultan'a yüz bin dinar göndermesi ve Sultan'ın da O'nun üzerine çıkmaktan vazgeçmesi kararlaştırıldı. Zengî Sultan'a yirmi bin dinar gönderdi. Bunun büyük bir kısmını da altın ve gümüş dışındaki eşyalar teşkil ediyordu, fakat daha sonra şartlar değişince Sultan Zengî'yi idare edip iyi geçinmek ihtiyacını hissetti ve bu sebeple tespit edilen miktarın geri kalan kısmını Zengî'yi kendi tarafına çekmek ve gönlünü almak maksadıyla bağısladı. Sultan'ın Zengî'nin üzerine yürümekten vazgeçmesinin en büyük sebebi Zengî'nin ülkesinin müstahkem, askerlerinin ve mallarının da çok olması idi. Atabeg Zengî'nin bu hadise karşısında takındığı tavır O'nun ileri görüşlülükle aldığı kararlardan birini teşkil eder, çünkü büyük oğlu Seyfeddin Gâzi, babasının emriyle seferde ve hazarda daima Sultan'ın yanında bulunurdu. Atabeg Zengî bu sene oğluna Sultan'ın yanından kaçıp Musul'a gelmeni”emrederken Musul'daki naibi Nasîruddin Çakır'a da O'nu Musul'a sokmamasını ve yanma bırakmamasını bildiriyordu. Seyfeddin Gâzi babasının emriyle kaçtı. Zengî bunu haber alınca

*oğluna Sultan'ın yanına geri dönmesi için haber gönderdi ve O'nunla hiç görüşmedi. Oğluyla beraber Sultan'a bir de elçi gönderdi ve: "Oğlum Sultan'ın bana karşı takındığı tavrı görünce korkarak kaçtı, fakat ben tekrar Sultan'ın hizmetine iade ettim, O, senin bir Mern- lükündür, bu ülke de şenindir. "dedi. Zengî bu davranışıyla Sultan'ın nezdinde büyük bir mevki ve itibar kazandı. "*¹³⁹*Buradan anlaşılacağı üzere; Sultan Mes'ûd bu sene de Bağdat'a geldi ve asker toplayıp Atabeg Zengî'nin üzerine yürümek için hazırlandı. Sultan, Zengî'ye karşı çok büyük kin besliyordu. Sebebi şudur: Muhtelif beldelerin hâkimleri Sultan Mes'ûd'a karşı isyan ediyorlardı. Sultan Mes'ûd da bu isyanlardan hep Atabeg Zengî'yi mesul tutuyor. Müellifimiz bu durumu; Hiç şüphe yok ki, Zengî bunu Sultan'ı meşgul etmek, O'na kendisiyle ve başkasıyla uğraşmak imkânı vermemek gayesiyle yaptığı şeklinde yorumlamıştır. Sultan bu sene diğer işlerini halledince Zengî'nin üzerine yürümek için asker topladı, bunun üzerine Zengî Sultan'a haber gönderip merhamet diledi ve O'nu kendi lehine kazanmak istedi. Sonunda Zengî'nin Sultan'a yüz bin dinar göndermesi ve Sultan'ın da O'nun üzerine çıkmaktan vazgeçmesi kararlaştırıldı. Zengî Sultan'a yirmi bin dinar gönderdi. Bunun büyük bir kısmını da altın ve gümüş dışındaki eşyalar teşkil ediyordu, fakat daha sonra şartlar değişince Sultan Zengî'yi idare edip iyi geçinmek ihtiyacını hissetti ve bu sebeple tespit edilen miktarın geri kalan kısmını Zengî'yi kendi tarafına çekmek ve gönlünü almak maksadıyla bağışladı. Müellifimize göre; Sultan'ın Zengî'nin üzerine yürümekten vazgeçmesinin en büyük sebebi Zengî'nin ülkesinin müstahkem, askerlerinin ve mallarının da çok olması idi. Müellifin yorumuna göre, Atabeg Zengî'nin bu hadise karşısında takındığı tavır O'nun ileri görüşlülükle aldığı kararlardan birini teşkil etmekte, çünkü büyük oğlu Seyfeddin Gâzi, babasının emriyle seferde ve hazarda daima Sultan'ın yanında bulunuyordu. İmâdüddin Zengî, ilerleyen yıllarda Urfa Haçlı Kontluğu'na son verdiği gibi (539/1144) Dımaşk Atabegliği'ni de (Tuğteginliler) kendine tâbi etmişti. Ancak*

---

¹³⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. IX, s. 165-166; Ravendi, *Rahatü's- Südur ve Ayetu's Südur*, s. 147; Ebu'l-Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, s. 187; Bezer, "İmâdüddin Zengî", *DİA*, s. 258-261.

¹³⁹ Bezer, "İmâdüddin Zengî", s. 258-261; Gülay Öğün Bezer, "Zengîler", *DİA*, C. 7, 1993, s. 248-250; Ravendi, *Rahatü's- Südur ve Ayetu's Südur*, s. 147; Ebu'l-Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, s. 187.

Suriye bölgesindeki hâkimiyeti güçlendirmek için gittiği Ca'ber kuşatması sırasında bir kölesi tarafından şehid edildi (541/1146).¹⁴⁰ Atabeg Zengî'nin öldürülmesi, ahlâk ve yaşayışına dair bazı örnekler eserde şu şekilde aktarılmıştır: "Musul ve Suriye'ye hâkim olan Atabeg İmâdeddin Zengî b. Aksungur bu sene 5 Rebiyülâhır (14 Eylül 1146) tarihinde, Ca'ber Kalesi'ni muhasara ederken öldürüldü. Birkaç Memlûkü Zengî'yi geceleyin gizlice öldürdü ve Ca'ber Kalesi'ne kaçtılar, bunun üzerine Ca'ber Kalesi'ndekiler askerlere seslenip Zengî'nin öldürüldüğünü bildirdiler ve sevinçlerini ifade ettiler. Zengî'nin adamları derhal yanına koştular, fakat son nefesini verirken yetiştiler. Babam, Zengî'nin yakın adamlarının birinden naklen bana şunları anlatmıştı: "Bu haberi alır almaz derhal yanına koştum. Zengî henüz ölmemişti, beni görünce kendisini öldüreceğimi zannederek şahadet parmağıyla bana işaret edip merhamet diledi. Ben Zengî'nin heybetinden korktum ve: «Ey efendim! Sana bunu kim yaptı?» diye sordum; fakat Zengî konuşamadı ve hemen o anda ruhunu teslim etti. Allah rahmet eylesin!" Zengî güzel yüzlü, esmer tenli, mavi gözlüydü. Yaşlılıktan saçına kır düşmüştü, yaşı altmışı geçmişti. Babası öldürüldüğünde, daha önce de zikrettiğimiz gibi, küçük bir çocuktü. Öldürüldüğünde Rakka'da defnedildi. Askerleri ve halkı üzerinde büyük bir heybet ve itibarı vardı. Onlar tarafından çok sayılır ve hürmet edilirdi. Büyük bir idareciydi. Kuvvetliler zayıfa zulmetmeğe cesaret edemezdi. Ülke ondan önce zulüm, valilerin yer değiştirmesi ve Haçlılara yakın olmaları sebebiyle harabe halindeydi. Zengî ülkeyi mamur hâle getirdi ve bunun sonucunda şehirler kalabalıklaştı. İnsanların en cesuruydu. Daha atabegliğin başına geçmeden önceki durumu da bunu ispata kâfidir. Zengî, Musul Valisi Mevdûd ile beraber haçlı hâkimiyetindeki Taberiyye'yi muhasara etmiş ve attığı ok şehrin kapısına varıp kapıyı delmişti. Aym şekilde el-Hâmidîyye Kültlerindeki Aks Kalesi'ne de hücum etmiş ve attığı ok yüksek bir dağın üzerine kurulmuş olan bu kalenin surlarına kadar varmıştı. Atabegliğin başına geçtikten soma ise ülkesi tamamen düşmanlar tarafından ihata edilmişti. Bütün düşmanlar O'nun ülkesine saldırmak ve ele geçirmek istiyordu. Zengî ülkesini

muhafaza etmekle yetinmiyor, bilakis her yıl düşmanlarının topraklarından bir kısmını fethediyordu. Hâlife el-Müsterşid Billâh da Tekrît yöresinde O'nun komşusuydu. Musul'a yürüyerek şehri muhasara etmişti. Ayrıca Şehrizûr ve o bölgede Sultan Mes'ûd ile Ahlât Hâkimi Sökmenoğlu ile, Hısn-ı Keyfâ Hâkimi Dâvûd b. Sökmen ile, Mardin ve Âmid Hâkimi'yle, ayrıca Mardin'den Dımaşk'a kadar da Haçlılarla ve Dımaşk hâkimleriyle aynı sınırları paylaşmış, onlara mücavir olmuştu. Bütün bu vilâyetler ülkesini her taraftan kuşatmıştı. Zengî ülkesinin sınırlarındaki bu yerlere tamamen hâkim oluncaya kadar bir o tarafa, bir bu tarafa koşturmuş, bunlardan bazıları ele geçirmiş, bazılarıyla da anlaşma yapmıştır. el-Bâhir adlı kitabımızda Zengî'nin ve ahfadının devleti hakkında geniş bilgi verdik. Mufassal malûmat için oraya bakılabilir. ¹⁴¹Buradan anladığımıza göre; Musul ve Suriye'ye hâkim olan Atabeg İmâdeddin Zengî b. Aksungur bu sene 5 Rebiyülâhır (14 Eylül 1146) tarihinde, Ca'ber Kalesi'ni muhasara ederken öldürüldü. Müellifimiz bu durumu, birkaç Memlûkü Zengî'yi geceleyin gizlice öldürdü ve Ca'ber Kalesi'ne kaçtılar, bunun üzerine Ca'ber Kalesi'ndekiler askerlere seslenip Zengî'nin öldürüldüğünü bildirdiler ve bu durumun sevinçle karşılandığını aktarmaktadır. Öldürüldüğünde Rakka'da defnedildi. Müellifimiz Zengî'yi şu şekilde anlatmıştır; Askerleri ve halkı üzerinde büyük bir heybet ve itibarı vardı. Onlar tarafından çok sayılır ve hürmet edilirdi. Büyük bir idareciydi. Kuvvetliler zayıfa zulmetmeğe cesaret edemezdi. Ülke ondan önce zulüm, valilerin yer değiştirmesi ve Haçlılara yakın olmaları sebebiyle harabe halindeydi. Zengî ülkeyi mamur hâle getirdi ve bunun sonucunda şehirler kalabalıklaştı. İnsanların en cesuruydu. Onun ölümü üzerine oğullarından Nûreddin Mahmud Zengî Halep'e, büyük oğlu I. Seyfeddin Gazi Musul'a hâkim oldu ve Habur nehri ise aralarında sınır kabul edildi. Bu konu eserde şu şekilde aktarılmakta: "Atabeg Zengî öldürülünce, yanında bulunan oğlu Nûreddin Mahmud babasının elinden mühürü alarak Halep'e gitti ve şehre hâkim oldu. O sırada Zengî'nin divan işlerini idare eden ve devlet işlerini yürüten şahıs ulemadan Cemaleddin Muhammed b. Ali olup devlete tek başına hâkimdi. Emir-hâcib Salâhaddin Muhammed el-Yağısıyanî de O'nunla birlikteydi. İki devletin

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 179-180; Bezer, "İmâdüddin Zengî", s. 258-261; Gülay Öğün Bezer, "Zengîler", *DİA*, C. 7, 1993, s. 248-250; Ravendi, *Rahatü's-Südur ve Ayetu's-Sürur*, s. 147; Ebu'l-Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, s. 187.

muhafaza ve devamına karar verdiler. Melik Alp Arslan b. Sultan Mahmud da şehit Atabeg Zengî'nin yanındaydı. Hemen o gün harekete geçti. Askerler de etrafında toplandılar. Cemaleddin ile Salâhaddin de yanına geldiler ve O'nu şarkıcı kadınlar ve cariyelerle içki âlemine girmeye teşvik ettiler. Sonra O'nu Rakka'ya soktular. Melik Alp Arslan burada birkaç gün kaldı ve hiç gözükmeyi, sonra Mâkisîn'e gitti. Şehre girip birkaç gün de orada kaldı. Cemaleddin bu arada emirlerden, Seyfeddin Gâzi b. Atabeg Zengî'yi destekleyeceklerine dair yemin aldı ve onları Musul'a gönderdi. Daha sonra Mâkisîn'den Sincâr'a gitti. Seyfeddin o sırada Musul'a varmıştı. Sincâr'a vardıkları zaman Cemaleddin, dizdara haber gönderip Sultan'ın oğluna şu mesajı iletmesini istedi: "Ben senin Memlûkünüm, fakat Musul'a tabiyim. Sen ne zaman Musul'a hâkim olursan Sincâr'ı sana teslim ederim. "Bunun üzerine Melik Alp Arslan Musul'a gitti, Cemaleddin de O'nu yakalayıp Beled şehrine götürdü. Yanında az sayıda asker kalmıştı. O'na Dicle'yi geçmesini tavsiye etti, O da az sayıdaki askerle nehrin doğusuna geçti. Seyfeddin Gâzi o sırada iktâ olan Şehrizûr'da bulunuyordu. Babasının Musul'daki naibi Zeyneddin Ali Küçük O'na haber gönderip Musul'a çağırıyordu. Seyfeddin, Melik Alp Arslan'dan daha önce geldi. Cemaleddin Seyfeddin'in Musul'a geldiğini öğrenince haber gönderip Melik Alp Arslan'ın yanında az sayıda asker olduğunu bildirdi. Seyfeddin hemen bir kısım kuvvetlerini Melik Alp Arslan'ın üzerine gönderdi ve O'nu yakalattı. Melik Alp Arslan Musul Kalesi'nde hapsedildi. Seyfeddin böylece ülkeye hâkim oldu. Kardeşi Nûreddin de kendi hâkimiyetindeki Halep'te kaldı. Seyfeddin işlerini idare ve devletini muhafaza etmek maksadıyla Salâhaddin el-Yağısıyani'yi kardeşinin yanına gönderdi. et-Târihu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atabekiyye adlı eserimizde bu hadiseyle ilgili olarak geniş açıklamalarda bulunduk. ¹⁴²Buradan anlaşılacağı üzere; Atabeg Zengî öldürülünce, yanında bulunan oğlu Nûreddin Mahmud babasının elinden mührü alarak Halep'e gittiği ve şehre hâkim olduğu vurgulanmaktadır. Aynı zamanda Melik Alp Arslan b. Sultan Mahmud da şehit Atabeg Zengî'nin yanındaydı ve oda hemen o gün harekete geçti. Askerler de etrafında toplandılar. Devamında yaşanan olaylar neticesinde kısaca şu şekilde yorumlanmıştır; Cemaleddin

¹⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 181; Bezer, "İmâdüddin Zengî", s. 258-261; Gülay Öğün Bezer, "Zengîler", *DİA*, C. 7, 1993, s. 248-250; Ravendi, *Rahatü's- Südur ve Ayetu's Südur*, s. 147; Ebu'l-Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, s. 187.

Seyfeddin'in Musul'a geldiğini öğrenince haber gönderip Melik Alp Arslan'ın yanında az sayıda asker olduğunu bildirdi. Seyfeddin hemen bir kısım kuvvetlerini Melik Alp Arslan'ın üzerine gönderdi ve O'nu yakalattı. Melik Alp Arslan Musul Kalesi'nde hapsedildi. Seyfeddin böylece ülkeye hâkim oldu. Kardeşi Nûreddin de kendi hâkimiyetindeki Halep'te kaldı. Seyfeddin işlerini idare ve devletini muhafaza etmek maksadıyla Salâhaddin el-Yağısıyani'yi kardeşinin yanına gönderdiğini aktarmıştır. Müellifimiz et-Târihu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atabekiyye adlı eserinde bu hadiseyle ilgili olarak geniş açıklamalarda bulunduğunu da belirtmiştir. Nûreddin ile Seyfeddin Gazi'nin dostane ilişkileri, Nûreddin'in yönünü Suriye'ye ve Haçlılar'a çevirmesine vesile oldu. Ca'ber muhasarasında Zengî'nin yanında bulunan ve yönetimi onun oğullarına bırakmak istemeyen Selçuklu Meliki Alparslan b. Mahmûd'un Musul'u ele geçirme girişimi başarısız oldu.¹⁴³ Bu sırada Fenek kuşatmasında olan Ali Küçük, kuşatmayı kaldırarak Musul'a dönen Zengî'nin vasiyetine uyarak Seyfeddin Gazi'yi durumdan haberdar etti. Melik Alparslan'ın yakalanıp hapsedilmesinden sonra Sultan Mesud'un onayı ile Seyfeddin Gazi Musul'a girmeyi başardı. Bir yandan da İmâdüddin Zengî'nin ölümü bütün düşmanlarını harekete geçirdi. Bu durumdan istifade eden II. Joscelin, Urfa'da çıkan isyanlar neticesinde kısa bir süre için şehri yeniden ele geçirdi. Seyfeddin Gazi, Urfa'ya Ali Küçük idaresinde kuvvet sevketti. Fakat Urfa'ya daha ondan önce ulaşan Nûreddin Mahmud isyanı bastırdı, II. Joscelin ise şehri terkedip kaçtı. Nûreddin şehirde tasfiye yaparak hıristiyanların ve özellikle Ermeniler'in bir daha toparlanmasına imkân vermemiştir. Musul kuvvetleri ganimetlerle dönerken Urfa, Nûreddin Mahmud'un idaresine geçmiş oldu. Bu hususda eserde şu bilgiler verilmektedir:”*Tell-Bâsir ve civarını elinde bulunduran ve daha önce Urfa Kontu olan Joscelin, Zengî'nin öldürülmesi üzerine Urfa halkıyla ve şehirdeki Ermenilerle haberleşip onları isyana, Müslümanlara karşı direnmeye ve Urfa'yı kendisine teslim etmeye teşvik etti, onlar da kabul ettiler. Joscelin onlara geleceği günü bildirdi ve askerleriyle Urfa üzerine yürüyüp şehri zapt etti, fakat kalede bulunan Müslümanlar kaleyi teslim etmeyip direndiler. Joscelin onlarla savaşa girdi. Halep'te bulunan*

¹⁴³ Bezer, “İmâdüddin Zengî”, s. 258-261; Bezer, “Zengîler”, s. 248-250; Bezer, “İmâdüddin Zengî”, s. 258-261; Gülay Öğün Bezer, “Zengîler”, *DİA*, C. 7, 1993, s. 248-250; Ravendi, *Rahatü's- Südur ve Ayetü's Sürur*, s. 147; Ebu'l-Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, s. 187.

Nûreddin Mahmud b. Zengî bu haberi alınca askerleriyle süratle Urfa'ya hareket etti. Nûreddin Urfa'ya yaklaşınca Joscelin Urfa'ya dönmek üzere kaçtı. Nûreddin şehre girdi, şehri yağmalayıp kadınları esir etti. Bu defa Urfa yağmalanmış ve şehirde onlardan çok az sayıda adam kalmıştı. Halkın büyük bir kısmı Urfa'nın Zengî tarafından fethedildiği zaman yağmalandığını zannederler, hâlbuki gerçek öyle değildir. Seyfeddin Gâzi de Urfa'nın isyanıyla ilgili haberi alınca derhal Urfa'ya asker sevk etti, fakat bunlar yolda iken Nûreddin'in Urfa'ya hâkim olduğunu ve şehri yağma ettiğini duyunca geri döndüler. Garip hikâyelerden biri de şudur: Şehit Atabeg Zengî'nin ve evlâdının Musul Kalesi'ndeki naibi olan Zeyneddin Ali'ye, Urfa'nın fethi münasebetiyle Nûreddin tarafından hediyeler gönderilmişti. Bunlar arasında bir de cariye vardı. Zeyneddin bu cariye'nin odasına girdi ve gusletmiş vaziyette dışarı çıktı, sonra yanındakilere: "Bugün başımdan geçenleri biliyor musunuz?" diye sordu, "Hayır" cevabını verdiler, bunun üzerine Zeyneddin: "Atabeg Zengî ile Urfa'yı fethettiğimiz zaman benim elime çok güzel bir cariye geçti. Güzelliliğiyle beni büyüledi ve gönlümü aldı, fakat kısa bir süre sonra şehit Atabeg Zengî esir alınan kadınların ve yağmalanan malların iadesini emretti. Zengî heybetli ve korkulan bir zat idi, bu yüzden bu emri duyar duymaz cariyeyi geri gönderdim, fakat gönlüm O'na bağlandı kaldı. Şimdi Nûreddin bana bazı hediyeler gönderdi, bunlar arasında bir kaç tane de cariye vardı, işte bunlardan biri de o güzel cariyeydi. Bu defa da elimden gider korkusuyla hemen O'nunla cima ettim. "dedi. ¹⁴⁴Buradan anlaşılacağı üzere; Tell-Bâşir ve civarını elinde bulunduran ve daha önce Urfa Kontu olan Joscelin, Zengî'nin öldürülmesi üzerine Urfa halkıyla ve şehirdeki Ermenilerle haberleşip onları isyana, Müslümanlara karşı direnmeye ve Urfa'yı kendisine teslim etmeye teşvik ettiğini ve onlar da bu durumu kabul ettiğini aktarmıştır. Joscelin onlara geleceği günü bildirdi ve askerleriyle Urfa üzerine yürüyüp şehri zapt etti, fakat kalede bulunan Müslümanlar kaleyi teslim etmeyip direndiler. Joscelin onlarla savaşa girdi. Halep'te bulunan Nûreddin Mahmud b. Zengî bu haberi alınca askerleriyle süratle Urfa'ya hareket etti. Nûreddin Urfa'ya yaklaşınca Joscelin Urfa'ya dönmek üzere kaçtı. Nûreddin şehre girdi, şehri yağmalayıp kadınları esir etti. Bu

¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 182; Bezer, "İmâdüddin Zengî", s. 258-261; Gülay Öğün Bezer, "Zengîler", *DİA*, s. 248-250; Ravendi, *Rahatü's- Südür ve Ayetu's Sürur*, s. 147; Ebu'l-Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, s. 196.

defa Urfa yağmalanmış ve şehirde onlardan çok az sayıda adam kalmıştı. Halkın büyük bir kısmı Urfa'nın Zengî tarafından fethedildiği zaman yağmalandığını zannederler, hâlbuki gerçek öyle değildir. Seyfeddin Gâzi de Urfa'nın isyanıyla ilgili haberi alınca derhal Urfa'ya asker sevk etti, fakat bunlar yolda iken Nûreddin'in Urfa'ya hâkim olduğunu ve şehri yağma ettiğini duyunca geri döndüler. Garip hikâyelerden biri de şudur: Şehit Atabeg Zengî'nin ve evlâdının Musul Kalesi'ndeki naibi olan Zeyneddin Ali'ye, Urfa'nın fethi münasebetiyle Nûreddin tarafından hediyeler gönderilmişti. Nûreddin ile Seyfeddin Gazi arasında yaşanan anlaşmazlık Musul Atabegi Seyfeddin Gazi'nin şehir üzerindeki hakkından feragat etmesi ile son buldu. Mardin ve Hısnıkeyfâ Artuklu beyleri de Zengî'nin ölümünden nemalanarak kaybettikleri toprakların bir kısmını geri almışlardı. Seyfeddin Gazi bunun üzerine harekete geçerek bazı yerleri tekrar geri aldı ve Mardin üzerine yürüdü. Artuklu beyi, Timurtaş'ı elçi göndererek barış istemesi üzerine Seyfeddin Musul'a kabul ederek geri döndü (542/1147). Bu arada İmâdüddin Zengî'nin Urfa'yı fethetmesi üzerine Avrupa'da, Papa önderliğinde kralların desteklediği ve bil hassa kumanda ettiği yeni bir Haçlı seferi düzenlendi. Nûreddin Mahmud Zengî, II. Haçlı Seferi hazırlıkları yapılırken orduları bölgeye ulaşmadan önce babasının politikasını takip ederek Antakya, Trablus ve Kudüs Haçlı devletlerinin karşısında durabilmek için güçlü bir İslâm birliği kurmayı amaçlamıştır, bu birlik kurulduktan sonra Haçlılar'la yapılacak mücadelenin başarıya ulaşacağını düşünmüştür. Bu sebepten babası Zengî'nin ölümü üzerine Vezir Muînüddîn Üner'in hâkimiyetine giren Dımaşk'ı ele geçirmek Nûreddin'in başlıca amacıydı. Ancak Nûreddin bu amacına ulaşamamış ve başlangıçta bir anlaşma yapmak durumunda kaldmıştır. Fransa Kralı VII. Louis ve Almanya Kralı III. Konrad gibi dönemin iki büyük hükümdarının öncülüğünde 1147'de yola çıkan Haçlılar 1148 baharında Filistin'e geldiler. ¹⁴⁵“*Alman İmparatoru bu sene çok sayıda insan ve büyük bir Frank kitlesiyle İslâm ülkelerini zapt etmek maksadıyla ülkesinden yola çıktı. Sayıca çokluğuna, para, silâh ve teçizatının bolluğuna güvenerek basit bir savaşla İslâm ülkelerini işgal edeceğinden hiç şüphelenmiyordu. Suriye'ye varınca oradaki Franklar da O'nun yanına gittiler ve hizmetine*

---

¹⁴⁵ Bezer, “İmâdüddin Zengî”, s. 258-261; Bezer, “Zengîler”, s. 248-250; Bezer, “İmâdüddin Zengî”, s. 258-261; Gülay Öğün Bezer, “Zengîler”, s. 248-250; Ravendi, *Rahatü's- Südur ve Ayetü's Sürur*, s. 147; Ebu'l-Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, s. 265.

girdiler, emir ve yasaklarına riayet ettiler. Alman İmparatoru onlara Dimaşk'ı muhasara ve zamanında zapt etmek üzere kendisiyle birlikte gelmelerini emretti. Suriye'deki Franklar da İmparatorla yola çıktılar ve Dimaşk önlerinde karargâh kurup şehri muhasara ettiler. Dimaşk'ın hâkimi Mucîreddin Abak b. Börü b. Tuğtekin idi. Fakat sözü geçmiyordu. Şehirde nüfuz ve hâkimiyet dedesi Tuğtekin'in Memlûkü Muineddin Üner'in elindeydi. Muineddin akıllı, adaletli, hayırsever, güzel ahlâklı bir emirdi. Asker toplayıp Dimaşk'ı muhafaza ve müdafaa etti. Haçlılar Dimaşk'ı muhasaraya başladılar. 6 Rcbiyülevvel (25 Temmuz 1148) günü hücumla geçtiler. Şehir halkı da karşı çıktı ve Haçlılarla savaşmak üzere çıkan halk arasında Sonra Haçlıların üzerine saldırdı ve Dimaşk'tan yarım fersah mesafede yerde öldürülünceye kadar onlarla savaştı. Haçlılar kuvvetlenirken Müslümanlar zayıfladı. Alman İmparatoru ilerleyip el-Meydânu'l-ahdar'a kadar geldi ve orada karargâh kurdu. Halk O'nun şehri ele geçireceğine kesin gözüyle bakıyordu. Muineddin, Seyfeddin Gâzi b. Atabeg Zengî'ye elçi gönderip Müslümanlara yardıma ve düşmanları oradan uzaklaştırmaya davet etti, O da askerlerini toplayıp hemen Suriye'ye hareket etti, kardeşi Nûreddin Mahmud'u da Halep'ten yanına aldı. Birlikte Hıms'a indiler. Seyfeddin, Muineddin'e elçi gönderip: "Ülkemdeki eli silâh tutan herkesi yanıma alıp geldim. Oraya gelip Haçlılarla karşılaşmak için nâiblerimin Dimaşk'ta olmasını istiyorum. Eğer mağlûp olursam askerimle şehre girer ve oraya sığınırım, galip gelirim şehir yine sizindir, ben bu konuda sizinle çekişmem. "dedi. Bunun üzerine Muineddin Haçlılara haber gönderip onları tehdit etti, "Dimaşk'tan ayrılmazsanız şöyle şöyle yaparım. "dedi. Bu tehdit üzerine Haçlılar olur ki, Seyfeddin ile çarpışmak zorunda kalır ve çok yaralanır diye korkup savaşmaktan vazgeçtiler, böylece canlarını kurtardılar. Halkın Dimaşk'ı müdafaa cesareti arttı ve savaşa girmekten kurtuldular. Muineddin Avrupa'dan yeni gelen Franklara: "Şarkın hükümdarı buraya geldi; ya çeker gidersiniz, ya da ben şehri O'na teslim ederim, o zaman da pişman olursunuz. "dedi. Suriye'den gelen Haçlılara da: "Siz hangi akılla bize karşı bunlara yardım ediyorsunuz? Bilirsiniz ki eğer onlar Dimaşk'a hâkim olurlarsa sahildeki bütün yerleri elinizden alırlar. Bana gelince, eğer şehri müdafaaadan âciz kalırsam Seyfeddin'e teslim ederim. Yine iyi bilirsiniz ki, eğer Seyfeddin Dimaşk'a hâkim olursa sizin O'nunla beraber Suriye'de

kalmanız da mümkün değildir, “dedi; bunun üzerine Haçlılar Alman İmparatoru’ndan ayrılmaya razı oldular. Muineddin de Banyas Kalesi’ni onlara teslim edeceğine söz verdi. Sahilden gelen Haçlılar Alman İmparatoru’yla görüşüp Seyfeddin’in çok sayıda askeri olduğunu ve sürekli yardım geldiğini, Dımaşk’ı zapt etmesi hâlinde O’na mukavemet edemeyeceklerini söyleyerek korkuttular. Dımaşk’tan ayrılıncaya kadar bu telkine devam ettiler, sonra da Banyas Kalesi’ni teslim aldılar. Almanya’dan gelen Franklar Kostantiniyye’nin gerisinde yer alan ülkelere geri döndüler. Allah Mü’minleri onların şerrinden kurtardı. ¹⁴⁶Buradan anlaşılacağı üzere; Alman İmparatoru bu sene çok sayıda insan ve büyük bir Frank kitlesiyle İslâm ülkelerini zapt etmek maksadıyla ülkesinden yola çıktı. Müellifimizin yorumuna göre Sayıca çokluğuna, para, silâh ve teçhizatının bolluğuna güvenerek basit bir savaşla İslâm ülkelerini işgal edeceğinden hiç şüphe etmiyordu. Halk O’nun şehri ele geçireceğine kesin gözüyle bakıyordu. Muineddin, Seyfeddin Gâzi b. Atabeg Zengî’ye elçi gönderip Müslümanlara yardıma ve düşmanları oradan uzaklaştırmaya davet etti, O da askerlerini toplayıp hemen Suriye’ye hareket etti, kardeşi Nüreddin Mahmud’u da Halep’ten yanına aldı. Birlikte Hıms’a indiler. Seyfeddin, Muineddin’e elçi gönderip:”Ülkemdeki eli silâh tutan herkesi yanıma alıp geldim. Oraya gelip Haçlılarla karşılaşmak için nâiblerimin Dımaşk’ta olmasını istiyorum. Eğer mağlûp olursam askerimle şehre girer ve oraya sığınırım, galip gelirim şehir yine sizindir, ben bu konuda sizinle çekişmem. “dedi. Bunun üzerine Muineddin Haçlılara haber gönderip onları tehdit etti, “Dımaşk’tan ayrılmazsanız şöyle şöyle yaparım. “dedi. Bu tehdit üzerine Haçlılar olur ki, Seyfeddin ile çarpışmak zorunda kalır ve çok yaralanırız diye korkup savaştan vazgeçtiler, böylece canlarını kurtardılar. Halkın Dımaşk’ı müdafaa cesareti arttı ve savaşa girmekten kurtuldular. Almanya’dan gelen Franklar Kostantiniyye’nin gerisinde yer alan ülkelere geri dönmüşlerdir. Kudüs’te toplanan Haçlı kuvvetlerinin başlıca hedefi, Zengî’nin Suriye’deki topraklarına ve mânevî mirasına sahip çıkan Nüreddin Mahmud ve Dımaşk Atabegliği idi. Haçlılar’ın aynı yıl Dımaşk’ı kuşatması üzerine İslam birliği amacına ulaşarak Nüreddin Mahmud ve Seyfeddin Gazi hemen yardıma

¹⁴⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, C. IX, s. 194-195-196; Bezer, “İmâdüddin Zengî”, s. 258-261; Gülay Öğün Bezer, “Zengîler”, s. 248-250; Ravendi, *Rahatü’s- Südur ve Ayetu’s Sürur*, s. 147; Ebu’l-Ferec, *Abu’l Farac Tarihi*, s. 245.

koşullar. Büyük yardım kuvvetleri yanında Dımaşk hâkimi Muînüddin Üner'in başarılı savaş taktiği ve iâşe sıkıntısı II. Haçlı Seferi'nin tam bir hezimetle sonuçlanmasına yol açtı. Daha sonra Halep'e saldırmak üzere harekete geçen Haçlılar'ı tekrar mağlûp eden Nûreddin'in, II. Haçlı Seferi'nin ardından Suriye'deki nüfuz ve itibarını iyice arttırdı. Nûreddin, 25 Nisan 1154'te Dımaşk'ı zaptederek Halep ve Dımaşk'ı kendi hâkimiyeti altında birleştirmek suretiyle bölgenin en güçlü hükümdarı oldu.¹⁴⁷I. Seyfeddin Gazi hastalığı ağırlaşınca yerine kardeşi Kutbüddin Mevdûd'un getirilmesini vasiyet etti ve ardından öldü (544/1149). “*Musul Hâkimi Seyfeddin Gâzi b. Atabeg Zengî bu sene akut bir hastalığından vefat etti. Vefatı öncesinde hastalığı iyice artınca, Bağdat'a haber gönderip dönemin ünlü tabiplerini yanına getirtti. Onlarda tedavi etti, fakat tedavi fayda vermedi ve Cemaziyülâhır ayının sonlarında (25 Ekim – 3 Kasım 1149) öldü. Musul'daki hâkimiyeti üç yıl bir ay ve yirmi gündür. 500 (1106-1107) yılında doğmuştu. Musul'da yaptırdığı defnedildi. Geride bir erkek çocuk bıraktı. Amcası Nûreddin Mahmud O'nu terbiye edip yetiştirmişti. Eğitimine itina gösterdi, güzelce terbiye etti. Kardeşi Kutbeddin Mevdûd'un kızıyla evlendirdi, fakat çok geçmeden o da henüz gençliğinin baharında öldü. Nesli sona erdi. Fakat daha sonra Vezir Cemâleddin ve ordu kumandanı Zeyneddin Ali Atabegliğin başına O'nu geçirmeğe karar verdiler. Kutbeddin'i getirtip yemin etmesini istediler, kendileri de bağlı kalacaklarına yemin ettiler. Kutbeddin'i Hükümet Sarayı'na götürmek üzere ata bindirdiler. Zeynüddin Ali de O'nun rikâbında yürüyordu. Musul, el-Cezîre ve Suriye gibi kardeşi Seyfeddin'e tabi olan bütün bölgeler Kutbeddin'e itaat arz etti. Atabegliğin başına geçince Hüsâmeddin Temürtaş'm kızıyla evlendi. Kardeşi Seyfeddin daha önce bu Hatun ile evlenmiş, fakat zıfağa girmeden ölmüştü. Kutbeddin'in, Seyfeddin, İzzeddin ve diğer bazı çocuklarının annesidir.*”¹⁴⁸ Musul nâibi Ali Küçük ve ileri gelenler de atabegliğin başına Kutbüddin Mevdûd b. İmâdüddin Zengî'yi getirdiler. Mevdûd ağabeyi ile anlaşma yaparak yönetimi meşrulaştırdı. Buna göre Nûreddin, Mevdûd'un Musul üzerindeki egemenliğini onaylıyordu. Bu durumda atabegliğin

¹⁴⁷ Bezer, “İmâdüddin Zengî”, s. 258-261; Bezer, “Zengîler”, s. 248-250; Bahattin Kök, “Nûreddin Zengî”, DİA, C. 33, 2007, s. 259-262.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 201; Bezer, “İmâdüddin Zengî”, s. 258-261; Bezer, “Zengîler”, s. 248-250; Kök, “Nûreddin Zengî”, s. 259-262.

Suriye'deki toprakları tamamıyla Nûreddin'in, Urfa hariç el-Cezîre'deki toprakları da Mevdûd'un idaresinde kalıyordu. Bu hususu Halife ve Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar da kabul etti. Sincar da Atabeg Mevdûd tarafından ordu kumandanı ve nâibi Ali Küçük'e iktâ edildi. Halife Muktefi-Liemrillâh, Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un ölümünün (547/1152) ardından yerine geçen Muhammed b. Mahmûd'un saltanatını tasnif etmiyordu. Sultan, halifenin Süleyman Şah b. Muhammed Tapar adına hutbe okutup bazı melikleri kendisine karşı galyana devam edince Bağdat'ı kuşatmaya karar verdi. Bunun için Musul atabegi ile nâibi Ali Küçük'ten yardım istedi. Bu kuşatma neticesinde Sultan Muhammed'e yenilip Bağdat'a doğru kaçan Süleyman Şah yakalanarak Musul'da hapsedildi. Sultan Süleyman'ın hapsedildiğini öğrendiğinde kendisinden emir gelinceye kadar ona karşı saygıyla davranılmasını bildirdi. Halifenin tavrının değiştirmemesi Sultan Muhammed'i Bağdat'ı kuşatmaya zorunlu kıldı. Zilhicce 551'de (Ocak-Şubat 1157) Selçuklu ordusu Bağdat'ı kuşattıktan kısa bir süre sonra Ali Küçük idaresindeki Musul ordusu da Bağdat'a ulaştı. Ancak muhasaranın iyice şiddetlendiği esnada bir şehzadenin Hemedan'ı kuşatıp ele geçirdiği haberi ulaştı. Selçuklu ordusu kuşatmayı yarıda kaldırmak zorunda kaldı. Musul kuvvetleri sultanın Bağdat'tan güvenle çekilmesini sağlayarak refakat etti. Sultan Muhammed b. Mahmûd'un ölümü üzerine (Zilkade 554 / Aralık 1159) Selçuklu beyleri, Musul Atabegi Kutbüddin Mevdûd ile Ali Küçük'e haber gönderip Süleyman Şah'ın hapisten çıkarılmasını istediler. Görüşmeler sonucunda Mevdûd'un yeni sultanın atabegi, Ali Küçük'ün de Irak Selçuklu ordusunun başkumandanı olması hasebiyle anlaşma yapıldı. Serbest bırakılan Süleyman Şah Hemedan'a doğru yola çıkarıldı. Ancak yolda Süleyman Şah'a karşı Selçuklu beylerinin taşkınlıkları ve saygısızlıkları Ali Küçük'ü endişelendirdi. Bu sebeple Musul'a döndü. Süleyman Şah'ın 556'da (1161) öldürülüp yeğeni Arslanşah b. Tuğrul'un yönetimi ele geçirmesiyle Musul Atabegliği'nin Irak Selçukluları'na müdahalesi sona erdi. Musul Atabegi Mevdûd, üstünlüğünü kabul ettiği ağabeyi Nûreddin Mahmud'un Haçlılar'la olan savaşlarına askeri kuvvetler göndermek suretiyle yardımda bulunmuştu. Nitekim Nûreddin 552 (1157) yılında ağır bir hastalığa yakalandığında Haçlılar'ın Halep'e saldırma hazırlığında oldukları haberini alan Mevdûd hemen Ali Küçük kumandasında bir

orduyu karşı gönderdi. Musul kuvvetlerinin Halep kuvvetleriyle birleşmesinden korkan Haçlılar geri çekildiler. Ancak hastalığı giderek artan Nûreddin, ülkesini Mevdûd'a vasiyet etti ve onu veliaht belirledi. Nûreddin iyileşince, Mevdûd'un Ali Küçük idaresinde yolladığı kuvvetlerin de yardımıyla Harran zaptedildiğini öğreniyor. Nûreddin Mahmud, Harran'ı önemli hizmetlerini gördüğü Ali Küçük'e iktâ etti. Bu arada Haçlılar, Nûreddin'in hastalığından nemalanarak Hârim'i ele geçirdiler; daha sonra da kendisini yenilgiye uğrattılar. Bunun üzerine Nûreddin Mahmud bölgedeki müslüman-Türk hâkimlerden yardım istedi. Bu çağrıya, Artuklular ve kardeşi Nusretüddin Mîr-i Mîrân'dan önce Musul ordusunu kumanda eden Ali Küçük katıldı. Hârim önlerine gelen ordu dehşetli bir kuşatmanın ardından şehri ele geçirdi (19 Ramazan 559 / 10 Ağustos 1164). Bu durumdan faydalanmak isteyen Nûreddin Mahmud, Haçlılar'a karşı sonraki yıl da büyük bir sefer düzenledi. Mevdûd yine nâibi Ali Küçük komutasında iyi donatılmış bir ordu sevketti. Suriye'de Haçlı egemenliğindeki merkezlere karşı düzenlenen bu akınlar neticesinde önemli kaleler Türkler'in eline geçti. Haçlılar'la olan savaşlarında Musul ordusunun yardımları hasebiyle Nûreddin Mahmud, daha önce Sincar karşılığında aldığı Rakka'yı Musul Atabegi Mevdûd'a iade etti. İmâdüddin Zengî döneminden beri Musul valisi, atabeg nâibi, ordu kumandanı olarak hizmet eden büyük zaferler kazanan aynı zamanda Erbil Beyliği'nin de kurucusu olan Ali Küçük, Erbil haricindeki bütün iktâlarını Atabeg Kutbüddin Mevdûd'a devrettikten sonra 11 Zilkade 563'te (17 Ağustos 1168) vefat etti. Yine aynı yıl Nûreddin'in Ca'ber kalesi'ni zaptı vuku bulmuştur. *"Nûreddin Mahmud bu sene Ca'ber Kalesi'ni zapt etti. Kale Sultan Melikşâh devrinden beri ecdadının ve nihayet O'nun elindeydi. Ca'ber Kalesi en müstahkem kalelerden biri olup doğu tarafından Fırat'a bakmakta ve yöreyi kontrol altında tutmaktaydı. Nûreddin'in burayı almasının sebebi şudur: Kale Hâkimi avlanmak gayesiyle kaleden inmişti. Kilaboğullan (Benû Kilâb) bu esnada O nu yakalayıp 563 yılı Recep ayında (Nisan-Mayıs 1168) Nureddin'in yanına götürdüler. Nûreddin O'nu tevkif etti, fakat iyi davrandı. Kalesi kendisine teslim etmesi için para verip, bazı yerleri iktâ ettiyse de kabul etmedi; bunun üzerine Nûreddin zora, baskıya, şiddete başvurdu. Yine teslim etmeyince Emir Fahreddin Mes'ûd kumandasındaki bir askerî birliği kaleye sevk etti. Emîr kaleyi bir süre*

muhasara ettiyse de bir şey elde edemedi. Nûreddin başka bir askeri birliği O'na yardıma gönderdi. Her işin bir sonu, her saltanatın bir nihayeti vardır. Duyduğuma göre kale sahibine "Serûc mu, Suriye mi, yoksa Ca'ber Kalesi'nde mi kalmak istersin, hangisini daha çok seversin?" denilince: "Para ve mal olarak bu daha fazladır, fakat şeref ve itibara gelince biz onu Ca'ber Kalesi'nde bıraktık. "cevabını vermiştir. ¹⁴⁹Buradan anlaşılacağı üzere; Kale Sultan Melikşâh devrinden beri ecdadının ve nihayet O'nun elindeydi. Müellifimizin yorumlamasına göre, Ca'ber Kalesi en müstahkem kalelerden biri olup doğu tarafından Fırat'a bakmakta ve yöreyi kontrol altında tutmaktaydı. Nûreddin'in burayı almasının sebebi şudur: Kale Hâkimi avlanmak gayesiyle kaleden inmişti. Yakalanan kale hâkimine buranın teslimiyeti hususunda para pul teklif etmişler fakat kabul etmemiş ve Nureddin sonunda zor kullanmaya mecbur kalmıştır. Özellikle Müellifin yapmış olduğu şu aktarım dikkate şayandır, duyduğuma göre kale sahibine "Serûc mu, Suriye mi, yoksa Ca'ber Kalesi'nde mi kalmak istersin, hangisini daha çok seversin?" denilince: "Para ve mal olarak bu daha fazladır, fakat şeref ve itibara gelince biz onu Ca'ber Kalesi'nde bıraktık. "cevabını vermiştir. Mevdûd, Musul nâibliğine İmâdüddin Zengî'nin kölesini tayin etti. Akabinde hastalanan, yerine de büyük oğlu ve Nûreddin Mahmud'un damadı II. İmâdüddin Zengî'nin geçirilmesini vasiyet eden Mevdûd 22 Zilhicce 565'te (6 Eylül 1170) öldü. Kutbüddin Mevdûd, Haçlılar'a karşı yürütülen cihad harekâtına elinden geldiğince destek verip Zengîler içinde birliğin sağlanmasında önemli rol üstlenmişti. Ancak onun vasiyetine rağmen Artuklu Beyi Timurtaş'ın kızı olan annesi, iş birliği yaparak oğlu II. Seyfeddin Gazi'yi Musul atabegi tayin etti (565/1170). ¹⁵⁰ Nûreddin'in yanında Halep'te büyüyen II. İmâdüddin Zengî'nin şikâyeti ve valinin tutumundan bıkan halkın huzursuzluğu Nûreddin Mahmud'un Musul'a müdahale etmesine sebep oldu. Muharrem 566'da (Eylül-Ekim 1170) Fırat'ı geçen Nûreddin Mahmud Habur, Nusaybin, Rakka ve Harran'ı ele geçirdi. Sincar'ı da alıp II. İmâdüddin Zengî'ye iktâ ettikten sonra

---

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 347-348.

¹⁵⁰ Bezer, "İmâdüddin Zengî", s. 258-261; Bezer, "Zengîler", s. 248-250; Kök, "Nûreddin Zengî", s. 259-262; Ca'ber Kalesi hakkında bilgi için bkz. Aydın Taneri, "Ca'ber Kalesi", *DİA*, C. VI, İstanbul 1992, s. 522-527.

Musul'a döndü. Bu gelişme üzerine II. Seyfeddin Gazi'nin kardeşi İzzeddin Mesud, Azerbaycan atabegi Şemseddin İldeniz'e elçi gönderip amcası ile ara buluculuk yapmasını istedi. Ancak Nûreddin Mahmud, İldeniz'in elçisini kendiişleri olan Gürcüler'le uğraşmasını söyleyerek geri çevirdi. Amacının Musul'u almak değil de yeğenleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmek olduğunu söyleyen Nûreddin Mahmud 13 Cemâziyelevvel 566'da (22 Ocak 1171) şehre girdi ve Musul valiliğine kendi adamlarından Gümüştegin'i getirdi. Nûreddin Mahmud'un zaptettiği şehirler elinde kalırken Musul Atabegliği ona tâbi oluyor ve Sincar'da da Musul Atabegliği'nin yeni bir kolu kurulmuş oluyordu. Nûreddin, Musul'da iken Erbil beyinin de onun safına geçmesiyle bütün Irak, Suriye ve Mısır'da Haçlılar'a karşı tek bir cephe oluşturmuştu. Nûreddin'in Musul'u zaptından sonra Kılıç Arslan'ın ülkesine yürümesi olayı eserde şu şekilde aktarılmıştır. “*Nûreddin Mahmud b. Zengî bu sene İzzeddin Kılıç Arslan b. Mes'ûd b. Kılıç Arslan'ın ülkesine, Malatya, Sivas, Aksaray ve diğer bazı şehirlerine yürüdü. O'nunla savaşmak ve ülkesini elinden almak azmindeydi. Sebebi şudur: Kılıç Arslan Malatya ve Sivas Hâkimi Zünnun b. Dânişmend'in üzerine yürüyüp ülkesini zapt etmiş, Zünnûn da Nûreddin'in yanına giderek O'na sığınmıştı. Nûreddin O'nu misafir edip ağırlamış, iyi davranmış, hükümdarların şanına layık şeyler vermiş, yardım edip ülkesini tekrar kendisine iade etmeye söz vermişti. Nûreddin daha sonra Kılıç Arslan'a müracaatla ona şefaâtçi olmuş ve ülkesini Zünnûn'a geri vermesini istemişti, fakat Kılıç Arslan bu teklifi kabul etmedi; bunun üzerine Nûreddin Kılıç Arslan'a karşı harekete geçerek Keysün (Göksün) Behisni (Besni), Maraş ve Merzubân'dan başlamak üzere o yöredeki şehirleri ele geçirdi. Zilkade başlarında (14-23 Temmuz 1173) Maraş'ı, daha sonra da diğer yerleri zapt etti. Buraları aldıktan sonra bir askeri birliği de Sivas'a gönderdi ve bunlar da orayı ele geçirdiler. Nûreddin'in ülkesine yürüdüğü sırada Kılıç Arslan Suriye sınırından içeriye doğru girmişti. Nûreddin'e haber gönderip merhamet ve barış talebinde bulundu; bunun üzerine Nûreddin meselenin savaşmadan barış yoluyla halledilebileceğini umarak hareketini durdurdu. Bu arada Haçlıların kendisini rahatsız eden hareketleri oldu ve Kılıç Arslan'ın barış talebini kabul etti, ancak cihad hususunda kendisine askerî yardımda bulunmasını şart koştu. Nûreddin, Kılıç Arslan'a:”Sen Rumlarla aynı sınırı paylaşıyorsun, fakat cihad*

etmiyorsun. Ülken İslâm ülkeleri arasında büyük bir yer işgal ediyor, benimle beraber cihada katılmalısın. “dedi, Kılıç Arslan da kabul etti. Zünnûn’a ait olan Sivas şu anda olduğu gibi Nûreddin’in naiplerinin elinde kalacaktı. Askerler Nûreddin’in ölümüne kadar orada kalıp Zünnûn’a hizmet ettiler. Nûreddin ölünce Merten Sivas’tan ayrıldı. Kılıç Arslan da geri gelip Sivas’ı zapt etti. Sivas şu ana (620/1223 yılına) kadar O’nun ahfadının elinde kaldı. Nûreddin bu seferde itken Bağdaftan Kemâleddm Ebû'l-Fazl Muhammed b. Abdullah b. eş-Şehnzâri'nin elçisi geldi. Elinde Halife'nin Musul, el- Cezire. Erbil, Ahlat, Suriye ve Kılıç Arslan in elindeki topraklarla Mısır dışarını kendisine verdiği bildiren bir menşuru vardı.

“¹⁵¹ Buradan anlaşılacağı üzere; müellifin olayın ne sebeple başlayıp bittiği hususunda şu bölüm dikkate şayandır; Kılıç Arslan Malatya ve Sivas Hâkimi Zünnun b. Dânişmend’in üzerine yürüyüp ülkesini zapt etmiş, Zünnûn da Nûreddin’in yanına giderek O’na sığınmıştı. Nûreddin O’nu misafir edip ağırlamış, iyi davranmış, hükümdarların şanına layık şeyler vermiş, yardım edip ülkesini tekrar kendisine iade etmeye söz vermişti. Nûreddin daha sonra Kılıç Arslan’a müracaatla ona şefaati olmuş ve ülkesini Zünnûn’a geri vermesini istemişti, fakat Kılıç Arslan bu teklifi kabul etmedi; bunun üzerine Nûreddin Kılıç Arslan’a karşı harekete geçerek Keysün (Göksün) Behisni (Besni), Maraş ve Merzubân’dan başlamak üzere o yöredeki şehirleri ele geçirdi. Zilkade başlarında (14-23 Temmuz 1173) Maraş’ı, daha sonra da diğer yerleri zapt etti. Buraları aldıktan sonra bir askeri birliği de Sivas’a gönderdi ve bunlar da orayı ele geçirdiler. Nûreddin’in ülkesine yürüdüğü sırada Kılıç Arslan Suriye sınırından içeriye doğru girmişti. Nûreddin’e haber gönderip merhamet ve barış talebinde bulundu; bunun üzerine Nûreddin meselenin savaşmadan barış yoluyla halledilebileceğini umarak hareketini durdurdu. Bu arada Haçlıların kendisini rahatsız eden hareketleri oldu ve Kılıç Arslan’ın barış talebini kabul etti, ancak cihad hususunda kendisine askerî yardımda bulunmasını şart koştu. Nûreddin, Kılıç Arslan’a:”Sen Rumlarla aynı sınırı paylaşıyorsun, fakat cihad etmiyorsun. Ülken İslâm ülkeleri arasında büyük bir yer işgal ediyor, benimle beraber cihada katılmalısın. “dedi, Kılıç Arslan da kabul etti. Zünnûn’a ait olan Sivas şu anda olduğu gibi Nûreddin’in naiplerinin elinde kalacaktı. Askerler Nûreddin’in ölümüne

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 390-391; Bezer, “Zengîler”, s. 248-250.

kadar orada kalıp Zünnûn'a hizmet etmişler. Nûreddin ölünce Merten Sivas'tan aynldı. Kılıç Aslan da geri gelip Sivas'ı zapt ettikleri şeklinde aktarmıştır. Halep atabegi Nûreddin Mahmud Haçlılar'a karşı yeni bir sefere hazırlanırken (569/1173-74) Musul atabegi II. Seyfeddin Gazi'ye de kendisine bu sefer esnasında destek vermesini istemişti. Musul atabegi ordusuyla harekete geçerek Suriye'ye doğru ilerlerken amcası Nûreddin'in ölüm haberi geldi.¹⁵² Nûreddin'in yerine oğlu el-Meliku's-Sâlih'in geçmesi olayı ise eserde şu şekilde anlatılmıştır: "Nûreddin'in ölümü üzerine yerine oğlu el-Meliku's-Sâlih İsmail geçti. O sırada on bir yaşındaydı. Emirler ve kumandanlar Dımaşk'ta İsmail'e bağlılık yemini ettiler. İsmail Dımaşk'ta ikamet etti. Suriye halkıyla Mısır'da bulunan Salâhaddin de O'na bey'at ettiler. Salâhaddin Mısır'da O'nun adına hutbe okutup para bastırdı. İsmail'in yetiştirilmesini «İbnû'l-Mukaddem» adıyla tanınan Emir Şemseddin Muhammed b. Abdülmelik üstlendi. Devlet idaresini o yürüttü. Kemâleddin b. eş-Şehrizûrî, Emir Şemseddin'e ve maiyetindekilere: "Biliyorsunuz ki, Mısır'a hâkim olan Salâhaddin Nûreddin'in bir Memlûküdür. O'nun naipleri de Salâhaddin'in adamlarıdır, Yapacağımız işleri O'nunla müşavere etmemiz daha doğru olur. Aramızdan çıkarırsak O da bize itaatten ayrılır, sonra da bunu aleyhimize bir delil olarak kullanır. O bizden daha güçlüdür, çünkü O bu gün Mısır'ı tek başına idare etmektedir. "dedi; fakat bu sözler onların hoşuna gitmedi, gayelerine uygun düşmedi. Salâhaddin'in gelip kendilerini uzaklaştırmasından korktular. Çok geçmeden Salâhaddin'den bir mektup geldi. el-Meliku's-Sâlih'e taziyelerini bildiriyor ve O'nu tebrik ediyordu. Ayrıca özerinde el-Meliku's-Sâlih'in ismi bulunan Mısır dinarlarını göndererek hutbenin babası zamanındaki gibi O'nun adına okunacağını ve kendisine itaat edileceğini bildirdi. Musul Hâkimi Seyfeddin Gâzi ile el-Cezîre yöresine hâkim olan emirler yola çıkınca, Salâhaddin, el-Meliku's-Sâlih'e elçi gönderip Seyfeddin'in hareketini ve ülkesini ele geçirme maksadını kendisine haber vermediğinden dolayı azarladı. "Eğer haber vermiş olsaydın gelip senin hizmetine girer ve Seyfeddin'in hareketine mâni olurum. "dedi; ayrıca emirlere de mektup gönderip: "Eğer Nûreddin aranızda benim yerime geçecek bir adam olsaydı,

---

¹⁵² Bezer, "İmâdüddin Zengî", s. 258-261; Bezer, "Zengîler", s. 248-250; Kök, "Nûreddin Zengî", s. 259-262.

hiç şüphe yok ki, ülkesinin ve vilâyetlerinin en büyüğü olan Mısır'ı ona teslim ederdi. Eğer vakitsiz ölmeseydi, oğlunun eğitimini, yetiştirilmesini ve hizmetlerinin yürütülmesini de benden başkasına vermezdi. Şimdi görüyorum ki, siz beni hiç hesaba katmadan efendim (Nüreddin) ve efendimin oğlu (el-Meliku's-Sâlih) ile tek başınıza kalmışsınız. Ben O'nun hizmetine koşacağım ve babasının bana yaptığı iyiliklerin karşılığım ona hizmet ederek edâ edeceğim. O'nun ülkesini müdâfaa hususunda gerekeni yapmamış ve kötü bir tavır içine girmiş olmanıza rağmen sizleri de ayrı ayrı mükâfatlandıracağım” dedi. İbnü'l-Mukaddem ile emirler el-Meliku's-Sâlih'i tuttular ve Halep'e göndermediler; çünkü Şemseddin Ali b. ed-Dâye'nin kendilerini saf dışı bırakarak ei-Meliku's-Sâlih'i tahakkümü altına almasından korkuyorlardı. İbnü'd- Dâye Nüreddin'in en büyük emîriydi, fakat hastalığı el-Meliku's-Sâlih ile irtibat kurmasına ve O'nun hizmetine girmesine mâni olmuştu. İbnü'd-Dâye ile kardeşleri Halep'teydi. Halep'in idaresi onlara aitti. Halep askerleri Nüreddin'in sağlığında da O'ndan sonra da onlarla beraberdi. İbnü'd-Dâye hastalanıp hareket edemez olunca el-Meliku's-Sâlih'e haber gönderip el-Cezîre yöresini amcası Kutbeddin'in oğlu Seyfeddin'e karşı müdafaa etmek üzere Halep'e davet etti, fakat emirler yukarıda zikrettiğimiz gibi O'nun Halep'e gitmesine müsaade etmediler. ¹⁵³Nureddin'in vefatından yararlanmak isteyen II. Seyfeddin Gazi hemen Nüreddin'in ele geçirdiği şehirleri geri almaya koyuldu. Hânedanın Cizre kolu II. Seyfeddin Gazi'nin oğlu Sencer Şah tarafından kuruldu (576/1180). Böylece Halep Atabegliği ile aralarındaki bağlarını da koparmış oldu. Diğer taraftan Musul'dan ayrılan Vali Gümüştegin, Halep'te Nüreddin Mahmud'un yerine oğlu el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin İsmâil'i geçirdi; ancak onu kendi nüfuzu altına aldı. Nüreddin'in kumandanlarından Selâhaddîn-i Eyyübî de el-Melikü's-Sâlih İsmâil

---

¹⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 400-401; Charles J. Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, (çev. Özgür Özol), Nokta Kitapevi, İstanbul 2010, s. 127; Osman Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012, s. 175; ŞEŞEN, Ramazan, “Selçuklu-Eyyubi İlişkilerinden Bahseden Kaynaklar ve Çalışmalar”, *Eyyubiler: Yönetim - Diplomasi – Kültürel Hayat*, ed. Önder KAYA, Küre Yayınları, İstanbul 2012, s. 159-170; Ramazan Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlükler*, İslam Tarih, Sanat ve Kültürü Araştırma Vakfı, İstanbul 2007, s. 112-126; Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s. 158; Ali Muhammed Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, (çev. Şerafettin Şenaslan), Ravza Yayınları, İstanbul 2010, s. 354.

adına hutbe okutarak atabegi kendi nüfuzu altına almak istiyordu. Şemseddin b. Mukaddem'in emrindeki komutanlar Selâhaddin'i Dımaşk'a davet ettiler. Selâhaddin, Dımaşk'ı ele geçirmek için Mısır'dan yola çıkınca Halep ileri gelenleri II. Seyfeddin Gazi'den yardım istediler. Musul Atabegliği'nin İmâdüddin Zengî dönemindeki topraklarını kendi idaresinde birleştirmek isteyen II. Seyfeddin Gazi'nin eline iyi bir fırsat geçmişti. Fakat bir kısım emîrlerin Selâhaddin ile mücadele konusundaki kararsızlıkları hasebiyle bu fırsatı değerlendiremedi. Selâhaddin önce Dımaşk ardından Hama, Humus, Rakka, Ca'ber'i ele geçirdi (570/1174). Bu süreçte Selâhaddin-i Eyyûbî ile ittifak yapan II. İmâdüddin Zengî'yi cezalandırmak isteyen II. Seyfeddin Gazi Sincar'ı kuşattı. O sırada Halep önlerinde bulunan Selâhaddin'e karşı diğer kardeşi İzzeddin Mesud'u gönderdi. Ancak Halep-Musul ordusu Selâhaddin Eyyûbî karşısında hezimete uğradı. Bu zafer sonunda Selâhaddin'in bağımsızlığını da ilân etti ve hâkimiyeti halife tarafından onaylandı (12 Şevval 570 / 6 Mayıs 1175).¹⁵⁴“*Seyfeddin Gâzi b. Mevdûd ile Salâhaddin b. Eyyûb arasında bu sene 10 Şevval (22 Nisan 1176) tarihinde Halep'e bir merhale mesafede, Hama yolu üzerinde bulunan Teli-Sultân'da savaş oldu ve Seyfeddin hezimete uğradı. Sebebi şudur: Geçen sene Seyfeddin'in kardeşi İzzeddin, Salâhaddin'e mağlûp olmuş, Seyfeddin de kardeşi ve Sincâr Hâkimi İmâdeddin ile barış yaptıktan sonra Musul'a geri dönmüştü. Seyfeddin Musul'a döner dönmez asker toplayıp onlara para dağıttı, Hısn-ı Kayfâ ve Mardin Hâkimi'nden ve diğerlerinden yardım istedi; bunun üzerine Seyfeddin'in çevresinde çok sayıda asker toplandı. Sayıları altı bin süvariye bulmuştu. Seyfeddin bu orduyla Rebiülevvel ayında (Eylül-Ekim 1175) Nusaybin'e yürüdü ve kış çıkıncaya kadar Nusaybin'de kaldı. Askerler bu durumdan sıkıldılar. Bu arada nafakaları tükendi. Öyle ki zafer kazanacak olsalar bile bundan sonra uzun süre Suriye'de beklemektense mağlûp vaziyette evlerine dönmeyi tercih eder hâle geldiler. Seyfeddin daha sonra Halep'e gitti. el-Melikü's-Sâlih'in devlet işlerini idare eden Hadım Sâdeddin Gümüştekin de Halep askerleriyle O'nun yanına geldi. Salâhaddin'in yanında az sayıda asker vardı, çünkü ileride anlatacağımız gibi, bu yılın Muharrem ayında (Temmuz-Ağustos 1175)*”

---

¹⁵⁴ Bezer, “İmâdüddin Zengî”, s. 258-261; Bezer, “Zengîler”, s. 248-250; Kök, “Nûreddin Zengî”, s. 259-262.

Haçlılarla barış yapmış ve askerlerini Mısır'a göndermişti. Hemen Mısır'a haber gönderip askerlerin gelmesini istedi. Eğer onlar biraz çabuk davransalardı hiç şüphesiz Salâhaddin'in hakkından gelirlerdi; fakat Salâhaddin'in askerleri gelinceye kadar oyalanıp fırsatı kaçırdılar. Salâhaddin Dımaşk'tan Seyfeddin ile savaşmak üzere Halep'e doğru hareket etti. İki ordu Tell-Sultan'da karşılaştı. Seyfeddin daha önce oraya varmıştı. Salâhaddin ikinci vaktinde oraya vardı. Bu galibiyetten sonra Salâhaddin'in el-Melikü's-Sâlih b. Nûreddin'in ülkesinden aldığı yerler, Seyfeddin ile askerleri mağlûp olup Halep'e varınca, yukarıda zikrettiğimiz gibi, Seyfeddin Musul'a döndü, el-Melikü's-Sâlih'e yardım etmek üzere kardeşi İzzeddin Mes'ûd kumandasındaki bir askeri birliği de Halep'le bıraktı. Salâhaddin'e gelince, o Musul askerlerinin ağırlıklarını ele geçirip ganimet alınca bolluğa kavuştular ve daha da kuvvetlendiler. Salâhaddin daha sonra Buzâa'ya giderek orayı muhasara etti. Kaledekilerle savaşa girdi, sonunda kaleyi teslim aldı ve orada bir muhafız birliği görevlendirdi. Buzâa'dan Membic'e gitti ve Şevval ayı sonunda (11 Mayıs 1176) orası muhasara etti. Membic'de şehrin hâkimi Kutbeddin Yinal b. Hassan el-Menbid vardı. Salâhaddin'e çok düşmandı. Herkesi O'na karşı kıskırtır, tahrik eder ve aleyhinde konuşurdu. Bu yüzden Salâhaddin O'na kin besliyor ve tehdit ediyordu. Membic fazla direnmedi, Salâhaddin şehri ele geçirdi; fakat kale duruyordu. Kutbeddin Yinal oraya asker yığmış, silâh ve zahire depo etmişti. Salâhaddin O'nu muhasara edip sıkıştırdı ve kaleye hücum etti. Sonunda lağımçılar surlara ulaştılar ve surları delip kaleyi silâh zoruyla ele geçirdiler. Salâhaddin'in askerleri kalede ne varsa hepsini aldılar. Yinal esir düştü. Salâhaddin O'nun bütün servetine el koydu; böylece adam bir anda fakir okhı ve elinde en ufak bir şey kalmadı. Salâhaddin daha sonra salıverince Musul'a gitti, Seyfeddin de Rakka'yı O'na iktâ etti. Salâhaddin Membic'in işini hallettikten sonra A'zâz Kalesi'ne gitti ve 3 Zilkade (14 Mayıs 1176) tarihinde bölgedeki en müstahkem kalelerden bin olan A'zâz Kalesi'ne yürüyüp, muhasara altına aldı. Kaleyi çepeçevre kuşup içerdekileri zor duruma soktu ve mancınıklarla taş yağmuruna tuttu. Kile önünde çok sayıda asker öldürüldü. Salâhaddin bir gün Esedüddin Şîrkûh'a mensup askerlerin kumandam olan Çavlı adlı bir emîrin çadırında otururken ansızın bir Bâtînî saldırdı ve hançeriyle başından yaraladı. Eğer sarığının altında miğfer olmasaydı Salâhaddin'i öldürürdü. Salâhaddin Bâtînî'nin

elini tuttu, fakat tamamen mâni olamadı. Bâtını hafif bir darbe indirebildi. Bâtını bu defa hançerini Salâhaddin'in boynuna vurdu, fakat altında zırh olduğundan tesirli olamıyordu. Altındaki zırh yakasına değiyor, hançerin hızı kesiliyor ve zırh darbelerin boynuna işlemesine mâni oluyordu, Bu sırada Yazkeş adlı bir emir gelip bıçağı eliyle tuttu. Bâtını O'nu da yaraladı, fakat Emir Yazkeş bātını öldürülünceye kadar bıçağı elinden bırakmadı. Bu sırada ikinci bir bātmi geldi, o da öldürüldü. Üçüncüsü geldi ve o da aynı şekilde öldürüldü. Salâhaddin korku içinde çadırına gitti. Kurtulacağına inanmıyordu. Sonra askerlerini gözden geçirdi, tanımadıklarını uzaklaştırdı, tanıdıklarını görevde bıraktı. A'zâz'ı otuz sekiz gün müddetle muhasara etti. Her geçen gün daha şiddetli çarpışmalar oluyordu. Surlarda çok sayıda gedik açıldı. Sonunda kaledekiler itaat arz edip kaleyi teslim ettiler. Salâhaddin 11 Zilhicce (21 Haziran 1176) günü A'zâz'ı teslim aldı. ¹⁵⁵Buradan anlaşılacağı üzere; Geçen sene Seyfeddin'in kardeşi İzzeddin, Salâhaddin'e mağlûp olmuş, Seyfeddin de kardeşi ve Sincâr Hâkimi İmâdeddin ile barış yaptıktan sonra Musul'a geri dönmüştü. Seyfeddin Musul'a döner dönmez asker toplayıp onlara para dağıttı, Hısn-ı Kayfâ ve Mardin Hâkimi'nden ve diğerlerinden yardım istedi; bunun üzerine Seyfeddin'in çevresinde çok sayıda asker toplandı. Sayıları altı bin süvariye bulmuştu. Seyfeddin bu orduyla Rebiülevvel ayında (Eylül-Ekim 1175) Nusaybin'e yürüdü ve kış çıkıncaya kadar Nusaybin'de kaldı. Askerler bu durumdan sıkıldılar. Bu arada nafakaları tükendi. Öyle ki zafer kazanacak olsalar bile bundan sonra uzun süre Suriye'de beklemektense mağlûp vaziyette evlerine dönmeyi tercih eder hâle geldiler. Seyfeddin daha sonra Halep'e gitti. el-Melikü's-Sâlih'in devlet işlerini idare eden Hadım Sâdeddin Gümüştekin de Halep askerleriyle O'nun yanına geldi. Salâhaddin'in yanında az sayıda asker vardı, çünkü ileride anlatacağımız gibi, bu yılın Muharrem ayında (Temmuz-Ağustos 1175) Haçlılarla barış yapmış ve

---

¹⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, C. IX, s. 419-420; Charles J. Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, (çev. Özgür Özol), Nokta Kitapevi, İstanbul 2010, s. 127; Osman Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012, s. 175; ŞEŞEN, Ramazan, "Selçuklu-Eyyubi İlişkilerinden Bahseden Kaynaklar ve Çalışmalar", *Eyyubiler: Yönetim - Diplomasi – Kültürel Hayat*, ed. Önder KAYA, s. 159-170; Ramazan Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûkler*, İslam Tarih, Sanat ve Kültürü Araştırma Vakfı, İstanbul 2007, s. 112-126; Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s. 158; Ali Muhammed Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, (çev. Şerafettin Şenaslan), Ravza Yayınları, İstanbul 2010, s. 354.

askerlerini Mısır'a göndermişti. Hemen Mısır'a haber gönderip askerlerin gelmesini istedi. Eğer onlar biraz çabuk davransalardı hiç şüphesiz Salâhaddin'in hakkından gelirlerdi; fakat Salâhaddin'in askerleri gelinceye kadar oyalanıp fırsatı kaçırdılar şeklinde yorumlamıştır. Daha sonra Salâhaddin önüne gelen kuvvetleri bir bir devirerek çetin ve sarp bir bölgede bulunan A'zâz'ı yaklaşık 28 gün muhasara ettiği belirtilmektedir. Bu muhasara son bulmuş ve 11 Zilhicce (21 Haziran 1176) günü A'zâz'ı teslim alınmıştır. Musul-Halep Atabegliği kuvvetlerinin ertesi yıl yapılan savaş da malup olmasibazı yerlerin Selâhaddin'in eline geçmesine yol açtı. Onun asıl hedefi Halep'ti, bununla birlikte şehir halkının Zengî ailesine olan bağlılığı nedeniyle bu pek kolay olmayacaktı. Bunu dikkate alarak Mısır ve Güney Suriye'de egemenliğinin tanınması şartıyla Halep muhasarasını kaldırdı. Bu anlaşmanın her iki taraf dışında Musul Atabegliği tarafından da kabul edilmesi şartını koydu (572/1176). Anlaşma II. Seyfeddin Gazi'nin ölümüne kadar (3 Safer 576 / 29 Haziran 1180) sürdü. II. Seyfeddin Gazi, hastalığı artınca yerine önce oğlu Muizzüddin Sencer Şah'ın geçmesini vasiyet ettiyse de daha sonra Eyyûbî tehdidini göz önüne alarak kardeşi İzzeddin Mes'ûd b. Mevdûd'un gelmesini istedi.¹⁵⁶ İzzeddin Mesud'a el-Cezîre hâkimiyetinin tanınmasını isterken, Selâhaddin ise halifenin II. Seyfeddin Gazi'nin egemenliğini onaylayarak bölgenin kendisine verildiğini bildirdi. Bu sırada Halep Atabegi el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in hastalığı da ilerledi ve topraklarını Musul Atabegliği'ne bıraktı. el-Melikü's-Sâlih öldüğünde Selâhaddîn-i Eyyûbî Mısır'da bulunduğu için duruma müdahale edemedi ve İzzeddin Mes'ûd b. Mevdûd hızlı bir şekilde bölgeye hareket ederek şehrin idaresini ele geçirdi (20 Şâban 577 / 29 Aralık 1181). *“İzzeddin Rakka'ya varınca, kardeşi Sincâr Hâkimi İmâdeddin'in elçileri geldi, Halep'in teslimi ve ona karşılık Sincâr'ın alınmasını istediler; fakat İzzeddin kabul etmedi. İmâdeddin ısrar edip:”Ya Halep'i bana verirsin, ya da ben Sincâr'ı Salâhaddin'e teslim ederim/ dedi. Bunun üzerine bir grup emîri Ona Halep'i teslim etmesini tavsiye ettiler. Bu konuda en çok çalışan şahıs kaymaz idi, İzzeddin devlet idaresine hâkim ve çok sayıda askeri ve beldeyi olduğu için O'na muhalefet edemedi. Mücâhidüddin Kaymaz'ı Halep'i teslim etme sevk eden şey*

---

¹⁵⁶ Bezer, “İmâdüddin Zengî”, s. 258-261; Bezer, “Zengîler”, s. 248-250; Kök, “Nûreddin Zengî”, s. 259-262.

İzzeddin'den korkmasydı; çünkü yanında çok sayıda asker toplandığı için O'ndan çekiniyordu. Halepli emirler Kaymaz'a itibar etmezler, edep yönünden de Musul askerlerinin yaptığı hareketleri yapmazlardı. Sonunda Halep'in İmâdeddin'e teslimi ve ona karşılık Sincâr'ın alınması kararlaştırıldı. İmâdeddin gidip Halep'i teslim aldı, Sincâr'ı kardeşine teslim edip Musul'a döndü. Mısır'da bulunan Salâhaddin, İzzeddin'in Halep Meliki olduğunu duyunca çok zoruna gitti. Oradan Dımaşk'a ve başka şehirlere yürümesinden ve hepsini zapt etmesinden korktu. Halep'i ele geçirmekten ümit kesti, fakat İmâdeddin'in Halep'e hâkim olduğunu duyunca hemen o gün yola çıkıp Suriye'ye yürüdü. İnşallah ileride anlatacağımız gibi, İzzeddin'in devleti zayıf duruma düşmüştü. ¹⁵⁷

Ancak bu durum uzun sürmedi. Hânedan mensupları ve emîrlar arasındaki sürtüşme Halep'in önce Sincar karşılığında II. İmâdüddin Zengî'ye verilmesi, ardından da Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından işgal edilmesiyle son buldu. Bu gelişmeler esnasında Mısır'dan dönen Selâhaddîn-i Eyyûbî, Musul emîrlarının hizmetine girmesi, Artuklu beyinin de tâbiliğini beyan etmesiyle durumunu iyice güçlendirdi ve Cemâziyelâhir 578'de (Ekim 1182) Musul'u kuşattı. ¹⁵⁸ Selâhaddin'in bu kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı. Bu kuşatma sonunda Sincar'ın düşmesi Musul Atabegliği'nin konumunu ciddi biçimde tehlikeye soktu. Mardin Artuklularının da Selâhaddin'e bağlanmasıyla Musul Atabegliği tek başına kaldı. 18 Safer 579'da (12 Haziran 1183)Karşısında durabilecek hiçbir rakibi kalmayan ve Halep'i ele geçiren Selâhaddîn-i Eyyûbî, Nûreddin Mahmud gibi el-Cezîre ve Suriye'yi tek elde birleştirmek istiyordu. ¹⁵⁹ Bu amaçla Musul'u kuşattı. Musul Atabegi İzzeddin Mesud ona elçiler göndererek boş yere müslüman kanı dökmemesi çağrısında bulundu. Selâhaddin, şiddetli saldırılarına rağmen şehir surlar ile çok iyi korunmuş olduğundan bir netice alamadı. Ahlât Beyi II. Sökmen'in vefatı üzerine kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Fakat yapılan anlaşmaya göre Musul Atabegliği, Selâhaddin'e tâbi olacak, hutbe ise Irak Selçuklu sultanı yerine Selâhaddin'in adı

¹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 446.

¹⁵⁸ Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 42-45.

¹⁵⁹ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, s. 42-45; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 127; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 175; Kaya, *Eyyubiler*, s. 159; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlükler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 354.

okunacak ve Zap suyunun ötesindeki topraklar da kendisine bırakılacaktı (9 Zilhicce 581 / 3 Mart 1186).¹⁶⁰ Bu konu eserde şu şekilde aktarılmıştır;”*Salâhaddin Meyyâfânkîn meselesini halledip işlerini sağlama bağladıktan, iktâ ve beldelerini tespit ve kararlaştırdıktan sonra Musul’a dönmeğe karar verdi, o tarafa doğru hareket etti ve yolunu Nusaybin’e çevirdi. Kefer Zemmâr’a vardığında mevsim kıştı. Askerleriyle orada konakladı. Orada kalmayı ve Musul’a bağlı bütün beldeleri iktâ etmeyi, mahsul ve gelirlerini alıp bu şekilde Musul’u zayıflatmayı düşündü; çünkü Musul’un zorla ele geçirilemeyeceğini anlamıştı. Salâhaddin, Şaban ayında (Ekim-Kâsım 1185) oraya inmişti. Şaban ve Ramazanı orada geçirdi. Bu arada İzzeddin ile aralarında elçiler gidip geldi. Mücâhidüddin de mektup ve haberleşmeyi sürdürüyordu. Hükümdarlar O’nun doğruluğuna inandıkları için sözüne itibar ederlerdi. Elçiler barış için gidip gelirken Salâhaddin hastalanıp Harran’a gitti. Bu sırada elçiler gelip isteklerinin kabul edildiğini bildirdiler. Böylece anlaşma sağlandı ve bağlılık yemini ettiler. Anlaşmaya göre İzzeddin, Şehrîzûr ve çevresini, el-Karablî Vilâyeti’ni ve Zâb’ın ötesindeki bütün şehirleri kendisine teslim edecek, ülkesinin minberlerinde Salâhaddin adına hutbe okunacak, paralara O’nun adı basılacaktı. Salâhaddin şartlara bağlı kalacağına yemin ettikten sonra elçileri gönderip İzzeddin’e de yemin ettirdi, sonra teslimi kararlaştırılan beldeleri teslim aldı. Salâhaddin Harran’a vardı ve bir süre hasta kaldı. Dünya huzur ve sükûna kavuştu, karışıklıklar sona erdi. Bütün bunlar Mücâhidüddin Kaymaz’m aracılığıyla olmuştu. Allah rahmet eylesin. Salâhaddin’e gelince, Harran’da uzun süre hasta yattı. Ailesinden yanında o sırada Halep’te olan kardeşi el-Âdil ile oğlu el-Melikü’l-Aziz Osman vardı. Hastalığı ağırlaştı ve iyileşmesinden umut kesildi. Halkı çocuklarına bağlı kalacağına yemin ettirdi. Oğullarından her birine muayyen bir belde verdi, kardeşi el-Âdil’i de hepsine vasi tayin etti; ancak daha sonra iyileşti ve 582 yılı Muharrem ayında (Mart-Nisan 1186) Dımaşk’a döndü. Harran’da hasta yatarken yanında amcazadesi Nâsiruddîn b. Şîrkûh da vardı. Hıms ve Rahba O’nun iktâlarıydı. Salâhaddin’in yanından Hıms’a gitti. Giderken Halep’e uğradı ve muhafız kuvvetlerinden bir taifeyi çağırıp para verdi. Hıms’a varınca Dımaşklı bir grupla haberleşti. Eğer Salâhaddin ölürse şehri kendisine teslim etmelerini istedi.*

---

¹⁶⁰ Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 42-45.

Hıms'ta durup Salâhaddin'in ölüm haberini bekledi. Haberi alır almaz Dımaşk'ı zapt edecekti. Nihayet Salâhaddin iyileşti ve Nâsiruddin de bu haberi aldı, fakat çok geçmeden Nâsiruddin Kurban Bayramı gecesi öldü. O gece çok şarap içmişti. Sabahleyin ölü bulundu. Rivayete göre Salâhaddin en-Nâsîh b. el-Amid adlı bir Dımaşklyı O'nu öldürmek için görevlendirmiştir. en-Nâsîh yanına gidip Nâsiruddin'le dost olmuş ve zehir içirilmişti. Sabahleyin en-Nâsîh'ı göremediler. Sorulunca, geceleyin Salâhaddin'in yanına gittiğini söylediler. Bu hadise O'nun hakkındaki bu zannı kuvvetlendirdi. Nâsiruddin ölünce Salâhaddin O'nun iktâlarını oğlu Şîrkûh'a verdi. O sırada on iki yaşındaydı. Nâsiruddin geride para, at, alet vs. pek çok şey miras bıraktı. Salâhaddin Hıms'a gelip terekesini gözden geçirdi ve çoğunu aldı. Ancak işe yaramaz şeyleri bıraktı. Benim duyduğuma göre, Şîrkûh b. Nâsiruddin babasının ölümünden bir sene sonra Salâhaddin'in yanına gelmiş ve O'na: "Kur'ân'dan nereye vardın?" deyip şu âyet-i kerimeyi okumuştur: «Öksüzlerin mallarını haksız yere yiyenler ancak karınları dolusu ateş yemiş olurlar. Onlar alevli ateşe sokulacaklardır» (Nisa, 4/ 10). Salâhaddin ve orada hazır bulunanlar O'nun zekâsına hayret ettiler. ¹⁶¹Bu anlaşmanın en önemli sonucu muhakkak ki, Suriye topraklarında artık dilde kalan Selçuklu egemenliğinin kesinlikle son bulmuş olmasıdır. Musul Atabegi İzzeddin Mes'ûd b. Mevdûd bu olaydan sonra Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Haçlılar'a karşı düzenleyeceği tüm savaşlara da kuvvetleriyle katıldı. Mesud, Selâhaddin'in 589'da (1193) ölümü üzerine atabegliğin verasetinde olan toprakları geri almak için, Sincar atabegi olan kardeşi II. İmâdüddin Zengî ve Erbil Beyi Muzafferüddin Kökböri ile birlik yaptı. Fakat Nusaybin'den hareket ettiği esnada hastalanıp geri dönmek zorunda kaldı ve bir süre sonra emir hak oldu ve vefat etti (27 Şâban 589 / 28 Ağustos 1193). Bu konu eserde şu şekilde bahsedilmekte: "Musul Hâkimi Atabeg İzzeddin Mesûd b. Mevdûd b. Zengî b. Aksungur bu sene Musul'da öldü. Hasta hâlde Musul'a döndüğünü anlatmıştık. 29 Şaban (30 Ağustos 1193) tarihine kadar hasta yattı ve o gün öldü. Allah rahmet

---

¹⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 484-485; Rosebault, *İslâmın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 127; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 175; Kaya, *Eyyubiler*, s. 159; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlükler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 354.

¹⁶¹ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 42-45.

eylesin! Hükümet sarayımın karşısında yaptırdığı türbeye defnedildi. On günden fazla kelime-i şahadeti tekrar etmekten ve Kur'ân okumaktan başka bir şey yapmadı. Bunların dışında bir dünya kelâmı konuşacak olsa hemen tövbe istiğfar eder ve sonra tekrar kelime-i şahadet getirmeğe ve Kur'ân okumağa başlardı. Böylece son nefesinde en hayırlı rızka mazhar oldu. Allah O'ndan razı olsun! Allah rahmet eylesin, Atabeg fitraten çok hayırsever bir insandı. Hayır ve hasenatı boldu, lütuf ve İhsam çoktu, özellikle babasına hizmet etmiş olan yaşlılara çok ihsan ve ikramda bulunurdu. Onlara iyilik ve ihsanda bulunmayı, ziyaret edip ikramda bulunmayı, onların sözüne göre hareket etmeyi, salih insanları ziyaret etmeyi, onları kendi yakınlan arasına katmayı, şefaath ve tavassutlarını kabul etmeyi taahhüt ederdi. Yumuşak huyluydu, az cezalandırırdı. Arkadaş ve dostlarıyla başım öne eğmeden konuşmazdı. Kendinden istenilen bir şey için «yok» dem ezdi. Fitraten cömert ve hayâ sahibiydi. Hac farızasını eda etmiş ve Mekke'de derviş hırkasını giymişti. Bu hırkayı her gece giyer ve evinde yaptırdığı mescide giderek yaklaşık gecenin üçte birini namaz kılarak geçirirdi. Yumuşak kalpli, merhametli ve halka karşı çok şefkatliydi. Atabeg'in bir gün şöyle dediğini duymuştum: "Nice geceleri uykusuz geçirdim. Bunun sebebi de şu idi: Bir gece birinin feryadım duydum ve falancamın oğlu öldü sandım. Onun hasta olduğunu duymuştum. Canım sıkıldı ve yatağımdan kalkıp dolaşmağa başladım. Bu durum uzun müddet devam edince Cândüriyye'ye bir hizmetçi gönderdim, O da adamlarından birini bu hususta bir haber getirmek üzere gönderdi. Bu kişi geri dönüp tanımadığım birinden bahsetti; bunun üzerine biraz sükûn bulup uyudum. "Oğlunun öldüğünü zannettiği şahıs kendi adamlarından değil, halktan birinin oğluydu. Atabeg'in ölümünden daha sonra bahsetmemiz gerekirdi, fakat biz O'nunla ilgili haberleri peş peşe zikretmek gayesiyle öne aldık. "¹⁶²İzzeddin Mesud'un vefatından sonra verasete uyularak oğlu Nûreddin Arslanşah getirildi ve Musul Valisi Mücâhidüddin Kaymaz da onun atabegliğine tayin edildi. Fakat bu arada Sincar atabegi ve amcası II. İmâdüddin Zengî atabegliğe ait bazı toprakları

¹⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 592; Bezer, "İmâdüddin Zengî", s. 258-261; Bezer, "Zengîler", s. 248-250; Kök, "Nûreddin Zengî", s. 259-262; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 127; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 175; Kaya, *Eyyubiler*, s. 159; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûkler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 354.

¹⁶² Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 42-45.

işgal etti. Arslanşah ile amcası arasındaki husumet, amcasının ölümüyle son bulmadı (593/1197) yerine geçen oğlu Kutbeddin Muhammed zamanında da devam etti. Esesen Selâhaddin'in ölümünden sonra, sağlığında ülkesini pay ettiği hânedan mensupları arasında çetin mücadeleler yaşanmaktaydı. Buna rağmen Eyyûbîler'in Musul Atabegliği'ne söz hakkı olarak karışmaları hânedanın yıkılışına kadar devam etti. Bu arada vuku bulan bir başka olay ise Musul valisi ve Arslanşah'ın atabegi Mücâhidüddin Kaymaz'ın ölümü (595/1199) olumsuz sonuçlar doğurdu. Bu konuyla ilgili aktarılan bilgiler şu şekildedir:”*Musul Hâkimi Nûreddin Arslanşâh bu sena hazırlıklarım yaptıktan sonra askerlerini toplayarak Melik Adil'in el-Cezîre'deki şehirlerine Urfa ve Harran'a yürüdü. Hareketinin sebebi şu idi: Yukarıda zikrettiğimiz gibi el- Meliku'l-Âdil Mısır'a hâkim olunca Nûreddin, el-Melikü'z-Zâhir, Halep Hâkimi ve Mardin ile civarındaki şehirlerin hâkimi anlaşarak tek bir güç halinde birleşmeye karar verdiler. el-Âdil'in içlerinden birine saldırmasına mani olacaklardı. el-Efdal ile ez-Zâhir'in bu hareketleri vuku bulunca Nûreddin'e haber gönderip el-Cezire şehirlerine saldırmasını istediler. O da Şaban ayında (Mayıs-Haziran 1201) Musul'dan yola çıktı. Sincar ve Nusaybin Hâkimi olan amcazadesi Kutbeddin Muhammed b. îmâdeddin Zengî ile Mardin Hâkimi de yanındaydı. Ra'sul Ayn'a çok sıcak bir zamanda vardılar. Askerler arasında pek çok kişi hastalandı. el-Âdil'in el-Melikü'l-Fâiz lâkaplı oğlu Harran'daydı. Yanında da beldelerini koruyacak askerleri vardı. Nûreddin Ra'sul Ayn'a varınca el- Fâiz'in elçileri ve yanındaki büyük emirleri gelip barış talep ettiler. Nûreddin el-Adil, ez-Zâhir ve el-Efdal arasında barış görüşmeleri başlayınca bunun tamamlandığını duymuştu. Üstelik askerleri arasında hastalıklar çoğalmıştı. Bu sebeple barışa razı oldu. el-Melikü'l-Fâiz ile yanındaki büyük emirleri kararlaştırılan şartlara uyacaklarına yemin ettirdi Onlar yemin ettikleri gibi el- Âdil 'e de yemin ettireceklerim ve eğer direnecek olursa O'na karşı kendisiyle birlik olacaklarını söylediler, el Melikü'l-I âir el Âdil adına da yemin etti. Yanındaki elçilerle oğlunun yanındaki elçiler el-Âdil'den yemin almak üzere gittiler. O da kabul ve yemin etti. Böylece anlaşma sağlandı. Ülke huzur ve emniyete kavuştu. Nureddin de Zilkade ayında (Ağustos 1201) Musul'a döndü. “¹⁶³ Bu sene Arslanşah, Kaymaz'ın yerine vekâleten geçen Bedreddin*

¹⁶³ Charles J. Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, (çev. Özgür Özol), Nokta Kitapevi,

Lü'lü'ün himayesi altına girmekten kurtulamadı. Arslanşah Nusaybin üzeriene sefere çıktı. Bu sefer sırasında Sincar atabegini destekleyen Erbil Beyi Kökböri de Arslanşah'ın Nusaybin'den eli boş geri dönmesini sağlamak maksadıyla Musul Atabegliği topraklarında büyük tahribat yaptı. Arslanşah, bu durum karşısında Kökböri'yi cezalandırmak için harekete geçtiyse de Kökböri hızla Erbil'e döndü. Nüreddin Arslanşah, Sincar Atabegliği'ne karşı el-Melikü'l-Âdil ile gizli bir ittifak yaptı. Esasen ne Musul Atabegleri ne de Eyyübiler birbirlerinin güçlenmesini istemiyorlardı. Ancak el-Melikü'l-Âdil hükümdarlar arasındaki kargaşadan faydalanabilmek maksadıyla sık sık bu tür koalisyonlara katılıyordu. 606 (1209) yılında Ahlat'ı yağmalayan Gürcüler'e karşı sefere çıktığı esnada düşmanın geri çekildiğini haber alan el-Melikü'l-Âdil, Sincar'ı kuşatmaya karar verdi. el-Melikü'l-Âdil'e karşı Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhusrev, Erzurum Selçuklu Meliki Tuğrulşah ve Halep Eyyübî Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir'in de katıldığı büyük bir ittifak kuruldu. el-Melikü'l-Âdil kuşatmayı ancak Halife Nâsir-Lidînillâh'ın isteğiyle kaldırmaya razı oldu. Musul Atabegliği'nin Kökböri ile ittifakı oğlu II. İzzeddin Mesud zamanında da devam etti. Nüreddin Arslanşah'ın ölümü üzerine yerine oğlu II. İzzeddin Mesud geçti (607/1211). Bu konuyla ilgili eserde şu bilgiler verilmektedir: *"Bu yılın Recep ayı sonları 1211 Ocak ortalarında Musul Emîri Nüreddin Arslanşah b. Mes'ûd b. Mevdûd b. Zengî b. Aksungur uzun müddetten beri çekmekte olduğu bir hastalığın etkisiyle vefat etti. Bu hastalığın verdiği ıztırapla bir hayli sıkıntılar çekmiş ve huyu bozulmuştu. O on yedi yıl, on bir ay müddetle hükümdarlık sürmüştü. Güçlü, kuvvetli, son derece cesur, halkını gayet mükemmelce yöneten ve reayaya karşı sert tavır takınan bir kişi idi. Halk O'ndan çekinirdi; zira içlerinden her hangi bir kimsenin diğerlerine zulmetmesini kesinlikle hoş karşılamaz, bunu engeller, haksızlık edilmesine mani olurdu. Ayrıca O mükemmel bir himmete ve saygınlığa sahipti. Bu saygınlığı ve haşmetiyle kaybolmuş olan Atabegler ailesinin*

İstanbul 2010, s. 127; Osman Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012, s. 175; ŞEŞEN, Ramazan, "Selçuklu-Eyyubi İlişkilerinden Bahseden Kaynaklar ve Çalışmalar", *Eyyubiler: Yönetim - Diploması - Kültürel Hayat*, ed. Önder KAYA, s. 159-170; Ramazan Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûkler*, İslam Tarih, Sanat ve Kültürü Araştırma Vakfı, İstanbul 2007, s. 112-126; Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s. 158; Ali Muhammed Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, (çev. Şerafettin Şenaslan), Ravza Yayınları, İstanbul 2010, s. 354.

haşmetini ve şanını iade etmiş, eski itibarına kavuşturmuştu. O'nun hükümdarlığı döneminde civar emir ve hükümdarları Atabeglerden çekinmeye ve onları hesaba katmağa başlamışlardı. Nûreddin Arslanşâh şayet sabırlı olmuş olsaydı, son derece seri ve ani karar ve hareketleriyle çok topraklar ele geçirirdi; fakat giriştiği hareketlerde faziletinden ve güzel huyundan dolayı pek fazla toprak ele geçirmeyi düşünmemiş ve bu tutumundan dolayı da hâkimiyeti altındaki topraklar pek de genişlememişti. Şayet O bu faziletli huyuna sahip olmasaydı el-Kâmil b. el- Âdil'in Mardin'den ayrılması üzerine buraya gelir, şehri ele geçirebilirdi. 595 yılı olaylarında kaydettiğimiz gibi, el-Kâmil b. el-Âdil'in buradan ayrılması ve şehri sahibine terk etmesi üzerine Nûreddin Mardin'e gelip şehri kuşatsaydı O'nu bundan alıkoyacak hiçbir kuvvet mevcut değildi. Zira şehir halkı daha? Evvel girişmiş oldukları çarpışmalardan dolayı tamamen güçsüz düşmüş, savaşmaktan bıkmış ve yok olmağa neredeyse bir adımları kalmıştı. İşte Nûreddin Arslanşâh Mardin'i bu haliyle bırakıp şehre saldırmamış ve hâkimine terk etmişti. Bir gün reayasından bir tüccar yazdığı bir dilekçede O'ndan kendisine I yardım edip duçar olduğu zorluktan kurtarmasını istemişti. Tüccara içine düştüğü bu zorluğun ve müşkülün sebebini sorunca O'na şöyle anlatıldı: Bu adam i kumaş satmak üzere şehre girmiş, fakat bütün kumaşlarım satma imkânı bulamayınca onları alıp gitmek istemişti. Ancak Kumaşlarım şehrin dışına götürmesi yasaktı. Nûreddin bu anlatılanları işitince: "Kim O'nu kumaşlarım alıp gitmekten alıkoyuyor?" diye sormuş, kendisine şöyle cevap verilmişti: "Bezzaz kabzımalı ve görevlisi uygulanan hükümler çerçevesinde O'nun bu kumaşlarım alıp götürmesini engellemektedir; zira bu husustaki gümrük resmi i bunu gerektiriyor. "Bunun üzerine hemen yambaşmda duran ve memleketin yönetiminde büyük söz sahibi olan Mücâhidüddîn Kaymaz'a bu gümrük resmi ve yapılan uygulamalar hakkında soru sormuş, durumu öğrenmek istemişti. Mücâhidüddîn Kaymaz: "Bezzazlarla ilgili görevli şayet bu adamın elindeki kumaşlarını alıp götürmesine müsaade ederse bunları alıp götürebilir ve eğer götürmeyecek diye bir şart koşacak olursa satamadığı mallarım da şehirden dışarıya çıkaramaz, onları teslim eder; âdet ve uygulama bu şekilde cereyan etmektedir. "diye Nûreddin'e cevap vermişti. Nûreddin ise: "Allah'a yemin; ederim ki bu uygulama tam bir tuzak şeklinde hazırlanmıştır ve son derece saçma bir

uygulamadır. “¹⁶⁴Bedreddin Lü’lü’ün himayesi altında geçen devri zehirlenerek öldürülmesiyle son buldu (615/1218). Lü’lü’ onun yerine on yaşındaki oğlu II. Nûreddin Arslanşah’ı tahta geçirdi, halifenin onayını da aldı. “Nûreddin ölüm döşeğine düşünce oğlu el-Melikü’l-Kâhir İzzuddin Mes’ûd’un kendisinden sonra yerine geçmesi için zemin hazırlamış, bu hususta ordu ve devlet ileri gelenlerini toplayıp ölümünden evvel veliaht olarak nasp etmiş olduğu bu oğlunun yönetimine itaat edeceklerine dair onlardan söz almıştı. Bu seferinde de yine veliahtlığını yenilemiş, ölümünden evvel bu hususu tekrar dile getirip perçinlemişti. Küçük oğlu İmâdüddin Zengî’ye de Akr el-Humeydiye ile Şûş Kaleleri’ni ve bunlara bağlı olan vilâyetleri vermiş, O’nu el-Akr Kalesi’ne ve yönetiminin başına göndermişti. İmâdüddin Zengî’den bu iki şehrin yönetimini eline alıp düşmana karşı korumasını, halkına karşı iyi davranmasını ve her türlü çıkarlarını gözetmesini istemişti. el-Melikü’l-Kâhir’in o sıralarda on yaşında olmasına rağmen fevkalâde bir zekâyâ, mükemmel bir yöneticilik kabiliyetine ve hükümdarlık vasıflarına sahip olduğunu gören emir Bedreddin Lü’lü’, bu veliahtlığa dair fetvayı vermiş ve O’nu desteklemişti. Nûreddin’in hastalığı bir hayli artınca artık hayatından ümidini kesmiş bulunuyordu. Tabipler O’na Musul yakınlarında bulunan el-Hâmme’ye veya Ayn el-Kayyâra» diye bilinen yere gidip istirahat etmesini tavsiye etmişlerdi. Nûreddin buraya gittiği halde de yine rahat edememiş, bilâkis hastalığı daha çok artmıştı. Bedreddin Lü’lü’ O’nu alıp bir gemiye bindirmiş ve tekrar Musul’a geri getirmişti. Ancak yolda geldikleri bu kayık içinde vefat etmişti. Nûreddin ve Bedreddin Lü’lü’ün yanında gemiciler ile doktorlar da bulunuyordu; ancak bunlar ile Nûreddin arasında bir perde gerilmişti. Ayrıca Nûreddin’in yanında Bedreddin’e yardım etmekte olan iki de köle vardı. Nûreddin vefat edince Bedreddin bu iki köleye:”Hiç kimse emîrin vefat ettiğini bilmemelidir. “ demiş, doktorlar ile gemicilere de:”Hiç kimse konuşmasın, şu anda sultanımız uyuyorlar. “şeklinde uyarıda bulunmuştu. Onlar da

---

¹⁶⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, C. X, s. 143-144; Bezer, “İmâdüddin Zengî”, s. 258-261; Bezer, “Zengîler”, s. 248-250; Kök, “Nûreddin Zengî”, s. 259-262; Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 54-68; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahaddin Eyyubi*, s. 127; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 175; Kaya, *Eyyubiler*, s. 159; Şeşen, *Selahaddin’den Baybars’a Eyyubiler-Memlükler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs’ün Yeniden Fethi*, s. 354.

¹⁶⁴ Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 42-45.

susmuşlar, nihayet o gece Musul'a vardıklarında tabipler ile gemicilere Nûreddin'in vefat ettiğini öğrenmesinler diye kayığı terk etmelerini istemişti. Onlar ayrılıp gemiden uzaklaştıktan sonra Bedreddin ile bu iki köle Nûreddin'i taşıyıp evine götürmüşler, Bedreddin kapıya, güvendikleri adamlarından bazılarım dikip hiç kimseyi içeri almamalarım, dışarıya da kimsenin çıkmamasını emretmiş ve normal olarak devlet yönetiminde yapılması gereken bazı işleri o gün tamamlayıncaya kadar Nûreddin'in vefatını gizlemişti. Bedreddin Lü'lü' bütün yapmak islediği resmî muamelelerini tamamladıktan sonra ikindiye doğru Nûreddin'in vefatını açıklamış ve hemen o gün sarayının karşı tarafında inşa ettirdiği medresesine defnedilmişti. O gece şehir mükemmel bir şekilde ve tam olarak kontrol altına alınmıştı; çünkü halk böyle gecelerde mütereddit olup imkân bulanlar eline geçirebildikleri her şeyi yağmalamak isterlerdi. Nihayet yönetim Nûreddin'in oğluna kalmış. ¹⁶⁵ Buradan anlaşılacağı üzere; Musul Emîri Nûreddin Arslanşah b. Mes'ûd b. Mevdûd b. Zengî b. Aksungur uzun müddetten beri çekmekte olduğu bir hastalığın etkisiyle vefat etti. Bu hastalığın verdiği ızdırapla bir hayli sıkıntılar çekmiş ve huyu bozulmuştu. O on yedi yıl, on bir ay müddetle hükümdarlık sürmüştü. Müellifimiz kendi gözlemleriyle sultan hakkındaki fikirlerini ortaya koymuş ve yorumlamıştır. Güçlü, kuvvetli, son derece cesur, halkını gayet mükemmelce yöneten ve reayaya karşı sert tavır takınan bir kişi idi. Halk O'ndan çekinirdi; zira içlerinden her hangi bir kimsenin diğerlerine zulmetmesini kesinlikle hoş karşılamaz, bunu engeller, haksızlık edilmesine mani olurdu. Ayrıca O mükemmel bir himmete ve saygınlığa sahipti. Bu saygınlığı ve haşmetiyle kaybolmuş olan Atabegler ailesinin haşmetini ve şanını iade etmiş, eski itibarına kavuşturmuştu. O'nun hükümdarlığı döneminde civar emir ve hükümdarları Atabeglerden çekinmeye ve onları hesaba katmağa başlamışlardı. Nûreddin Arslanşâh şayet sabırlı olmuş olsaydı, son derece seri ve ani karar ve hareketleriyle çok topraklar ele geçirirdi; fakat giriştiği hareketlerde faziletinden ve güzel huyundan dolayı pek fazla toprak ele geçirmeyi düşünmemiş ve bu tutumundan dolayı da

---

¹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 146-147; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahaddin Eyyubi*, s. 127; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 175; Kaya, *Eyyubiler*, s. 159; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlükler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 354.

¹⁶⁵ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 42-45.

hâkimiyeti altındaki topraklar pek de genişlememişti. Şayet O bu faziletli huyuna sahip olmasaydı el-Kâmil b. el- Âdil'in Mardin'den ayrılması üzerine buraya gelir, şehri ele geçirebilirdi. III. İmâdüddin Zengî atabegliğin kendi hakkı olduğu iddiasıyla harekete geçti. Kökböri'nin yardımıyla Musul'a bağlı yerleri almaya başladı. Lü'lü'ün Eyyûbîler'in el-Cezîre ve Dımaşk kolu hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'dan aldığı kuvvetler Kökböri tarafından yenilgiye uğratılıp Musul'a kadar takip edildi. Halifenin ara buluculuğu sayesinde sağlanan yeni anlaşma da ancak III. İmâdüddin Zengî'nin Kevâşe'yi zaptına kadar sürdü. Lü'lü'ün çağrısıyla el-Melikü'l-Eşref bizzat yardıma geldi. Kökböri de buna karşılık Artuklular'ın ve Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un desteğini aldı. Fakat el-Melikü'l-Eşref'e karşı sefere çıkan I. Keykâvus'un ölümü ittifakı zayıflattı. el-Melikü'l-Eşref, Sincar'ı ele geçirip atabegliğin bu koluna da son verdi (Cemâziyelevvel 617 / Temmuz 1220). Musul'a gelen el-Melikü'l-Eşref, halifenin III. Zengî'nin aldığı yerleri iade etmesi kaydıyla anlaşma yapılması doğrultusundaki isteğini reddetti. Bu olaylardan mümessil tuttuğu Kökböri üzerine yürüdü. el-Melikü'l-Eşref'in Zap nehri kenarındaki karargâhında yapılan görüşmeler sonunda III. İmâdüddin Zengî'nin ele geçirdiği yerleri geri vermesi, bu gerçekleşene kadar bazı yerlerin idaresinin Lü'lü'yebırakılması, Zengî'nin de el-Melikü'l-Eşref'in yanında rehin olarak kalması kararlaştırıldı (Cemâziyelâhir 617 / Ağustos 1220).¹⁶⁶Bu karmaşık olaylar içerisinde bir de başlayan Moğol istilâsı hasebiyle Yakındoğu'yu büyük ve tehditkâr gelişmeler beklerken bölge hâkimleri kendi aralarında kutuplaşarak kıyasıya mücadele ediyordu. Kökböri, Erbil çevresine yakın geçen bir Moğol tehlikesini bertaraf ettikten sonra Musul atabegine ve onun hükümdarı el-Melikü'l-Eşref'e karşı bazı Eyyûbî meliklerinin de katıldığı bir ittifak oluşturdu. Bu doğrultuda Kökböri'nin 13 Cemâziyelâhir 621'de (2 Temmuz 1224) kuşattığı Musul kaybedilirken ittifakın Eyyûbî kolu el-Melikü'l-Eşref ile anlaştı. Böylece şehirle birlikte Lü'lü'ün geleceği

---

¹⁶⁶ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, s. 54-68; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 127; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 175; Kaya, *Eyyubiler*, s. 159; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûkler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 354.

¹⁶⁶ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, s. 42-45; Lü'lü hakkında detaylı bilgi için bkz. Bahattin Kök, "Lü'lü", *DİA*, C. XXVII, Ankara 2003, s. 257.

kurtulken Musul ve yöresinde büyük bir kıtlık oldu. Moğol istilâsının doğudan genişlemesi hasebiyle Celâleddin Hârizmşah, ağırlık merkezini sürekli batıya kaydırmaktaydı. Nitekim Moğollar'a karşı askeri gücünü artırmak amacıyla el-Cezîre'ye geldiğinde karşısına çıkan halifenin ordusunu yenilgiye uğrattı. Kökböri, Celâleddin Hârizmşah ile anlaşmayı çıkarlarına uygun buldu. Böylece bazı Eyyübî melikleriyle Artuklu beylerinin de katıldığı ittifaka Celâleddin Hârizmşah da dâhil oldu. İttifak üyeleri kendi haklarına düşen yerleri işgal edeceklerdi. Buna göre Celâleddin Hârizmşah'ın Musul'a müdahale etmesine engel olabilmek için el-Melikü'l-Eşref'e ait Ahlât'atoprakları üzerine yürüdü. Bu durumda Musul'u zaptetme düşüncesi olan Kökböri de memleketine dönmek zorunda kaldı (Cemâziyelâhir 623 / Haziran 1226). *“Celâleddîn Hârezmşâh Kirmân'a gittiğinde Tiflis'te veziri Şeref el- Mülk'ün yanında bir miktar asker bırakmıştı. Ancak vezir Şeref el-Mülk'ün elindeki yiyecek maddeleri bir hayli azalınca, buradan Erzenirrûm üzerine yürüyüp çevresine akanlar yaparak bir hayli malları yağmalamış, birçok kadınları esir almış ve muazzam ganimetler ele geçirmişlerdi. Bu sayılamayacak kadar çok ganimetlerle geri dönerlerken Ahlât yakınlarından bir yerden geçmişler, onların ellerindeki bu ganimetleri ve buradan geçişlerini öğrenen el-Melikü'l-Eşrefin Ahlât'taki naibi ve Musul'daki görevlisi olan el-Hâcib Hüsâmeddin derhal askerlerini toplayıp üzerlerine yürümüş, onlara karşı giriştiği bir saldırıda ellerinde bulunan bütün ganimetleri tekrar geri almış, askerleriyle birlikte selamete Ahlât'a geri dönmüştü. Başlarına gelen bu felâketi gören Celâleddîn'in veziri Şeref el-Mülk, Kirman da bulunan hükümdarına gönderdiği mektupta durumu bildirmiş ve bölgeye geri gelmesi konusunda O'nu teşvik etmiş, buraya geri gelme hususunda yapacağı bir ihmalkârlık ve yavaş davranması halinde sonucun son derece kötü olacağını anlatmıştı. Allah nasip ederse ileride anlatacağımız gibi bu haberi alan Celâleddîn Hârezmşâh tekrar bölgeye geri dönmüştü.*”¹⁶⁷Son dönemlere dair konulardan birisi de, el-Melikü'l-Eşref, Alâedin Keykubât ve Celâleddîn Hârezmşâh arasında akdedilen barış anlaşması olmuştur. Bu konu eserde şu şekilde aktarılmıştır;”*el-Melikü'l-Eşref in Ahlât'a gelmesi ve Celâleddîn Hârezmşâh'm mağlûp olarak Hoy'a*

---

¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 307-308; Kökböri hakkında da detaylı bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, “Kökböri”, *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 234-235.

gitmesinden sonra bunlar arasında sürekli elçiler gidip gelmiş ve nihayet herkes eli altında bulundurduğu yerlerin mülküne sahip olmak üzere barışmışlardı. Nihayet bu prensipler üzerine anlaşmaya varmışlar ve birbirlerine sadık kalacaklarına dair yemin etmişlerdi. Barış anlaşması gerçekleşip gerekli yeminler yapıldıktan sonra el-Melikü'l-Eşref Sincar'a, oradan da Dımaşk'a geri dönmüştü. Celâleddîn Hârezmşâh da, Allah nasip ederse ileride kaydedeceğimiz gibi, Moğolların saldırılarına kadar Azerbaycan'da kalmıştı. “¹⁶⁸ Bu olaylar neticesinde, Musul hâkimiyetini sağlamlaştıran Lü'lü'ün bölgenin savaşlarla tahrip edilmesine, insanların bölgeden göç etmesine sebep oluyordu. Henüz küçük bir çocuk iken Musul atabegliğine getirilen I. Nâsırüddin Mahmud, Erbil Beyi Kökböri de ölmünün ardından, bölgede güçlü rakibi kalmayan Lü'lü' tarafından öldürüldü (Rebiülevvel 631 / Aralık 1233). Böylece Zengîler hânedanının ana kolu tarihe karışmış oldu. Zengîler'in iki büyük kolu Musul ve Halep dışında Sincar (1170-1220), Cezîre-i İbn Ömer (1180-1251) ve Şehrîzor'da (1211-1245) hüküm süren üç küçük kolu daha vardır. Müellifimiz, Hulefâ-yi Râşidîn ile Ömer b. Abdülazîz'den sonra Nûreddin Mahmud Zengî'den daha iyisini, daha adaletlisini görmediğini söylemektedir. Bu hususta Zengîler'in İslâm dünyasına yaptıkları iyilikleri ve kendi şahsına karşı olan tutumlarıahde vefa duygusuyla dile getirmek, isimlerini ebedileştirmek ve onları dünyaya örnek bir hânedan olarak takdim etmek amacıyla *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevşîl* adında bir eser yazmıştır.

2. 4. Begtegliler/Erbil Atabegliği

Begteglî Hanedanı adını kurucusu Zeynüddin Ali Küçük'ün babası Begtegin'den alır.¹⁶⁹ Merkezlerinden dolayı Erbil Atabegliği de denilmektedir. Kaynaklarda Begtegin'e ait Türk asıllı olmasının haricinde başkaca bilgi yoktur. Beyliğin kurucusu Zeynüddin Ali Küçük hakkındaki bilgiler Musul Atabegi İmâdüddin Zengî'nin hizmetine girmesinden sonra artmaktadır. Atabeg Zengî 1144

¹⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 344; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, s. 54-68; el-Melikü'l-Eşref hakkında da detaylı bilgi için bkz. Önder Kaya, “el-Melikü'l-Eşref”, *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 64-66.

¹⁶⁹ Coşkun Alptekin, “Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, İstanbul 1988, s. 1-10.

yılında Urfa'yı Haçlılar'ın elinden alınca buranın valiliğini Ali Küçük'e verdi ve bölgeyi kalkındırmak için elinden geleni yapmasını emretti. Zeynüddin Ali Küçük'ün Urfa valiliği uzun sürmedi. Musul da büyük bir ayaklanma meydana geldi. Ali Küçük Musul'a hareket ederek isyanı bastırdı ve âsileri cezalandırdı (1145).¹⁷⁰Atabeg İmâdüddin Zengî ertesi yıl Ali Küçük'ü Fenek Kalesi'nin ele geçirilmesi ile görevlendirdi. Kendisi ise ana kuvvetlerinin başında Câber Kalesi'ni kuşattı. Eserde Zengî'nin Ca'ber ve Fenek kalelerini muhasarası şu şekilde aktarılmıştır: "Atabeg Zengî bu sene Fırat Nehri kenarında yüksek bir yerde bulunan Ca'ber Kalesi üzerine yürüdü. Ca'ber Kalesi Ukayliler'den Sâlim b. Mâlik'in elindeydi. Sultan Melikşâh babası Mâlik'ten Halep'i alınca burayı O'na vermişti. Bunları daha önce anlatmıştık. Zengî, Ca'ber Kalesi'ni muhasara etti, Cezîret İbn Ömer'e iki fersah mesafedeki Fenek Kalesi'ne de bir ordu sevk etti ve muhasara etti. Fenek Kalesi'nin hâkimi Emir Hüsâmeddin el-Kürdî el- Beşnevi idi. Bu muhasaraların sebebi Zengî'nin ihtiyaten ve işini sağlama almak maksadıyla ülkesinin ortasında başka bir hükümdarın bulunmasını istememesiydi. Zengî, Ca'ber Kalesi önlerine karargâh kurup muhasaraya başladı. Kaledekiler mukavemet ettiler. Muhasara uzayınca Emir Hassan el-Menicî'yi aralarındaki dostluk sebebiyle Kale Hâkimi'ne elçi olarak gönderdi ve kalelerin teslim edilmesini istedi. Zengî, elçi Emîr Hassân'a: "Şayet kaleyi teslim razı olursa benim adıma O'na pek çok iktâ ve bol miktarda para vereceğimi garanti et kabul etmezse kaleyi zorla almaya kadar muhasarayı sürdüreceğime, kendisini sağ bırakmayacağıma yemin ettiğimi ve: «O zaman bana karşı seni kim müdafaa edecek?» dediğimi söyle. "dedi. Hassan kaleye çıkıp elçilik görevini yerine getirdi ve mesajı tebliğ etti. Zengin kendisine dediği gibi vaatlerde bulundu ve pek çok yer vermeyi teklif etti, fakat Kale Hâkimi teslim olmayı kabul etmedi, bunun üzerine Hassan O'na: "«Zengî bana karşı seni kim müdafaa edecek?» diye soruyor. "dedi. O da "Emir Belek'e karşı seni müdafaa eden, beni de Zengî'ye karşı müdafaa edecektir" cevabım verdi. Hassan geri dönüp, Atabeg

---

¹⁷⁰ Alptekin, "Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler", s. 1-10; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 127; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 175; Kaya, *Eyyubiler*, s. 159; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlükler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 354.

¹⁷⁰ Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 42-45.

Zengî'ye onun teslim otaamakta direndiğini haber verdi, fakat yukarıdaki cevabından söz etmedi. Bundan birkaç gün sonra da Atabeg Zengî Öldürüldü.¹⁷¹ Kuşatmanın hız kazandığı sırada Atabeg Zengî hizmetkârları tarafından öldürüldü. Atabegin ölüm haberini alan Ali Küçük Fenek kuşatmasını yarıda bırakarak Musul'a geldi ve İmâdüddin Zengî'nin büyük oğlu Seyfeddin Gazi'ye elçi göndererek derhal Musul'a gelmesini bildirdi. Babası tarafından Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar'a rehin olarak gönderilmiş olan Seyfeddin Gazi gizlice kaçarak Musul'a geldi ve şehre hâkim oldu. Babasına olan sadakatinden ve yapmış olduğu hizmetlerden dolayı Ali Küçük'ü de Musul'a tayin etti. Seyfeddin Gazi 1149 yılında öldü ve yerine kardeşi Kutbüddin Mevdûd geçti. Bu arada Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın vefatından sonra ortaya çıkan hilafet mücadelelerine katılan Ali Küçük Süleyman Şah'a karşı Muhammed'i destekledi. Hatta Süleyman Şah'ı yakalayarak Musul'da hapsedti. Sultan Muhammed'in 1160 yılında ölümü üzerine Süleyman Şah'ı serbest bırakan Ali Küçük ayrıca onun saltanatı ele geçirmesine de yardımcı oldu. Fakat Süleyman Şah'ın sultanlığı uzun sürmedi. 1161 yılında tahttan indirildi ve öldürüldü. *"Sultan Muhammed b. Mahmud b. Muhammed bu sene Zilhicce ayında (Aralık 1159-Ocak 1160) öldü. Saltanatı ele geçirmek maksadıyla Bağdat'ı muhasara eden ve sonra vazgeçen de bu idi. Vereme yakalanıp uzun süre hasta yattıktan sonra Hamedân Kapısı'nda öldü. 522 yılı Rebiyülâhur ayında (Nisan 1128) doğmuştu. Öleceği sırada askerlere emir verdi, onlar da gidip paralarını, mücevheratını, çok sevdiği cariyelerini ve Memlûklerini huzurunda topladılar. Yüksekçe bir yerden onları görünce ağladı ve: "Gördüğüm askerler, bu paralar, bu köle ve cariyeler benden birer zerre miktarı ayrılıp gidiyorlar, ömrümü bir saniye olsun artırmıyorlar. "dedi. Yumuşak huylu, cömert ve güzel ahlâklı, işlerinde son derece teenni ile hareket eden akıllı bir hükümdardı. Küçük bir oğlu vardı, O'nu Aksungur el- Ahmedî'ye teslim etti ve: "Ben askerlerin böyle çocuklara itaat etmediğini bilirim; bunu sana emânet ediyorum, O'nu da kendi beldene götür. "dedi. Aksungur da çocuğu alıp Merâğâ'ya gitti. Sultan ölünce emirler anlaşmazlığa düştüler, bir taife kardeşi Melikşâh'ı isterken, diğer bir taife de Süleymanşâh'ı desteklediler. Bunların sayısı daha çoktu. Bir grup da İldeniz'in yanında bulunan*

¹⁷¹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 178-179.

Arslan'ı istediler. Melikşâh Fars Hâkimi Dekla Semle ve diğer bazı emirlerle birlikte Huzistân'dan yola çıktı ve İsfahan'a gitti. İbnü'l-Hocendî, İsfahan'ı O'na teslim etti, mal toplayıp verdi, Hemedân'da bulunan askerlere de haber gönderip onları itaate davet etti. Aralarında bir ittifak olmadığı için onlar bu teklifi kabul etmediler. Zaten çoğu Süleymanşâh'ın hükümdar olmasını istiyordu. “¹⁷² Bu konuyu yukarıda bahsettiğimiz metinde yorumlayarak açıklamada bulunduk. Suriye'nin en güçlü Türk hâkimi olan Nûreddin Mahmûd Zengî ile Harran emîri olan kardeşi Nusretüddin'in arası açıldı. Harran'a doğru harekete geçen Nûreddin Mahmûd'u, Musul Hükümdarı Mevdûd'un onayı ile Ali Küçük destekledi. Bu sebeple güçlenen ve kardeşinin himayesinde olan Harran'ı ele geçiren Nûreddin Mahmûd burayı Ali Küçük'e iktâ etti. Harran seferinden hemen sonra Nûreddin Mahmûd, Haçlılar'ın elinde bulunan Harim üzerine 1163 yılında sefer düzenledi. Bu sefere Musul Hükümdarı Mevdûd ile Ali Küçük de katıldı. Sefer sonunda Harim Haçlılar'dan alındı. Nûreddin Mahmûd 1165 yılında Haçlılar üzerine yeni bir sefer daha düzenledi. Ali Küçük'ün Musul kuvvetleri başında katıldığı bu sefer sonunda bazı yerler geri alındı. “Zeyneddin'in Musul'dan ayrılması ve Kutbeddin'in bölgeye hâkim olması: Musul Hâkimi Kutbeddin Mevdûd b. Zengî'nin naibi Zeyneddin Ali b. Begtekin bu sene Musul'dan, efendisinin hizmetinden ayrılıp Erbil'e gitti. Devlet idaresi O'nun hâkimiyetindeydi, ülkenin büyük bir kısmı da elindeydi. Erbil de O'nun hâkimiyetindeki şehirlerdendi. Evi, çocukları ve hâzineleri oradaydı. Şehrizûr ve o civardaki bütün kaleler, bütün Hakkâri yöresi ve kaleleri, İmâdiyye Kalesi, Hamîdiyye şehri, Tekrit, Sincâr, Harran ve kendisinin bulunduğu Musul Kalesi de hâkimiyeti altındaki yerlerdendi. Kulakları duymaz, gözleri görmez olmuştu. Musul'dan ayrılıp Erbil'deki evine gitmeye karar verince elindeki bütün yerleri Kutbeddin Mevdûd'a teslim etti, sadece Erbil kendisinde kaldı. Cesur, adaletli ve akıllı, güzel ahlâklı, yürekli, iyi karakterli bir emîr olup hiçbir savaşta yenilmemişti. Çok cömertti, askerlere ve diğer ahaliye bol bol bağışta bulunurdu. Şair el-Hîs-Bîs bir kasidesinde O'nu methetmiştir. Hakkında bir şiir yazmak isteyince:”Ne söyleyeceğimi bilmiyorum; fakat O'nun bir şeyler istediğini biliyorum. “dedi; bunun üzerine Zeyneddin O'na beş yüz dinar, bir kısarak,

¹⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 284; Coşkun Alptekin, “Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, İstanbul 1988, s. 1-10; Alptekin, “Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler”, s. 1-10.

hil'at ve elbise hediye etti ki hepsi bin dinarı buluyordu. Bu sene ölünceye kadar Erbil'de ikamet etti. Zeyneddin Musul Kale- si'nden ayrılınca Kutbeddin orayı Fahreddin Abdülmesih'e teslim etti ve O'nu ülkesinde hâkim kıldı. Harap haldeki kaleyi tamir etti, zira Zeyneddin tamirata fazla ilgi göstermezdi. Abdülmesih de sağlam bir yol ve güzel bir siyaset takip etti. Abdülmesih Atabeg İmâdeddin Zengî'nin Memlûklerinden olup ak hadım (hasîy ebyad) idi. ¹⁷³Ali Küçük vefatına yakın yıllarda yaşlılığı ve hastalığı sebebiyle Musul nâibliğinden çekilerek iktâ bölgelerinden Hakkâri ve Sincar'ı Musul Hükümdarı Mevdûd'a bıraktı ve çok geçmeden de emr-i hak oldu ve vefat etti (Eylül 1167) Ali Küçük'ün ölümüyle yerine oğlu Kökböri geçti. Ancak Atabeg Kaymaz Kökböri'nin hükümranlığının yetersiz olduğunu ileri sürerek halifeden onun yerine Yûsuf'un atanmasını istedi. Halifenin onay vermesiyle Yûsuf Erbil hâkimi oldu. Kökböri ise bir müddet hapsedildikten sonra serbest bırakıldı. Bağdat'ta istediği desteği bulamayınca Musul hâkimi II. Seyfeddin Gazi b. Mevdûd'un emrine girdi. II. Seyfeddin Gazi amcası Nûreddin Mahmud'un 1174 yılında vefatı üzerine Musul'a bağlı olan el-Cezîre'deki toprakları geri aldı. Selâhaddîn-i Eyyûbî, Nûreddin Mahmud'un vefatı üzerine yerine geçen küçük yaştaki oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâil'e karşında bağımsızlığını ilân ederek başta Dimaşk olmak üzere bütün güney Suriye'yi ele geçirdi. Bu durum karşında II. Seyfeddin Gazi harekete geçti; ancak yanında Kökböri olduğu halde 1175 yılında yapılan savaşta Selâhaddin'e yenildi. II. Seyfeddin Gazi'nin 1180 yılında vefatından sonra Kökböri, Selâhaddin'in safına geçti ve onunla birlikte Musul Atebegliği ile Artukoğulları'na ait bazı yerleri fethettikten sonra Urfa kuşatmasına katıldı. Urfa'yı ele geçiren Selâhaddin bu şehri Kökböri'ye iktâ etti. Selâhaddin'in hâkimiyet sahası Musul Atabegliği aleyhine genişlemeye başlamıştı. Bu durum Musul Valisi Mücâhidüddin Kaymaz'ın da yönetimde yaşadığı sıkıntılar hasebiyle Selâhaddin'in dikkatini çekmişti. Kökböri'nin teşvikleri ile Musul üzerine bir sefere çıktı. 1185 yılında Halep'ten harekete geçen Selâhaddin'i Bire'de karşılayan

---

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 397; Coşkun Alptekin, "Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, İstanbul 1988, s. 1-10; Alptekin, "Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler", s. 1-10; Ali Küçük hakkında bilgi için bkz. Coşkun Alptekin, "Ali Küçük", *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 410.

Kökböri, vaadde bulunduğu yardımı yapmayınca Selâhaddin tarafından hapsedildi. Halkın tepkisinden çekinen Selâhaddin onu bir süre sonra serbest bırakarak Harran'ı da kendisine verdi. Selâhaddin bu olayları hallettikten sonra Musul'a geldi. Şehri kuşattıysa da alamadı. Fakat Musul'u ele geçirme isteğinden de vazgeçmedi. Yeterli kuvvete sahip olmadıklarını bilen Musul Atabegliği Selâhaddin'e bir heyet yollayarak ona tâbi olmak istediklerini iletiler. Böylece Musul'da Irak Selçuklu sultanı adına okunan hutbe artık Selâhaddin adına okunmaya başlandı. Selâhaddin Haçlı mukavemetine karşı da başarılı mücadeleler verdi. 1187 yılında Kerek kuşatması esnasında bütün Haçlı kuvvetleri birleşerek büyük bir ordu ile Selâhaddin'in üzerine yürüdüler. Selâhaddin'in ordusunun sol safı Kökböri'nin, sağ safı ise Takıyyüddin Ömer'in komutası altında idi. Bu kuvvetler Haçlılar'ı ağır bir hezimetle uğrattılar.¹⁷⁴ Kudüs Kralı birçok kont ve şövalye ile birlikte esir alındı. Bu husus eserde şu şekilde aktarılmıştır:”*Salâhaddin bu sene bütün ülkelere mektup yazıp halkı cihada çağırırdı. Musul, el-Cezîre, Erbil ve diğer Şark vilâyetlerine, Mısır ve Suriye'ye mektup gönderip onları cihada davet ve teşvik etti. Ellerinden geldiği kadar iyi hazırlanmalarını emretti. Daha sonra Muharrem ayının sonlarında (11 Nisan 1187) Hassa Ordusu'yla Dimaşk'tan hareket etti, Ra'su'l-Mâ'ya gitti. Suriye askerleri de kendisine iltihak etti. Askerler toplanınca gelecek yeni birliklerin de katılması için oğlu el-Meliku'l-Efdal Ali'yi onlara kumandan tayin etti, kendisi süvari birliğiyle Busrâ'ya gitti. Onun Busrâ'ya gitmesinin sebebi şu idi: Salâhaddin, Kerek Hâkimi Prens Reynold'in hacıların yolunu kesip onları yakalamak istediğini duydu. Prens hacıları yakaladıktan sonra Mısır Ordusu'nun yoluna çıkarak onların Salâhaddin'in yanına gitmesine mani olacağını ilân etmişti, bu sebeple Salâhaddin Prens Reynold'in hacıları yakalamasına mani olmak ve beldesinin ele geçirilmesinden korkarak ülkesinden çıkmamasını sağlamak için Busrâ'ya gitti. Hacılar arasında Salâhaddin'in akrabaları da vardı. Mesela kız kardeşinin oğlu Muhammed b. Lâcin ve diğerleri bunlar arasında yer alıyordu. Prens, Salâhaddin'in ülkesine yaklaştığını duyunca beldesinden ayrılmadı, böylece arzusu gerçekleşmedi, hacılar da salimen geldiler. Hacılar gelip rahatlayınca Salâhaddin Kerek üzerine*

---

¹⁷⁴ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, s. 240, 244-246; Coşkun Alptekin, “Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, İstanbul 1988, s. 1-10; Alptekin, “Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler”, s. 1-10

yürüdü ve şehri muhasara edip sıkıştırdı. Mısır askerlerinin yetişmesini bekledi. Nihayet Mısır Ordusu da Kerek önüne vardı; bunun üzerine Salahaddin Kerek, Şevbek ve diğer şehirlere seriyyeler sevk etti. Bunlar prensin şehirlerini yakıp yıktılar, yağmaladılar. Prens muhasara altında olduğu için onları topraklarından uzaklaştıramadı. Diğer Franklar da Salâhaddin'in oğlu el-Efdal kumandasındaki askerlerden korkarak ülkelerinin sınırlarında beklediler. Salâhaddin de Kerek'i muhasara edip, yağma ve yakıp yıkma imkânı buldu. ¹⁷⁵Buradan anlaşılacağı üzere; Salâhaddin bu sene bütün ülkelere mektup yazıp halkı cihada çağırdı. Musul, el-Cezîre, Erbil ve diğer Şark vilâyetlerine, Mısır ve Suriye'ye mektup gönderip onları cihada davet ve teşvik etti. Ellerinden geldiği kadar iyi hazırlanmalarını emretti. Daha sonra Muharrem ayının sonlarında (11 Nisan 1187) Hassa Ordusu'yla Dimaşk'tan hareket etti ve şartlar el verdiği takdirde Salâhaddin de Kerek'i muhasara edip, yağma ve yakıp yıkma imkânı bulduğunu neşretmiştir. Bu kesin zaferden sonra Taberiye, Akkâ, Remle ve Nâsıra gibi yerler peş peşe İslam ordularının eline geçti. Aynı yıl Kudüs'ün fethi İslâm âlemi için büyük bir sevinç kaynağı oldu. “Yukarıda geçtiği gibi, Salâhaddin Askalan ve civarındaki fetih harekâtını tamamladıktan sonra Mısır'a haber gönderip oradaki donanmanın bütün savaşçılarla denize açılmasını emretmişti. Donanma komutanı Hâcib Hüsameddin Lü'lü' idi. Lü'lü' cesaret ve kabiliyetiyle, üstün karakteriyle tanınmış bir zat idi. Donanma denizde bekleyip Frankların yolunu kesiyordu. Onlara ait bir yolcu gemisini görünce yağmalıyor, savaş gemilerine de el koyuyorlardı. Donanma gelip o taraftan bir tasası kalmayınca Salâhaddin Askalan'dan Kudüs'e hareket etti. Frankların büyük patrikleri Kudüs'teydi. Patrik kraldan daha üstündü. Remle Hâkimi Balian b. Barzan da Kudüs'te bulunuyordu. Frankların nezdinde bu da kralın mertebesine yakın bir mevkideydi. Hittin'de kurtulan şövalyeler de ordaydı. Hepsi oraya toplanıp birikmişlerdi. O yöredeki Askalan ve diğer şehirlerin halkı da Kudüs'te toplanmış, böylece orada büyük bir kitle oluşturmuşlardı. Hepsi de Kudüs'ü Müslümanlara kapturmaktansa ölümü tercih ediyorlardı. Kudüs'ü muhafaza ve müdafaa için gerekirse canlarını, mallarını ve çocuklarını feda etmeyi düşünüyorlardı.

---

¹⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 494-495; Kerek ile ilgili bilgi için bkz. Mustafa L. Bilge, “Kerek”, *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 278-279.

Bulabildikleri ve güçlerinin yettiği her şeyi Kudüs'ü tahkim etmek için kullanıyorlardı. Bütün imkânlarını seferber ederek surlara çıktılar ve bütün güçleriyle şehri muhafaza ve müdafaa etmek için toplandılar. Güçleri yettiğince Kudüs'ü müdafaa etmek azmindeydiler. Şehre yaklaşmak ve şehrin önünde konaklamak isteyenleri uzaklaştırmak gayesiyle surların üzerine mancınıklar kurdular. Salâhaddin Kudüs'e yaklaşınca emirlerden biri bir grup adamıyla hiç sakinmadan ve tedbirsizce ilerledi. Bu sırada Kudüs'ten çıkmış olan bir Frank taifesiyle karşılaşmış savaşa girdi. Franklar O'nu ve yanındakilerden bir kısmını öldürdüler. O'nun öldürülmesi Müslümanları çok üzdü, kaybından dolayı büyük acı duydular. 15 Recep (20 Eylül 1187)'te Kudüs önlerine konaklayınca kadar ilerlemeye devam ettiler. Müslümanlar Kudüs önlerinde konaklayınca surların üzerindeki adamları görüp korkuya kapıldılar, şehrin içinden gelen bağırıp çağırılmalar ve feryatlar çok kalabalık olduğuna delâlet ediyordu. Salâhaddin beş gün boyunca şehrin çevresini dolaştı ve hücumu geçmek için müsait bir yer aradı, çünkü şehir gerçekten sağlam ve müstahkemdi, bu yüzden Amuda Kapısı ve Sihyûn Kilisesi cihetindeki kuzey tarafı hariç savaşa müsait yer bulamadı. 20 Recep (15 Eylül 1187) günü o tarafa geçip konakladı ve hemen o gece mancınıkları kurdu. Sabahleyin mancınıkların kurulma işlemini tamamlamış ve şehri taş yağmuruna tutmuştu. Franklar da aynı şekilde şehrin surlarına mancınıklar kurup çok çetin bir şekilde savaştılar. İleriki taraf da bunu dînî bir emir ve yerine getirilmesi gereken bir vecîbe olarak kabul ediyor ve bu sebeple Sultan'ın hiçbir emir vermesine gerek kalmıyordu. Hattâ bu şekilde hareketlerine mâni olduğuna ve yasaklandığı hâlde dinlemiyorlardı. Frank süvarileri her gün şehrin dışına çıkıp savaşıyor ve düelloya giriyorlardı. Her iki taraftan da öldürülenler oluyordu. Müslümanların büyük emirlerinden Emîr İzzeddin İsû b. Malik de şehitler arasındaydı. Emîr İzzeddin'in babası Ca'ber Kalesi'nin hâkimiydi. Her gün savaşa bizzat kendi katılırdı. Öldürülerek rahmet-i Rahman'a kavuştu. Herkes tarafından sevilen bir emirdi. Müslümanlar O'nun yere yığıldığını görünce çok üzüldüler. Derhal tek vücut hâlinde saldırıya geçtiler ve Frankları buldukları mevzilerden söküp atarak şehre soktular. Müslümanlar hendeğe kadar vardılar. Hatta hendeği geçip surlara ulaştılar ve surları delmeye çalıştılar. Okçular onları koruyor, mancınıklar da sürekli taş yağdırıp Frankların surlardan çekilmesine ve

Müslümanların suru delmesine yardım ediyordu. Surları delince âdet olduğu üzere doldurdular. Franklar Müslümanların çok çetin bir şekilde savaştıklarını, mancıkların peş peşe taş yağdırdığını ve lağımçıların surları delme gücünü görünce neredeyse mahvolmak üzereydiler. İleri gelenler toplamp ne yapacaklarını istişare ettiler. Sonunda emân dilemeye ve Kudüs'ü Salâhaddin'e teslim etmeye karar verdiler. İleri gelenlerin büyüklerinden müteşekkil bir topluluğu emân dilemek üzere gönderdiler. Bu isteklerini Sultan'a arz ettikleri zaman O kabul etmek istemedi ve: "Siz 491 (1098) yılında şehri işgal ettiğiniz zaman halka nasıl muamele ettiyseniz ben de size aynı şekilde davranacağım. Siz nasıl onları öldürüp esir aldınız ve kötü muamele ettiyseniz ben de aynısını yapacağım. "dedi. Elçiler elleri boş olarak dönünce Balian b. Barzan adam gönderip bu meseleyi konuşmak ve kaleme almak için Salâhaddin'in yanına gitmek üzere kendisi için emân diledi. O'nun bu talebi kabul edildi ve Balian Salâhaddin'in yanına geldi. Emân vermesi için Salâhaddin'i teşvik etti ve emân istedi, fakat Sultan kabul etmedi. Balian merhamet ve şefkat diledi, fakat Sultan yine reddetti. Kadın, erkek ve çocuk olmak üzere on altı bin kişi esir alındı. Bu hadise bizzat müşahede edilmiş ve zabta geçmiştir. Daha sonra bir grup emirden her biri halktan bazılarının Kudüs'de iktâ olup orada oturduklarını iddia ederek onları salıverip kararlaştırılan fidyeyi bizzat kendileri aldılar. Bazı emirler Franklara Müslüman askerlerin kıyafetini giydirerek onları dışarı çıkarıyorlar ve tespit edilen fidyeyi onlardan kendileri alıyordu. Birçok kimse de birkaç Frankın kendilerine hibe edilmesini istediler. Salâhaddin de bu teklifi kabul etti. Böylece o Frankların vermesi gereken fidyeyi de onlar aldılar ve bu yüzden de Salâhaddin'in hâzinesine çok az bir meblağ intikal etti. Rum hükümdarlarından birinin karısı da Kudüs'te bulunuyordu. O ruhbanlığı tercih edip orada kalmıştı. Yanında da çok sayıda hizmetçi, cariye ve adamı vardı. Büyük miktarda malları, değerli mücevherleri mevcuttu. O da kendisi ve maiyeti için emân diledi, Salâhaddin O'na da emân verip gönderdi, Salâhaddin kocasını esir aldığı Kudüs Kraliçesi'ni de serbest bıraktı. Kral bu kraliçe sayesinde kral olmuştu ve O'na vekâleten tahtta oturuyordu. Sultan kraliçeye ve maiyetine ait ne varsa hepsini verdi. Kraliçe kocasının yanına gitmek için izin istedi ki Kral o sırada Nablus Kalesi'nde hapisteydi. Sultan izin verdi, O da kocasının yanına gidip orada kaldı. Kerek Hâkimi

prens Reynold'm karısı da Sultan'in huzuruna geldi (Salâhaddin Hittin savaşında Reynold'i bizzat öldürmüştü) ve esir oğlu için şefaata diledi, bunun üzerine Salâhaddin O'na: "Eğer sen Kerek'i teslim edersen ben de O'nu salıveririm. "dedi. Kadın Kerek'e gitti, fakat oradaki Franklar sözünü dinlemeyip Kerek'i teslim etmediler. Sultan, oğlunu serbest bırakmadı, fakat O'na ve adamlarına ait ne varsa verdi. Frankların büyük patriği de yanında muhtelif mabetlere ait mallar olduğu halde dışarı çıktı. Bu mabetler arasında Kubbetü's-Sahrâ, Mescid-i Aksa ve Kumame kilisesi vs. de vardı. Bunların miktarını ancak Allah bilir. Bir o kadar da kendi malı vardı. Salâhaddin O'na hiç dokunmadı. Sultan'a patriğin yanındaki mallara el konursa bunun Müslümanların yararına olacağı söylenince Salâhaddin: "Ben ahdi bozup hainlik etmem. "dedi ve on dinar hariç hiçbir şey almadı, hepsini yanlarındaki muhafızlarla Sûr Şehri'ne gönderdi. Kubbetü's-sahra'nın üzerinde büyük ve altın yıldızlı bir haç vardı. Müslümanlar cuma günü şehre girince onlardan bir grup haçı sökmek için kubbenin üzerine tırmandılar. Haç sökülüp yere düşünce şehir içindeki ve dışındaki Müslümanlarla Franklar hep birden bağıştılar. Müslümanlar sevinçlerinden tekbir getirirken, Franklar başlarına gelen bu musibetten duydukları acı ve üzüntü ile feryat ediyorlardı. Halk öyle bir feryat ve çığlık duydu ki, şiddet ve azametinden yer sallandı. Salâhaddin şehre girip kâfirler şehri terk edince, binaların eski haline iade edilmesini istedi. Templier tarikatı mensupları Mescid-i Aksâ'nın batısında oturmak için meskenler yapmışlardı. Ayrıca depolar, dinlenme yerleri vs. de inşa etmişler, Mescid-i Aksâ'nın bir kısmını da kendi binalarına dahil etmişlerdi. Bunlar da eski şekline iade edildi. Salâhaddin Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahrâ'nın her türlü pislik ve süprüntüden temizlenmesini emretti, bu emir de yerine getirildi. Ertesi hafta cuma günü 4 Şaban (9 Ekim 1187) tarihinde Müslümanlar Mescid-i Aksâ'da cuma namazı kıldılar. Salâhaddin de onlarla beraberdi. Kubbetü's-Sahrâ'da da namaz kıldılar. "¹⁷⁶Buradan anlaşılacağı üzere; Salâhaddin Askalan ve

---

¹⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 507-508-509-510-511; Coşkun Alptekin, "Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, İstanbul 1988, s. 1-10; Alptekin, "Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler", s. 1-10; Kudüs hakkında bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 323-327; Mescid-i Aksâ hakkında bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 268-271.

civarındaki fetih harekâtını tamamladıktan sonra Mısır'a haber gönderip oradaki donanmanın bütün savaşçılarla denize açılmasını emretmişti. Donanma komutanı Hâcib Hüsameddin Lü'lü' idi. Lü'lü' cesaret ve kabiliyetiyle, üstün karakteriyle tanınmış bir zat idi. Donanma denizde bekleyip Frankların yolunu kesiyordu. Onlara ait bir yolcu gemisini görünce yağmalıyor, savaş gemilerine de el koyuyorlardı. Donanma gelip o taraftan bir tasası kalmayınca Salâhaddin Askalan'dan Kudüs'e hareket etti. Frankların büyük patrikleri Kudüs'teydi. Patrik kraldan daha üstündü. Remle Hâkimi Balian b. Barzan da Kudüs'te bulunuyordu. Frankların nezdinde bu da kralın mertebesine yakın bir mevkideydi. Hittin'de kurtulan şövalyeler de ordaydı. Hepsi oraya toplanıp birikmişlerdi. O yöredeki Askalan ve diğer şehirlerin halkı da Kudüs'te toplanmış, böylece orada büyük bir kitle oluşturmuşlardı. Hepsi de Kudüs'ü Müslümanlara kaptırmaktansa ölümü tercih ediyorlardı. Bulabildikleri ve güçlerinin yettiği her şeyi Kudüs'ü tahkim etmek için kullanıyorlardı. Şehre yaklaşmak ve şehrin önünde konaklamak isteyenleri uzaklaştırmak gayesiyle surların üzerine mancınıklar kurdular. Salâhaddin Kudüs'e yaklaşınca emirlerden biri bir grup adamıyla hiç sakınmadan ve tedbirsizce ilerledi. Bu sırada Kudüs'ten çıkmış olan bir Frank taifesiyle karşılaşp savaşa girdi. Franklar O'nu ve yanındakilerden bir kısmını öldürdüler. Beş gün boyunca şehrin çevresini dolaştı ve hücumu geçmek için müsait bir yer aradı. Nihayet 20 Recep (15 Eylül 1187) günü o tarafa geçip konakladı ve hemen o gece mancınıkları kurdu. Sabahleyin mancınıkların kurulma işlemini tamamlamış ve şehri taş yağmuruna tutmuştu. Franklar Müslümanların çok çetin bir şekilde savaştıklarını, mancınıkların peş peşe taş yağdırdığını ve lağımçıların surları delme gücünü görünce neredeyse mahvolmak üzereydiler. İleri gelenler toplamp ne yapacaklarını istişare ettiler. Sonunda emân dilemeye ve Kudüs'ü Salâhaddin'e teslim etmeye karar verdiler. Emân vermesi için Salâhaddin'i teşvik etti ve emân istedi, fakat Sultan kabul etmedi. Balian merhamet ve şefkat diledi, fakat Sultan yine reddetti. Kadın, erkek ve çocuk olmak üzere on altı bin kişi esir alındı. Bu hadise bizzat müşahede edilmiş ve zabta geçtiğini müellifimiz aktarmıştır. Salâhaddin Mescid-i Aksâ ve Kubbetu's-Sahrâ'nın her türlü pislik ve süprüntüden temizlenmesini emretti, bu emir de yerine getirildi. Ertesi hafta cuma günü 4 Şaban (9 Ekim 1187) tarihinde Müslümanlar bu büyük zafer sonrasında Mescid-i Aksâ'da cuma namazı kıldılar.

Salâhaddin de onlarla beraberdi. Kudüs'ün fethi Doğu'ya yeni bir Haçlı seferinin yapılması sonucunu doğurdu. Bu üçüncü sefere Alman imparatoru, Fransa ve İngiltere kralları da destek vererek bizzat katıldı. 26 Ağustos 1189 tarihinde Philippe Auguste ve Arslan Yürekli Rişar (Richard) kumandasındaki Haçlılar ilk olarak Akkâ'yı kuşattılar.¹⁷⁷Haçlılar'a karşı oluşturulan müdafa ittifakına Musul Atabegliği ve Artuklular'a ait askerî birliklerin yanı sıra Urfa ve Harran emîri Kökböri ile kardeşi Erbil Beyi Zeynüddin Yûsuf da destek vererek katıldı. Fakat bu ittifak çok direnemedi ve sonunda Haçlılar şehri zaptettiler (1191). Erbil hâkimi Yûsuf Akkâ'da iken hastalanmış ve ölmüştü (1190). Kökböri şehre gelerek Erbil'e hâkim oldu (1190). Selâhaddîn-i Eyyübî'nin 1193 yılında ölümü üzerine Kökböri Eyyübî devletine karşı bağımsızlığını ilân etti.¹⁷⁸“Mısır, Suriye, el-Cezîre ve daha birçok beldenin Hükümdarı olan Salâhaddin Yûsuf b. Şâzî bu sene Safer ayında (Şubat 1193) Dimaşk'ta öldü. Tekrît'te doğmuştu. Tekrît'ten niçin ayrıldığı ve 564 (1168-1169) yılında Mısır'a hâkim olduğunu daha önce anlatmıştık. Hastalanmasının sebebi şu idi: Hacıları karşılamaya çıkmıştı. Geri döndü ve o gün akut bir hastalığa yakalandı. Sekiz gün hasta yattıktan sonra öldü. Allah rahmet eylesin! Hastalanmadan önce oğlu el-Efdal Ali ve kardeşi el-Melikü'l-Âdil Ebû Bekr'i yanına çağırarak onlarla istişare etti ve:”Haçlılarla işimiz bitti. Bu bölgede bizi meşgul edecek bir şey yoktur. Şimdi hangi tarafa gideceğiz?”dedi. Kardeşi Adil O'na Ahlat üzerine yürümesini tavsiye etti; çünkü Sultan burayı O'na söz vermişti. Eğer Ahlat'ı alırsa O'na teslim edecekti. Oğlu el-Efdal ise Kılıç Arslan'ın elindeki Anadolu'ya yürümesini tavsiye ederek:”Anadolu'da daha çok şehir, asker ve para vardır ve daha çabuk alınabilir. Burası kara yoluyla gelecek Haçlıların güzergâhı üzerindedir. Eğer Anadolu'yu ele geçirirsek onların buradan geçmelerine de mani oluruz. “dedi; bunun üzerine Salâhaddin:”İkinizin görüşü de hatalı ve eksiktir. Ben Bizans topraklarına gitmek isterim. “dedi, kardeşine de:”Sen çocuklarımdan biriyle bir miktar asker alır. Ahlat üzerine yürürsün. Ben Anadolu'daki işlerimi hallettikten

---

¹⁷⁷ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 246-254; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 127; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 175; Kaya, *Eyyubiler*, s. 159; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlükler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 453.

¹⁷⁷ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 42-45.

¹⁷⁸ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 390-397.

sonra sizin yanınıza gelirim. Oradan hep beraber Azerbaycan'a geçer ve İran şehirlerine komşu oluruz. Orada bize mani olacak kimse yoktur. "dedi. Daha sonra kardeşi Âdil'in kendisine ait olan Kerek'e gitmesine izin verdi ve:"Hazırlıklarını tamamla ve sefere katılmak için gel!"dedi. Âdil, Kerek'e gidince Salâhaddin hastalandı ve O dönmeden önce öldü. Allah rahmet eylesin, cömert ve yumuşak huylu, mütevazı ve güzel ahlâklı, hoşuna gitmeyen şeylere karşı sabırlı bir insandı. Hoşuna gitmediğini belli etmez ve surat aşmazdı. Öğrendiğime göre, bir gün bir cemaatle oturuyordu. Bu sırada Memlûklerden biri diğerine bir muz attı, fakat isabet ettiremedi ve muz Salâhaddin'in yanına düştü. Sultan görmezlikten gelerek hemen yüzünü öbür tarafa çevirip yanındakilerle konuşmaya daldı. Bir defasında da su istedi, fakat su gelmedi. Beş defa istediği halde yine getirilmedi; bunun üzerine:"Dostlar, vallahi ben susuzluktan öleceğim!"dedi de ancak o zaman su getirildi. Suyunu içti ve geç getirmelerinden dolayı kızmadı. Yine bir defasında çok ağır bir hastalığa yakalanmış ve öldüğüne dair şayialar çıkmıştı. Hastalıktan kurtulup iyileşince hamama götürüldü. Su çok sıcaktı. Soğuk su istedi. Hizmetçisi suyu getirirken suyun bir kısmı yere döküldü, kalan kısmını da Sultan'a verdi. Sultan hizmetçinin zayıflığından müteessir oldu. Daha sonra tekrar soğuk su istedi. Hizmetçi su getirirken su kabı elinden düştü ve suyun hepsi Sultan'ın üzerine döküldü. Sultan az kalsın ölecekti, fakat buna rağmen gulâma:"Eğer beni öldürmek istiyorsan haber ver"dedi, daha başka bir şey söylemedi. Hizmetçi özür diledi ve Sultan da ses çıkarmadı. Cömertliğine gelince, sultan çok cömert idi. Bir şey vereceği zaman öyle üzerinde fazlaca düşünmezdi, öldüğü zaman hâzinesinde bir dinar-ı sûrî ve kırk dirhem-i Nâsûrî'den başka bir şey bırakmaması cömertliğine delil olarak yeter. Akkâ önlerinde Haçlılar karşısında kaldığı süre içinde develer hariç on sekiz bin at ve katır masraf etti. Harcadığı para, altın, elbise ve silâhların tespiti ise mümkün değildir. Mısır'daki Fatımî Devleti yıkılınca sayılamayacak kadar çok ve muhtelif zahire ele geçirmiş, fakat hepsini halka dağıtmıştı. Tevazuuna gelince, O'nun tevazuu herkesçe bilinmekteydi. Hiç kimseye karşı büyüklük taslamaz, kibirlenmezdi. Kibirlenen hükümdarları ayıplardı. Fakirler ve dervişler yanında toplanır, onlar için sema merasimleri düzenlerdi. Birisi sema veya raksa kalksa O da onun için ayağa kalkar ve derviş raksını bitirinceye kadar oturmazdı. Şeriatın uygun

görmediği elbiseleri giymezdi. İlim ve marifet sahibiydi. Hadis öğrenmiş ve başkalarına da öğretmişti. Hülâsa asrının yegâne simasıydı. İyi ve güzel işleri pek çoktu. Kâfirlere karşı muazzam bir cihad yapmıştı. Zaten fetihleri de buna delâlet eder. Geride on yedi erkek evlât bıraktı. ¹⁷⁹Buradan anlaşılacağı üzere; özetçe şu bilgiler verilmektedir. Mısır, Suriye, el-Cezîre ve daha birçok beldenin Hükümdarı olan Salâhaddin Yûsuf b. Şâzî bu sene Safer ayında (Şubat 1193) Dımaşk'ta öldü. Tekrît'te doğmuştu. Tekrît'ten niçin ayrıldığı ve 564 (1168-1169) yılında Mısır'a hâkim olduğunu daha önce anlatmıştık. Hastalanmasının sebebi şu idi: Hacıları karşılamaya çıkmıştı. Geri döndü ve o gün akut bir hastalığa yakalandı. Sekiz gün hasta yattıktan sonra öldü. Müellifimiz Sultanın iyi niyetini ve sabrını şu örneklerle anlatmıştır; bir gün bir cemaatle oturuyordu. Bu sırada Memlûklerden biri diğerine bir muz attı, fakat isabet ettiremedi ve muz Salâhaddin'in yanına düştü. Sultan görmezlikten gelerek hemen yüzünü öbür tarafa çevirip yanındakilerle konuşmaya daldı. Bir defasında da su istedi, fakat su gelmedi. Beş defa istediği halde yine getirilmedi; bunun üzerine:”Dostlar, vallahi ben susuzluktan öleceğim!”dedi de ancak o zaman su getirildi. Suyunu içti ve geç getirmelerinden dolayı kızmadı. Kökböri zamanında Erbil Türk Beyliği birçok beglig ile ilişkisi olmuştur. Bunlar; Eyyûbîler, Zengîler, kısa bir süre Azerbaycan Atabegliği ve son zamanlarda Hârizmşahlar ve Moğollar'la münasebeti oldu. Kökböri 1205 yılında Merâğa hâkimi ile birlikte Azerbaycan Atabegi Özbek'in ülkesini istilâ teşebbüsünde bulundu. Ancak Rey, Hemedan ve İsfahan gibi yerlere hâkim olan Aydoğmuş'un desteğiyle bu faaliyeti sonucsuz kaldı. Bu bilgiler müellifimizin kaleminden şu şekilde aktarılmıştır:”Merâğâ Hâkimi Alâaddin ile Erbil Hâkimi Muzafferüddin Gökbörü bu sene Azerbaycan üzerine yürüyerek burayı şehrin hâkimi Ebû Bekr b. Pehlivan'dan almayı kararlaştırdılar. Çünkü Ebû Bekr gece gündüz içiyor ve ülkenin işleriyle ilgilenmiyor, askerleri ve halkına sahip çıkmıyordu. Bu yüzden Erbil Hâkimi Merfiğa'ya giderek Alâaddin ile buluştu. Sonra Tebriz'e doğru hareket ettiler.

---

¹⁷⁹İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 587-588; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 127; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 175; Kaya, *Eyyubiler*, s. 159; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûkler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 456.

¹⁷⁹ Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti*, s. 42-45.

Azerbaycan Hâkimi Ebû Bekr bunu duyunca el-Cibal (Hemedan, İsfahan, Rey ve bunlar arasındaki beldeler) bölgesinin hâkimi ve babasının bir Memlûkü olan Aydoğmuş'a haber gönderip yardım istedi. Aydoğmuş Ebû Bekr'e itaat arz etmişti. Fakat ülkeye hâkim durumdaydı. Bu sebeple O'nun sözlerine aldırış etmedi. Ebû Bekr yeniden yardım talep ederek durumu bildirdi. Aydoğmuş bu sırada Bâtınîlere ait bir beldeydi. Bu haberi alınca büyük bir orduyla Ebû Bekr'e yardıma koştu. Ebû Bekr'in yanına varınca Erbil Hâkimi'ne bir mesaj gönderip: "Biz senin âlimleri ve hayır sahiplerini sevdiğini, onlara ihsanda bulunduğunu duyardık. Senin de dindar ve hayırsever bir insan olduğunu belirdik. Hâlbuki şimdi bunun tam tersini görüyoruz. Sen halkı Müslüman olan şehirlere saldırıyor ve Müslümanlarla savaşıyorsun. Onların mallarını yağmalıyorsun. Fitne fesat çıkarıyorsun. Eğer bu maksatla geldiyse akılsızlık etmişsin. Çünkü sen bir köyün hâkimesin. Halbuki biz Horasan Kapısı'ndan Ahlat ve Erbil'e kadar uzanan sahaya hâkimiz. Şimdi düşün ki, Ebû Bekr'i mağlûp ettin. Bilmez misin ki, O'nun Memlûkleri var. İşte ben de onlardan biriyim. Eğer O her köyden bir şahne veya her şehirden on kişi alsa senin askerlerinin birkaç katı bir ordu toplamış olur. Beldene dönersen daha iyi edersin. Ben bunları senin hayatta kalman için söylüyorum" dedi. Aydoğmuş bu mektubun hemen ardından yola çıktı. Muzafferüddin bunları duyup Aydoğmuş'un harekete geçtiğini öğrenince geri dönmeye karar verdi. Merâğâ Hâkimi O'nu bırakmamak için çok çalıştı ve askerlerini O'na teslim ettiyse de engel olamadı. Merâğâ Hâkimi O'na: "Ebû Bekr'in bütün emirleri eğer üzerlerine yürüyecek olursam benim saflarıma katılacaklarını bildirmişlerdi" dediyse de Muzafferüddin bu sözlerle iltifat etmeyerek beldesine döndü. Takip edilmekten korkarak geçilmesi zor ve dar geçitlerden, sarp yerlerden gitti. Daha sonra Aydoğmuş ile Ebû Bekr Merfiğa üzerine yürüyerek şehri muhasara ettiler. Bunun üzerine Merâğâ Hâkimi bir kalesini Ebû Bekr'e teslim ederek O'nunla anlaştı. Zaten ihtilafa da bu kale sebep olmuştu. Ebû Bekr Ustuvâ ve Urmiye şehirlerini O'na iktâ ederek geri döndü. ¹⁸⁰ Sonucta el-

---

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 95-96; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 127; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 175; Kaya, *Eyyubiler*, s. 159; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûkler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 458.

¹⁸⁰ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 42-45.

Melikü'l-Âdil halifenin de dâhil olmasıyla Sincar'ı almaktan vazgeçti. Bu vesile ile Musul'a giden Kökböri, iki kızını Nûreddin Zengî Arslanşah'ın oğulları ile evlendirdi. Erbil Beyliği ile Musul Atabegliği arasındaki iyi ilişkiler Kökböri'nin damadı olan İzzeddin Mes'ûd zamanında da devam etti. İzzeddin Mes'ûd'un vefatından sonra diğer damadı İmâdüddin Zengî'nin Musul atabegi olmasını isteyen Kökböri bu sebeple, Bedreddin Lü'lü' ile uzun zaman mücadele etti. II. Nûreddin Arslanşah'ın vefatı üzerine yerine Bedreddin Lü'lü'ün desteği ile kardeşi Mahmud geçti. Mahmud'un dirayetsiz ve küçük yaşta olması hasebi ile Kökböri ve damadı harekete geçerek Musul civarını talan ettiler. Bu hadiseler eserde şu şekilde aktarılmıştır: "*Bedreddîn Lü'lü' bu kalelerin elinden çıktığını, Muzafferüddîn ile İmâdüddin'in aleyhinde ittifak ettiklerini görünce, artık bunlara karşı tek başına karşı koyamayacağını anladı. Çünkü bunların ikisi de uzun bir müddetten beri memleketine göz dikmişti, sürekli olarak Bedreddîn'in efendilerinin ülkesine saldırılar düzenleyerek etrafi yağmalıyor ve bölge sakinlerini rahatsız ediyorlardı. İşte bunun üzerine Bedreddîn, el-Cezire'nin büyük bir kısmına, Ahlat ve çevresindeki illere hâkim olan el-Melikü'l-Eşref Mûsâ b. el-MelikuT Âdil'e elçiler göndererek ittifak kurmayı ve birbirlerini desteklemeyi teklif etti. Bedreddîn Lü'lü' kendisi ve hâkimiyetindeki herkesi el-Melikü'l-Eşrefe bağlıyor, kayıtsız ve şartsız olarak itaatine girdiğini bildirerek her hususta emrini dinleyeceğini söylüyordu. el-Melikü'l-Eşref de bu itaat ve bağlılığa son derece memnun olup sevinmiş ve bu ittifakı memnuniyetle kabul etmişti. Ayrıca el-Melikü'l-Eşref Bedreddîn'e yardım edeceğine, O'nun için düşmanlarıyla savaşa gireceğine, elinden alman bütün kaleleri de tekrar geriye alıp kendisine teslim edeceğine dair söz vermişti. Bedreddîn Lü'lü'ün elçi gönderdiği sıralarda el-Melikü'l-Eşref, yukarıda belirttiğimiz gibi, Anadolu'nun Konya ve çevresi hükümdarı olan Keykâvus'un ülkesine saldırmasından dolayı buraları korumak üzere Halep'te bulunuyordu. Bedreddîn Lü'lü'ün ittifak teklif etmesi üzerine el-Melikü'l-Eşref derhal Muzafferüddîn Gökbörü'ye elçi göndererek bu yaptığını kötölemiş ve onu uyarmıştı. Fakat el-Melikü'l-Eşref'in yapmış olduğu bu barışçı çağrıya icabet eden olmadığı gibi Hısn-ı Keyfâ ve Âmid Emîri Nâsirüddin Mahmud el-Melikü'l-Eşref'in bu tavsiyelerine uymaya yanaşmayıp ülkesine saldırarak etrafi yağmalamıştı. Diğer taraftan Mardin*

emîri de Muzafferüddîn Gökbörü ile ittifak kurmuştu. el-Melikü'l-Eşref bu emirlerin takındığı tavrı görünce derhal askerlerini donatıp Bedreddin'e yardım etmek üzere Nusaybin'e göndermişti. ¹⁸¹ Buradan anlaşılacağı üzere; Bedreddin, el-Melikü'l-Eşref'den yardım istemiş. Nusaybin'deki Eyyübî ordusunun kumandanı Aybek bu yardım talebi üzerine Musul'a gelmiş. İki ordu Zap Suyu kenarında Eylül 1219'da karşılaştı ve muharebe Musul ordusunun yenilgisiyle sonuçlanmış. Gevaş Kalesi de İmâdüddin'in eline geçmiştir. 1220 yılında Erbil Moğol tehdidine mâruz kaldı. Kökbörü ortak düşmana karşı Bedreddin Lü'lü'den yardım istedi. Halife Nâsır-Lidînillâh Bedreddin Lü'lü'e Kökbörü ile ittifak yapmasını söyleyerek kendisi de Bağdat'tan bir miktar askerî yardım gönderdi. Bu kuvvetler Kökbörü'nin komutası altında toplandı. Ancak Moğollar'ın Hemedan'a çekilmeleri hasebiyle kuvvetler geri çekildiler. Moğol tehlikesinin akabinde Hârizmşahlar Irak'ta görünmeye başladılar. Bu durumdan muzdarip olan halife, Emîr Kuştemir idaresinde bir ordu ve Kökbörü'den bir tabur kuvvet destek ile Celâleddin Hârizmşah üzerine gönderdi. Kökbörü'nin göndermiş olduğu kuvvetler Emîr Kuştemir'i beklemeden Celâleddin ile savaşa tutuşup yenilerek Bağdat'a dönmüştü. Bu olaydan sonra Kökbörü Celâleddin'in ile anlaşarak himayesine girdi. Bu ittifak ile Eyyübîler'e karşı birlik oluşturdu. Moğollar Celâleddin'i takip ederek Erbil topraklarına kadar ilerlediler ve bölgeyi tahrip ettikten sonra Azerbaycan'a doğru çekildiler. Bu yıl Kökbörü 29 Haziran 1232'de Erbil'de öldü. Kökbörü'nin halefi olmadığı için Halife Müstansır-Billâh Erbil'i halifelik topraklarına katmak istiyordu. Böylece doksan yıl kadar Erbil ve çevresinde hüküm sürmüş olan bu Türk beyliği tarihe karışmış oldu. Türk-İslâm âleminin ulu şahsiyetlerinden biri olan Kökbörü zamanında tarihinin en parlak dönemini yaşamıştır. Öyleki Arafat'a ilk olarak suyu Kökbörü getirmiştir. Kökbörü Hz. Muhammed'in doğumunu muhteşem merasimler ve mevlid törenleriyle kutlayan ilk hükümdardır. ¹⁸² Erbil merkez olmak üzere Hakkâri, Urfa, Harran gibi yerlerde bazan bağımsız, bazan da Musul Atabegliği, Eyyübîler, Anadolu Selçukluları ve

---

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 188-189; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 127; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 175; Kaya, *Eyyubiler*, s. 159; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûkler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 476.

¹⁸¹ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 42-45.

¹⁸² Alptekin, "Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler", s. 1-10.

Hârizmşahlar gibi devletlere bağımlı olarak hüküm süren Begteginliler bölgenin sosyal ve etnik yapısı üzerinde çok etkili oldular. Muzafferüddin Kökböri'nin ölümünden sonra Abbâsîler'in eline geçen beylik toprakları daha sonra Moğollar tarafından istilâ edildi.

2. 5. Tuğteginliler/Böriler/Dimaşk Atabegliği

Tuğteginliler'in (Toğteginliler, Böriler)diğer bir ismi ile Dimaşk Atabegliği'nin kurucusu Tuğtegin'dir. Bazı araştırmacılara göre Hânedanın adı Arapça kaynaklarda Bûriyye şeklinde yer almadığı halde ilk defa 1893'te yayımlanan Stanley Lane Pool'un "*The Mohammadan Dynasties*" adlı eserinde (s. 161) belirmiş ve ardından Haçlı seferleri tarihiyle uğraşan tarihçiler bu adı Tuğtegin'in oğlu Böri'ye nisbetle Bûriyye, Bûrids, Burides şeklinde kaydetmişlerdir.¹⁸³ Tuğtegin'in vefatına kadar eserde bahsi geçen konular şu şekilde aktarılmıştır: "*Dimaşk Hâkimi Atabeg Tuğtekin ile büyük bir Haçlı kontu arasında bu sene Safer ayında (Ekim-Kasım 1105) savaş oldu. Sebebi şudur: Dimaşk askerleriyle Baudouin arasında birkaç defa savaş cereyan etmiş, bunların bir kısmında Dimaşk askerleri, bir kısmında da Baudouin galip gelmişlerdi. Baudouin daha sonra Dimaşk'a iki günlük mesafede bir kale inşa etti, Tuğtekin de bunun üzerine bu işin sonundan ve başına gelecek zarardan korkmaya başlayarak derhal asker toplayıp Haçlılarla savaşmak üzere yola koyuldu. Bunu duyan Akkâ, Kudüs vs. yerlerin hâkimi Kral Baudouin de Müslümanlara karşı bu haçlı kontuna yardım etmek için hareket etti, fakat bu haçlı kontu O'na ihtiyacı olmadığını eğer Müslümanlar kendileriyle savaşa girecek olurlarsa onlarla çarpışacak güçte olduğunu bildirdi, bunun üzerine de Baudouin Akkâ'ya geri döndü. Tuğtekin'in Haçlılara saldırısıyla savaş başladı ve çok şiddetlendi. Dimaşk ordusuna mensup iki emir bozulup kaçtı, Tuğtekin onları takip edip ikisini de öldürdü. Bu arada Haçlılar da mağlûp olarak kendi kalelerine sığındılar. Bunun*

---

¹⁸³ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi: 1098'den 1118'e Kadar*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1974, s. 121-128; Gülay Ögün Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 349-351; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayınları, İstanbul, 1997, s. 145-165.

üzerine Tuğtekin:”Her kim onlarla güzelce çarpışır ve benden bir talepte bulunursa onu yerine getiririm. Her kim Haçlıların sığındığı kaleden bir taş getirirse ona beş dinar veririm. “dedi. Piyadeler canlarını feda ederek kaleye tırmandılar, orayı tahrip ettiler ve taşlarını Tuğtekin’e götürdüler. Tuğtekin de onlara verdiği sözü tuttu ve taşların vadiye atılmasını emretti. Sonra kaledeki Haçlıları esir alarak emir verdi, hepsini öldürttü, sadece iki süvari esir olarak kaldı. Haçlılar toplam iki yüz süvari idiler. Kaledekilerden pek azı kurtulabildi. Tuğtekin Dımaşk’a muzaffer olarak döndü. Şehir dört gün boyunca süslendi. Tuğtekin daha sonra Rafâniye’ye gitti. Rafâniye Suriye’deki bir kale olup Haçlılar tarafından işgal edilmişti. Kale Hâkimi Trablus’u muhasara etmekte olan Saint Gilles’in kız kardeşinin oğluydu. Tuğtekin, kaleyi muhasara edip ele geçirdi, Haçlılardan beş yüz kişiyi öldürdü. Bu savaş sonunda daha sonra yapılan barış;Bu sene Tuğtekin ile Haçlılar arasında çok çetin bir savaş oldu. Sebebi şudur: Tuğtekin Taberiyye üzerine yürüdü. Kudüs Kralı Baudoin’in kız kardeşinin oğlu da oraya gitmişti. Burada savaşa tutuştular. Tuğtekin’in yanında iki bin süvari ve çok sayıda piyade vardı. Baudouin’in kız kardeşinin oğlunun ise dört yüz süvarisi ve iki bin piyadesi vardı. Savaş kızıncı Müslümanlar bozuldular. Tuğtekin atından inip seslenerek onları cesaretlendirmeye çalıştı, bunun üzerine tekrar savaşa girdiler ve Haçlıları bozguna uğrattılar. Baudouin’in yeğeni esir alınıp Tuğtekin’e gönderildi. Tuğtekin Müslüman olmasını teklif etti, fakat O kabul etmedi. Şahsı için otuz bin dinar fidye vermeyi ve beş yüz esiri serbest bırakmayı vaat etti. Tuğtekin ise Müslüman olmasından başka hiçbir şeye razı olmadı, O da kabul etmeyince kendi eliyle öldürdü. Esirleri Sultan ve Halife’ye gönderdi. Daha sonra Tuğtekin ile Kral Baudouin dört yıl harp etmemek şartıyla mütareke yaptılar. Eğer bu barış olmasaydı, ileride anlatılacak olan bozgunun sonra Haçlılar Müslümanlara çok büyük zarar verebilirlerdi. “¹⁸⁴Tuğtekin’in 522’de (1128) vefatıyla üzerine yerine oğlu Böri geçti. ¹⁸⁵ Bâtınîler, Tuğtekin’in ölümünü fırsat bilerek Haçlılar’la gizli bir antlaşma yaptılar. Bu anlaşmaya göre Sûr’un kendilerine verilmesi hasebiyle onların Dımaşk’ı zaptına

¹⁸⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, C. XIII, s. 503-509-552-553.

¹⁸⁵ Demirkent, *Urfa Haçlı Konluğu Tarihi: 1098’den 1118’e Kadar*, s. 121-128; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1978, s. 34, 35; Coşkun Alptekin, “Böri”, *DİA*, C. VI, İstanbul 1992, s. 326-327.

yardım edeceklerdi. Ancak Böri, bu anlaşmayı öğrenince Bâtınîler'i şiddetli bir şekilde cezalandırdı (523/1129). Bu arada bahsi geçen bir konu da "Dımaşk'ta İsmailî katliamı; İbrahim el-Esedâbâdî'nin Bağdat'ta öldürüldüğünü ve kız kardeşinin oğlu Behrâm'ın Suriye'ye kaçtığını, Banyas Kalesi'ne hâkim olduğunu ve Dımaşk'a gittiğini daha önce anlatmıştık. Behrâm Dımaşk'dan ayrılınca orada halkı kendi mezhebine davet etmek için bir vekil bırakmıştı. Behrâm'ın taraftarları çoğalıp her tarafa yayıldılar. Bizzat Behrâm birkaç dağ kalesini ele geçirdi. Kadmiüs Kalesi de bunlarından biridir. Baalbekk'e bağlı Vâdi't- Teym'de Nusayrîlik, Dürzîlik, Mecusilik vs. gibi muhtelif inanç ve mezheplere mensup insanlar vardı. Bunların emirlerinin adı Dahhâk idi. Behrâm 522 (1128) yılında bunların üzerine yürüyerek onları muhasara edip savaştı; bunun üzerine Dahhâk bin kişiyle dışarı çıkıp Behrâm'ın askerlerine saldırıp onları kılıçtan geçirdi ve pek çok kişiyi öldürdü. Bu arada Behrâm da öldürüldü. Kurtulanlar geri dönüp kaçtılar ve çok perişan bir halde Banyas'a döndüler. Behrâm. Banyas'da oikic gelen adamlarından İsmail adlı birini vekil bırakmıştı İsmail O'nun yerine geçti. Perişan varyetle geri gelen adamlarını \ emden düzene soktu. dâilennî ülkeye dağıttı el Mazdekânî de O'nunla işbirliği yaptı ve bu hadise dolayısıyla duyduğu keder ve üzüntüye karşı moralini takviye edip cesaretini artırdı. Ebû'l-Vefî'nin durumu kuvvetlenip şöret ve itibarı artınca Dımaşk'ta ay aklanıp oradaki Müslümanları tahakküm altına aldı. Hattâ Dımaşk hâkimi Tacü'l-mülûk'tan daha fazla nüfuz ve itibar sahibi oldu. el-Mazdekânî daha sonra Haçlılara haber gönderip Dımaşk'ı kendilerine teslim etmek isie- diğö bildirdi ve onlann da Sür Şehrini kendisine vermesini istedi. Bu şekilde hır anlaşma sağlandı. Cuma günü buluşmak üzere randevulaştılar. el-Mazdekâm İsmâflîlerle görüşüp o gün camiin kapılanın kuşatmalarını ve hiç kimsenin dışın çıkmasına izin vermemelerini kararlaştırdı. Böylece Haçlılar gelip ülkeyi zapt edeceklerdi. Dımaşk Hâkimi Tacü'l-Mülûk bu haberi duyup el-Mazde- kâm'ı yanma çağırđı. el-Mazdekânî de gelip Tacü'l-Mülûk ile başbaşa kaldı. Bu sırada Tâcü'l-Mülûk O nu öldürüp başım kale kapısına astı, şehir halkına da Bânnüenn öldürülmesini emretti. Bunun üzerine altı bin Bânm öldürüldü. Bu hadise 15 Ramazan (1 Eylül 1129) günü olmuştu. Böylece Allah Müslümanları onlann şerrinden kurtardı, kâfirlerin tuzağını geri çevirdi. Dımaşk'taki katliamdan sonra Banyas Valisi İsmail halkın kendisine ve

maiyeündekilere karşı ayaklanıp kendilerini imha etmelerinden korktu, hemen Haçlılara haber gönderip Banyas'ı kendilerine teslim etmeğe ve ülkelerine seçmeğe söz x erdi. Onlar bu teklifi kabul ettiler. İsmail de kaleyi Haçlılara teslim etti, kendisi de adamlarıyla onlann ülkesine geçti. Orada sıkıntılara zillet ve hakarete maruz kaldı ve 524 (1129-1130) yılında da öldü. ¹⁸⁶Buradan anlaşılacağı üzere dikkate şayan bir konu da müellifimizin yorumu olmuştur; Böylece Allah Müslümanları onlann şerrinden kurtardı, kâfirlerin tuzağını geri çevirdi. Dımaşk'taki katliamdan sonra Banyas Valisi İsmail halkın kendisine ve maiyeündekilere karşı ayaklanıp kendilerini imha etmelerinden korktu, hemen Haçlılara haber gönderip Banyas'ı kendilerine teslim etmeğe ve ülkelerine seçmeğe söz x erdi. Onlar bu teklifi kabul ettiler. İsmail de kaleyi Haçlılara teslim etti, kendisi de adamlarıyla onların ülkesine geçtiği ve orada sıkıntılara zillet ve hakarete maruz kalarak 524 (1129-1130) yılında da öldüğüdür. Bâtînî desteğini kaybeden Haçlılar ilerlemeye devam ederek Dımaşk'ı kuşattılar. Bölgeyi istilaya çıkan kalabalık bir Haçlı kuvveti Böri'nin müdahalesiyle ile hezimete uğrayınca geri çekilmek zorunda kaldılar. 521'de (1127) Irak Selçuklu sultanı tarafından Musul valiliğine tayin edilen Atabeg İmâdüddin Zengî, Tuğtegin'in ölümünden bir müddet sonra başta Halep olmak üzere bütün Suriye'ye hâkim olmak için mücadeleye girişti. Zengî Halep'i alınca Haçlılar'a karşı cihad çağrısı yaptı. Dımaşk'tan kuvvet gönderen Böri, aynı zamanda Hama valisi olan oğlu Sevinç'e İmâdüddin Zengî'ye katılmasını emretti. Zengî bu durumu fırsata çevirerek önce iyi karşıladığı Sevinç ve adamlarını daha sonra yakalatarak hapsedirdi. Böylece savunmasız duruma düşürdüğü Hama'yı zaptetti (Şevval 524/Eylül 1130). Dımaşk'ta Bâtînîler'e karşı yürüttüğü mücadele hasebiyle Bâtînîler'in hedefi haline gelen Böri'ye, bütün tedbirlerine rağmen 525'te (1131) suikast düzenlediler. Bu olay sonucu yaralanan Böri, son bir yılını hasta olarak geçirdi. 21 Receb 526'da (7 Haziran 1132) Dımaşk'ta vefat etti. ¹⁸⁷ Bu konu eserde şu şekilde aktarılmakta: "Dımaşk Hâkimi Tâcü'bMülûk Borü b. Tuğtekin bu sene Recep ayında (Haziran 1132) öldü. Ölüm sebebi Bânnilerden aldığı yara idi. Bunu yukarıda anlatmıştık. Buyara bu sene daha da azdı, O'nu zayıf ve halsiz düşürdü. Nihayet 21

¹⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 72-73.

¹⁸⁷ Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 58-59; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1984, s. 166-173.

*Recep (7 Haziran 1132) günü öldü. Hükümdarlığı oğlu Şemsülmülük İsmail'e vasiyet etti. Baalbek ile civarını da diğer oğlu Şemsüddeve Muhammed*e vasiyet etti. Börü çok cihad yapmıştı, cesur ve atılgan bir emirdi. Babasının yerini doldurdu ve hatta onu geçti. Pek çok şair tarafından methedilmiş, özellikle İbnü'l-Hayyât O'ndan övgüyle söz etmişti. Yerine oğlu Şemsülmülük geçti. Devlet işlerini Dımaşk Şahnesi Hâcib Yûsuf b. Fîrûz idare etti. Yûsuf babasının hâcibiydi, O'na güvendi. Yûsuf b. Fîrûz halka merhamet ve iyi muameleyle işe başladı, bu yüzden pek çok kişinin hayır duasını aldı ve birçok kişi tarafından övüldü. ¹⁸⁸Müellifimize göre; Dımaşk Hâkimi Tâcü'b Mülûk Borü b. Tuğtekin bu sene Recep ayında (Haziran 1132) öldü. Ölüm sebebi Bânnilerden aldığı yara idi. Böri'nin vefatı üzerine yerine oğlu Şemsülmülük İsmâil'i oldu. İlk işi bir yandan babalarını öldüren Bâtınîler'e karşı sert yaptırımlar uygulamak olurken bir yandan da Bâtınîler'in Haçlılar'a verdiği Banyas şehrini geri almak oldu (Safer 527/Aralık 1132). Daha sonra Zengî'nin Haçlılar'la uğraşmasından faydalanıp Hama'yı da geri aldı (Şevval 527/Ağustos 1133). Başarılı bir dış siyaset izleyen Şemsülmülük İsmâil, sert yönetimi ve koyduğu ağır vergiler nedeniyle halk tarafından fazla sevilmiyordu. Babası gibi oda bir av partisinde suikasta uğradı fakat kurtulmayı başardı ve bu durum onu daha da acımasız hale getirdi. İktidarını sağlamlaştırmak için Atabegliğinin söz sahibi bazı ileri gelenlerini ve kardeşi Sevinç'i ortadan kaldırdı. Dımaşk'ı kendisine teslim etmek üzere İmâdüddin Zengî'yi davet eden İsmâil'in bu teşebbüsü annesi tarafından şiddetle karşılandı ve annesi emir vererek öldürülmesine yol açtı (14 Rebûlâhir 529/1 Şubat 1135). ¹⁸⁹ İsmâil'in yerine kardeşi Şehâbeddin Mahmud atabeg oldu. Bu olay incelediğimiz eserde şu şekilde aktarılmıştır;”*Dımaşk Hâkimi Şemsü'l-Mülûk İsmail b. Tâcü'l-Mülûk Börü b. Tuğtekin bu sene 14 Rebiyülâhir (1 Şubat 1135) tarihinde öldürüldü. Sebebi şudur:Şemsü'l-Mülûk kötü bir yola girmiş, halka zulüm yapmağa, Dımaşk'a bağlı yerlerin amillerinin ve diğer görevlilerin elindeki malları müsadere etmeğe başlamıştı. Halktan vergi toplamak için onları çok ağır cezalara çarptırıyordu. Çok cimri, adî ve şahsiyetsiz bir adam oldu. Öyle ki, surf düşmanlık olsun diye basit bir şey almakla yetinmezdi. Daha buna benzer pek çok ahlâk dışı ve çirkin**

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, C. IX, s. 89-90.

¹⁸⁹ Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 166-173, 246-249, 254-260.

davranışlarda bulundu. Bu yüzden kendi aile efradı, adamları ve halk kendisinden nefret etti. Daha sonra İmâdeddîn Zengî'ye mektup yazarak Dimaşk'ı kendisine teslim etmek istediği ve O'nu süratle gelmeye teşvik ettiği, şehirdeki erzak ve malların hepsini Sârhad'a naklettiği ortaya çıktı. Arka arkaya elçiler gönderip Zengî'yi Dimaşk'a gitmeye teşvik etti ve O'na: "Eğer geç kalırsan Dimaşk'ı Haçlılara teslim ederim. "dedi; bunun üzerine Zengî derhal harekete geçti. Bu haber Dimaşk'ta duyulunca babasının ve dedesinin adamları çok içerlediler, çok üzüldüler. Durumu annesine arz edince O da üzüldü ve zoruna gitti. Oğlundan korktu ve oğlunu rahatlıkla öldürebilmeleri için onlara kolaylık sağlamayı vaat etti. Daha sonra annesi gulâmlarının oğlunun yanında olmadığı bir ânı kollamaya başladı. O'nu böyle bir vaziyette görünce kendi gulâmlarına oğlunu öldürmelerini emretti. Bunun üzerine Şemsü'l-Mülûk İsmail öldürüldü. Gulâmları ve adamları görsün diye cesedini sarayın bir yerine atmalarını emretti. Öldürülmüş bir vaziyette görünce, şerrinden kurtuldukları için çok sevindiler. Şemsü'l-Mülûk 7 Cemaziyülâhır (25 Mart 1135) perşembe gecesini doğmuştu. Başka bir rivayete göre, öldürülmesinin sebebi şudur: Babasının Yûsuf b. Fîrûz adlı bir hâcibi vardı. O'ndan daha güçlü ve devlet idaresine hâkim biriydi. Daha sonra Şemsü'l-Mülûk devrinde de aynı tahakkümünü sürdürdü. Hatta Şemsü'l-Mülûk'un annesiyle ilişki kurmakla itham ediliyordu. Şemsü'l-Mülûk bunu duyunca Yûsuf'u öldürmeye karar verdi, fakat Yûsuf, Tedmür'e kaçıp oraya kapandı ve Şemsü'l-Mülûk'a itaatkâr olduğunu bildirdi. Bunun üzerine O da annesini öldürmek isledi. Bu haber annesinin kulağına gidince de oğlundan korkup öldürdü. Şemsü'l-Mülûk öldürülünce, yerine kardeşi Şihâbeddin Mahmud b. Tâcû'l-Mülûk Börü geçti ve makamına oturdu. Herkes O'na bey'at etti ve böylece Dimaşk Atabegliği tahtına yerleşti. " ¹⁹⁰ Müellifimiz bu olayı aktarırken yorumlamalarda bulunmuş ve hatta öldürülmesi ile ilgili aktarılan rivayetlere dahi eserde yer vermiştir. Bu arada İmâdüddin Zengî, İsmâil'in davetini bahane ederek Dimaşk önlerine geldi. Zengî'nin elçilerini iyi karşılayan Şehâbeddin Mahmud ondan geri dönmesini istedi. Dimaşk'ın civarında çarpışmalardan bir sonuç alamayan Zengî, Şehâbeddin Mahmud'un hutbeyi atabegi olduğu Irak Selçuklu Meliki Alparslan b. Mahmûd adına okutması şartıyla teklifini kabul ederek çekilmeye razı

¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, C. IX, s. 107-108; Alptekin, "Böri", *DİA*, s. 326-327.

oldu.¹⁹¹ Eserde bu konu şu şekilde aktarılmış:”Atabeg Zengî bu sene Muharrem ayında (Eylül-Ekim 1137) Hama’ya vardı ve oradan Bikâ-ı Baalbek’e hareket etti. Dımaşk Hâkimi’ne ait olan el- Mecdel Kalesi’ni ele geçirdi. Banyas Kalesi mustahfızı da O’nunla haberleşip itaat arz etti. Burası da aynı şekilde Dımaşk Hâkimi’ne aitti. Zengî daha sonra Hıms üzerine yürüyerek muhasara etti, çarpışmaları sürdürdü. Bizans İmpara- toru’nun Halep’i muhasara ettiğini duyunca oradan Selemiyye’ye gitti. Daha önce zikrettiğimiz gibi, Rum hadisesi sona erince Zengî tekrar Hıms muhasarasına döndü. Dımaşk Hâkimi Şihabeddîn’e haber gönderip annesiyle evlenmek istediğini bildirdi. Şihabeddîn’in annesinin adı Zümrüt (Zümrüüd) Hâtûn olup Çavlı’nın kızıydı. Oğlu Şemsü’l-Mülûk’u öldüren ve Dımaşk dışında Şakra Vadisi ve Berdî Nehri kıyısında yükselen medreseyi yaptıran da bu Hatundur. Zengî, Zümrüt Hatun ile evlendi ve Hıms’i kalesiyle birlikte teslim aldı. Zümrüt Hatun, Ramazan ayında (Mayıs-Haziran 1138) Zengî’nin yanına götürüldü. Zengî’yi O’nunla evlenmeğe sevk eden sebep Dımaşk’taki tahakkümüydü. Zengî O’nunla evlenirse şehre hâkim olacağını zannediyordu. Fakat evlendiği zaman umduğunu bulamadı. Hiçbir şey elde edemedi ve daha sonra Zümrüt Hatun’dan yüz çevirdi. “¹⁹² Buradan anlaşılacağı üzere; Zengî, bütün Suriye’yi savaşıarak alamayacağını anlayıp barış yoluyla bazı girişimlerde bulunmaya karar verdi. Öncelikle aile bağı ile bu yolu denemiştir. Bu maksatla Mahmud’a elçiler yollayarak annesi Zümrüt Hatun ile evlenmek istediğini bildirdi; Zengî’nin bu teklifi kabul edildi. Humus, Zümrüt Hatun’un çeyizi olarak Musul Atabegliği’ne bırakıldı (Ramazan 532/Mayıs 1138). 531’de (1137) Türkmenler’le takviye edilen Tuğteginli ordusu yönünü Trablus Kontluğu çevirdi. Buraya düzenlenen sefer sonunda Kont Pons ile Bişop Gerald esir alındı, birçok ganimet elde edildi.¹⁹³Eserde bu konu şu şekilde aktarılmıştır;”Dımaşk hâkimi Şihabeddin Mahmud b. Tâcü’l-Mülûk Borü b. Tuğtekin bu sene Şevval ayında (Haziran 1139) yatağında bir hile ve komplo sonucu öldürüldü. O’nu öldüren üç gulamı gerek başbaşa kaldıkları ve gerekse diğer zamanlarda kendisinin en yakın adamlarıydılar. Geceleyin yamnda uyurlardı. Mahmud’u öldürdükten sonra kaleden çıkıp kaçtılar. Biri kurtuldu, ikisi ise

¹⁹¹ Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, s. 166-173, 246-249, 254-260.

¹⁹² İbnü’l-Esîr, el-Kâmil fî’t-Târîh, C. IX, s. 145.

¹⁹³ Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, s. 166-173, 246-249, 254-260.

yakalanıp idam edildi. Dimaşk'takiler Baalbek'de bulunan ve oranın hâkimi olan kardeşi Cemâleddin Muhammed b. Börü'ye mektup yazıp durumu bildirdiler ve kardeşinin yerine Dimaşk'a hâkim olmak üzere davet ettiler. Cemâleddin süratle geldi ve şehre girip kardeşinin ölümünden dolayı taziyeleri kabule başladı. Askerler ve halkın ileri gelenleri O'na bağlılık andı içtiler. Halk huzur ve sükûna kavuştu. Cemâleddin devlet idaresini dedesinin Memlûku Muinüddeve Üner'e bırakıp mevki ve rütbesini yükseltti ve büyük küçük her şey O'ndan sorulur oldu. Üner akıllı, güzel ahlâklı, iyi bir emirdi, O'nun sayesinde devlet işleri mükemmel ve muntazam bir surette yürüdü. ¹⁹⁴Buradan anlaşılacağı üzere; Trablus seferi ile meşgul olunurken Mahmud da Haçlılar'ın Banyas çevresini yağmalamaları haberini alarak bizzat sefere çıktı. Haçlılar geri çekilince Dimaşk'a döndü. Mahmud bu seferden bir süre sonra Ermeni asıllı üç hizmetkârı tarafından uyurken öldürüldü (23 Şevval 533/23 Haziran 1139). Bu olayın Mahmud'un kardeşi Cemâleddin Muhammed'in tertibi olduğuna dair bazı söylentiler vardır. Mahmud'un ölümü üzerine Muînüddin Üner, Mahmud'un Ba'lebek valisi olan kardeşi Cemâleddin Muhammed'i Dimaşk'a getirtip tahta oturttu, kendisi de vezirliğe tayin edildi. Öte yandan Zengî ise Cemâleddin Muhammed'in kardeşi Behramşah ve annesi Zümrüd Hatun'un teşviki ile Dimaşk'ı zaptetmeye hazırlanıyordu. Zengî hemen Dimaşk Atabegliği topraklarına girdi ve şiddetli bir savaşsonucunda Ba'lebek'i zaptetti (534/1139). Buradan Dimaşk'a yürüdü, Cemâleddin'e Dimaşk karşılığında başka bir yerivermeyi teklif etti; ancak Cemâleddin teklifi reddetti. Zengî, içeriye bulunan adamında kendisine karşı şiddetli bir direniş olacağı haberini öğrenip şehri kuşatmaktan vazgeçti. Cemâleddin Muhammed bu olaydan kısa bir süre sonra hastalığa yakalanarak öldü (8 Şâban 534/29 Mart 1140). Bu olaylar eserde şu şekilde aktarılmıştır;”Atabeg Zengî bu sene Dimaşk'ı iki defa muhasara etti. Birinci defa Rebûlevvel aynda (Ekim-Kâsım 1139) işlerini tamamladıktan, idaresini tanzim ve bozulan vaziyeti ıslah ettikten sonra Dimaşk'ı muhasara etmek maksadıyla Baalbek'den ayrıldı. el-Bikâ' Vadisi'ne indi ve Dimaşk Hâkimi Cemâled- din'e elçi gönderip istediği beldeyi kendisine vereceğini bildirip şehrin teslimini istedi, fakat Cemâleddin kabul etmedi. Bunun üzerine Zengî el-Bikâ'dan ayrılıp Dimaşk'a

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, C. IX, s. 145.

hareket etti. 13 Rebûlevvel (7 Kasım 1139) tarihinde Dârayyâ önlerinde karargâh kurdu. Öncü birlikleri karşılayıp savaşa tutuştular. Zengî'nin askerleri galip geldi ve Dımaşk askerleri mağlûp vaziyette geri döndüler. Birçoğu da öldürüldü. Daha sonra Zengî Dımaşk'a ilerledi ve orada karargâh kurdu. Dımaşk askerlerinden, muhafız kuvvetlerinden ve Guta'dan gelen piyade kuvvetlerinden müteşekkil büyük bir kalabalık Zengî'yi karşılayıp O'nunla savaşa girdiler, fakat Dımaşklılar mağlûp oldu ve kılıçtan geçirildiler. Birçoğu öldürüldü ve esir alındı, kurtulanlar ise yaralı vaziyette döndüler. O gün şehir az kalsın zapt edilecekti, fakat Zengî savaştan vazgeçti ve birkaç gün savaşı bıraktı. Bu arada Dımaşk Hâkimi'ne elçiler gönderildi. Zengî O'na Baalbek, Hims ve diğer yerlerden istediği şehri vermeyi vaat etti. Bunun üzerine Cemâleddin şehri teslim etmeye razı oldu, fakat adamları buna mâni oldular ve karşı çıkarak, böyle bir hareketin akıbetinden korkutup Baalbek halkına nasıl hainlik ettiyse kendine de aynı şekilde haince davranacaklarını söylediler. Zengî şehrin teslim edilmediğini görünce yeniden muhasaraya başladı ve hücumu geçti. Daha sonra Dımaşk Hâkimi Cemâleddin hastalandı ve 8 Şaban (29 Mart 1140) tarihinde öldü, bunun üzerine Zengî yeniden şehre göz dikti. ¹⁹⁵Üner yerine oğlu Mücîrüddin Abak'ı atabeg ilân etti. Bu yönetim boşluğundan istifa eden İmâdüddin Zengî Dımaşk üzerine bir defa daha sefer düzenledi. Üner, Kudüs Kralı Fulk ile bir anlaşma yaparak, yılda bir miktar para ödenmesi ve Zengî'nin zaptettiği Banyas'ın geri alındıktan sonra Haçlılar'a terkedilmesi şartıyla ittifak kurdu. Dımaşk, Antakya ve Trablusşam kuvvetlerinin ortak harekâtı sonucunda Banyas alınıp Haçlılar'a bırakıldı. Ancak Zengî, Dımaşk'ı kuşatmaktan vazgeçmedi. Haçlılar'ın desteğine rağmen Zengî'nin şehrin iâşe imkânlarını yok etmesi üzerine Haçlı kuvveteride destek olamadı ve Abak, adını hutbede okutmak suretiyle Zengî'nin hâkimiyetini kabul etmeye mecbur kaldı. Üner daha sonra İmâdüddin Zengî'nin öldürülmesinden yararlanıp Ba'lebek'i geri aldı (541/1146). Nûreddin Mahmud Zengî, babasının Halep topraklarında olan hâkimiyeti hasebiyle Haçlı tehlikesi korkusundan Dımaşk yönünde emniyet altına almak istiyordu. Bundan dolayı Abak ile bir dostluk antlaşması yaptı. Urfa'nın fethini kabullenemeyen Haçlı kuvvetleri II. Haçlı Seferi'ne hazırlandılar. Bu doğrultuda ordular hem Nûreddin Mahmud Zengî hem de

¹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, C. IX, s. 148.

Dımaşk Atabegliği ile savaşmaya karar verdiler. Haçlı kuvvetlerinin ilk hedefinin Dımaşk olması ihtimaline karşı surlar güçlendirilirken düşmanın iâşe imkânları da yok ediliyordu. Kalabalık bir Haçlı kuvveti 543'te (1148) şehri kuşattı. Emîr Üner bu durum karşısında bir taraftan komşu idarecilerden yardım talep ederken diğer taraftan Haçlı kont ve komutanların gönlünü alıp kuşatmanın şiddetini azaltıyordu. Bu oyalama sebebiyle Dımaşk önlerinde çok uzun zaman kaybeden Haçlılar iaşeleri azalınca Alman imparatoru ve Fransa kralı başta olmak üzere geri çekilerek ülkelerine döndü. Nûreddin Mahmud, Antakya bölgesinde akınlara devam ettiği sırada Kudüs Krallığı'na bağlı kuvvetler fırsattan istifade ederek Dımaşk'a bağlı yerleri yağmaladı. Atabeg Abak, Musul ve Halep atabegliklerinden gelebilecek tehditlere karşı Haçlılar'la ilişkilerini düzeltmek istiyordu. Bu amaçla Kral III. Baudouin ile iki yıllık bir barış antlaşması imzalandı (544/1149). Öte yandan Nûreddin Mahmud'un Antakya'ya düzenlediği sefere yardımcı kuvvetler gönderdi. Abak, Muînüddin Üner'in Rebîülâhir 544'te (Ağustos 1149) ölümüyle yetkileri kendi eline aldı. Bu durum Dımaşk'ta yeni bir isyana sebebiyet verdi. Bu gelişme Nûreddin Mahmud için bir fırsat teşkil etti. Nûreddin bir yandan Abak'ın komutanlarını kendi saflarına çekti, diğer yandan Haçlılar'a karşı bir sefer için kuvvet verilmesini istedi; bu yolla şehrin savunmasını zayıflatmayı planlıyordu. Abak, yardım çağrısına Kudüs kralı ile yaptığı antlaşmayı olumsuz etkileyeceği için geri çevirdi. Zilhicce 544'te (Nisan 1150) Dımaşk'ı kuşatan Nûreddin Mahmud, Haçlılar'ın müdahaleye dâhil olmaması için kendi hâkimiyetinin tanınması şartıyla Abak'la anlaştı. Böylece Abak'ın atabegliği Nûreddin Mahmud'un himayesine girmiş oluyordu. Nûreddin Mahmud'un ertesi sene Dımaşk'ı alma girişimi Kudüs Krallığı kuvvetlerinin Abak'a yardıma göndermesi üzerine hezimete uğradı. Nûreddin, Dımaşk'tan çekildikten sonra da akınlara devam etti. Sonuç olarak Nûreddin Mahmud'un Dımaşk'taki otoritesini güçlendiren ve Abak'ı onun naibi konumuna düşüren bir antlaşma yapıldı (10 Rebîülâhir 546/27 Temmuz 1151). Bu konu ve devamında yaşanan olaylar eserde şu şekilde aktarılmış: "*Nûreddin Mahmud b. Zengî b. Aksungur bu sene Safer ayında (Nisan- Mayıs 1154) Dımaşk'ı şehrin sahibi Mucireddin Abak b. Muhammed b. Börû b. Atabeg Tuğtekin in elinden zapt etti. Nûreddin'in Dımaşk'ı zapta gayret etmesinin sebebi şu idi: Haçlılar geçen yıl*

Askalan'ı ele geçirince Nûreddin Dımaşk engeli sebebiyle Haçlıları Askalan'dan uzaklaştıramadı. Haçlılar Askalan'dan sonra Dımaşk'a göz diktiler, hattâ oradaki Hıristiyan köle ve cariyelerin kendilerine gösterilmesini istediler. Dımaşk'ta kalmak isteyenleri bıraktılar, yurduna dönmek isteyenleri de efendileri istesin veya istemesin zorla alıp götürdüler. Dımaşk halkı Haçlılara her yıl bir miktar haraç ödemek zorundaydı. Haçlı elçileri şehre girer ve bunu onlardan alırlardı. Bunu gören Nûreddin Haçlıların Dımaşk'ı da zapt etmesinden korktu; zira Dımaşk da elden giderse Suriye'de Müslümanların hâkimiyetinde hiçbir yer kalmayacaktı. Nûreddin Dımaşk'ı kuvvet zoruyla alamayacağım anlayınca hileye başvurdu, çünkü şehrin hâkimi Nûreddin'in şehri zapt edeceğini anlayınca Haçlılarla haberleşip onlardan yardım istiyor, Haçlılar da Nûreddin orayı zapt edip aldığı güçle kendileriyle savâşmasın diye Dımaşklılara yardım ediyordu. Bu sebeple Dımaşk Hâkimi Mucîreddin Abak ile haberleşip kendi tarafına çekmek istedi. O'na bazı hediyeler götürdü, kendisiyle dost gözüksü ve sonunda Mucîreddin O'na güvendi. Nûreddin zaman zaman O'na: "Falanca zat, yani Abak'm emirlerinden biri bana Dımaşk'ı teslim etmek için haber gönderdi. "der, Abak da adı geçen emîri yanından uzaklaştırır ve iktâlarını alırdı. Bu şekilde Abak'ın yanında hiçbir emir kalmayınca Atâ b. Haffâz es-Sülemî adlı bir hadım emîri- ni önemli mevkilere getirdi ve devlet idaresini O'na bıraktı. Ata cesur ve kabiliyetli bir emirdi. Nûreddin; Dımaşk Emir Ata'nın idaresinde kaldığı sürece orayı alamazdı. Mucîreddin O'nu tevkif edip öldürünce Nûreddin de hemen Dımaşk üzerine yürüdü. Oradaki muhafız kuvvetleriyle daha önce haberleşip onları kendi tarafına çekmiş, onlar da şehri kendisine teslim etmeğe söz vermişlerdi. Nûreddin Dımaşk'ı muhasara etmeye başlayınca Mucîreddin hemen Haçlılara haber gönderip bol bol vaatle bulunduğu gibi, kendisine yardım edip Nûreddin'i oradan uzaklaştırmaları hâlinde Baalbek Kalesi'ni de kendilerine teslim edeceğine söz verdi, bunun üzerine Haçlılar piyade ve süvari birliklerini toplayıp Nûreddin'i Dımaşk'tan uzaklaştırmak için harekete geçtiler. Onlar askerlerini toplayıp hazırlıklarını yapıncaya kadar Nûreddin şehri teslim aldı, Haçlılar da elleri boş geri döndüler. "¹⁹⁶Buradan anlaşılacağı üzere; Abak, Fâtımîler'e ait Askalan'ı zaptı sırasında onun yanında saf tutan Nûreddin

¹⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 244-245.

Mahmud'un Dımaşk'ın tehdit altına girdiğini bahane ederek Kudüs kralı ile yeniden temasa geçti. Abak'ın bu tutumu şehirde huzursuzluğa yol açtığı gibi Nûreddin Mahmud'un da canını sıktı. Daha sonra Nûreddin Mahmud Safer 549'da (Nisan 1154) şehri kendi topraklarına kattı. Bu olay sonunda Bağdat'a giderek halifenin himayesine giren Abak ölünceye kadar (564/1169) burada yaşadı. Nûreddin Mahmud'un Dımaşk başta olmak üzere atabegliğe bağlı diğer şehirlerin de teslim alınmasıyla birlikte Tuğteginliler hânedanı tarihe karıştırdı. Tuğteginliler yaklaşık elli yıl boyunca Suriye ve Filistin'de Haçlılar'a karşı bir tampon bölge vazifesinde bulunmuş ve Antakya'dan başlayarak Kudüs'e kadar uzanan bölgenin Haçlılar'ın eline geçmesine engel olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANUŞTEGINLİ HAREZMŞAHLILAR

3. 1. Anuşteginli Harezmsahlılar

İslâmiyetten önceki dönemden itibaren Hârizm'e hâkim olan görevlendirilen vali, emîr ve hükümdarlar "hârizmşah" (harzemşah) unvanını kullanmışlardır. Hârizmşahlar çok geniş bir coğrafyaya hâkimiyet kurarak büyük bir devlet haline gelmiştir. Hârizm bölgesinde aynı adla hüküm sürmüş üç hânedan daha vardır. Bunlar, Pers İmparatorluğu yıllarından başlayıp 995'e kadar devam eden Afrigoğulları, 995-1017 yılları arasında bölgeye hâkim olan Me'mûnîler ve Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin Altuntaş el-Hâcib'i Hârizmşah unvanıyla buraya vali tayin ettiği 1017'den 1041 yılına kadar hüküm süren Altuntaşoğulları'dır.¹⁹⁷ Dandanakan Savaşı'ndan (1040) sonra Cend Emîri Şah Melik tarafından Hârizm'den uzaklaştırılan Altuntaşoğulları Horasan'a giderek Selçuklular'a sığınmışlar, fakat daha sonra dağılmışlardır. Tuğrul Bey döneminde Selçuklu himayesine giren Hârizm'i, Sultan Alparslan 1065'te çıktığı Mangışlak seferinden sonra oğlu Ayaz'a vermişse de (1066) burası Alparslan ve Melikşah dönemlerinde büyük ihtimalle

¹⁹⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlılar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1956, s. 197-198, 201-202, 204-206, 258-259; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 82-101; Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA*, C. 16, 1997, s. 228-231.

mahallî reisler tarafından idare edilmiştir.¹⁹⁸ Sultan Melikşah, Anuş Tegin'i vali sıfatıyla Hârizm bölgesine görevlendirdi. Fakat Hârizm'in idaresi fiilen Kıpçak Türkleri'nden Hârizmşah Ekinci (İlkinci) b. Koçkar'ın elindeydi. Taht kavgaları esnasında Sultan Berkyaruk'un yardımı çağırıldığı Ekinci süvariyle Horasan istikametinde yola koyuldu. Fakat seçme askerleriyle beraber Merv'e geldiğinde gece devrin güçlü emîrlerinden Kodan ve Yaruktaş tarafından baskın yapılarak öldürülüp kuvvetleri dağıtıldı (490/1097). Bunun üzerine Berkyaruk, Horasan valiliğine getirdiği Habeşî b. Altuntak'ı Kodan ve Yaruktaş'ı cezalandırmak üzere görevlendirdi. Habeşî b. Altuntak görevinde başarıyla muvaffak olaraktöndü ve Taştâr Anuş Tegin'in oğlu Kutbüddin Muhammed Hârizm valisi olarak tayin edildi.¹⁹⁹ Bu konunun eserden aktarımı;"*Sultan Berk yaruk, bu sene Emir Habeşi b. Alcuntak'ı Horasan'a emir tayin etti. Emir Habeşi Horasan'a hâkim olup Emir Kodan da öldürülünce Emir Muhammed b. Anuştekin Harran Valisi oldu. Babası Anuştekin Selçuklu emirlerinden birinin Memlûküydü. Bu emlin adı Bilge Bey idi. Bilge Bey O'nu Garşistânlı bir emirden satın almışa, bu yüzden O'na Anuştekin Garşha denirdi. Anuştekin büyüdü, yüksek mevkilere geçti. Gidişatı güzel, mükemmel vasıflara sahip bir insandı. Daima kendisine müracaat edilen bir lider ve kumandandı. Bir oğlu dünyaya geldi ve adını «Muhammed» koydu ki, işte O, budur. Anuştekin oğlunun tahsiliyle ilgilendi, O'nu okuttu, yetiştirdi, güzelce terbiye etti. O da Allah'ın yardımı ve kendi gayretiyle ilerledi, önemli mevkilere geçti. Emirdâd Habeşi Horasan Valisi olduğunda Harezşah Ekinci öldürülmüştü. Bu sebeple Emir Habeşi Harezşah'e vali tayin edeceği şahıs üzerinde düşündü, taşındı, sonunda Muhammed b. Anuştekin'i tercih etti ve O'nu Harezşah'e vali tayin ederek «Harezşah» lakabını verdi. Muhammed b. Anuştekin bütün vaktini adaleti yaymak, iyi ve güzel işler yapmak için harcadı. İlim ve din adamlarını kendine yaklaştırdı. İyilik ve güzellikte adı sam yayıldı, mevki ve itibarı yüceldi. Sultan (Melik) Sencer Horasan'a hâkim olunca Muhammed Harezşah'ın Harezşah ve çevresine*

---

¹⁹⁸ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 197-198, 201-202, 204-206, 258-259; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 82-101.

¹⁹⁹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 197-198, 201-202, 204-206, 258-259; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 82-101; Taneri, "Hârizmşahlar", s. 228-231.

hâkimiyetini onayladı, böylece Harezms̄ah kahramanlık ve kabiliyetini ortaya koydu, Sencer de O'nun mevki ve itibarını yüceltti. ²⁰⁰Buradan anlaşılacağı üzere; Sultan (Melik) Sencer Horasan'a hâkim olunca Muhammed Harezms̄ah'ın Harezm ve çevresine hâkimiyetini onayladı, böylece Harezms̄ah kahramanlık ve kabiliyetini ortaya koydu, Sencer de O'nun mevki ve itibarını yüceltti. Böylece Hârizms̄ahlar hânedanı resmen kurulmuş oldu (490/1097). Bu yıl asilik eden Horasan Valisi Habeşî b. Altuntak'ın öldürülmesinden sonra Horasan'a tamamen hâkim olan Sultan Sencer, Kutbüddin Hârizms̄ah idareciliği sırasında (1097-1128) Selçuklu sultanlarının emirlerine harfiyen uymasından dolayı Hârizm'deki görevi ona bıraktı. Bölgeyi Selçuklular adına idare eden ilk Hârizms̄ah hükümdarı Kutbüddin Muhammed'dir. Hârizms̄ahlar sülâlesinin atası Anuş Tegin'in Türk olduğunda kesidir. Fakat hangi boya mensup olduğunüz tesbit edilememiştir. Her yıl kendisi veya büyük oğlu Alâeddin Atsız, Sultan Sencer'in sarayına giderek bağlılıklarının göstergesi olarak vergi ve hediyelerini takdim ederlerdi. Verilen görevleri ile Hârizm'de mevkiini sağlamlaştırıp otoritesini arttırmış, böylece sülâlesinin gelecekteki faaliyetine zemin hazırlamıştır. Adına yazılmış olan bazı eserlerde "*Kutbü'd-dîn ve 'd-dünyâ, Ebü'l-feth, Muînü emîri'l-mü'minîn*" lakaplarıyla anılması onun gücünü ve saygınlığını göstermektedir. Ölümü üzerine Sultan Sencer bir menşurla oğlu Atsız'ı Hârizms̄ah tayin etti. ²⁰¹ Bu konu eserde şu şekilde aktarılmıştır "*Harezms̄ah Muhammed vefat edince yerine oğlu Atsız geçti. Emniyet şemsiyesini daha da açtı, adaleti yaydı, babasının sağlığında ordulara kumanda etmiş, düşman ülkelerine yürümüş ve harbe katılmıştı. Mankışlag şehrini zapt etti. Babasının yerine geçince, Sultan (Melik) Sencer O'nu kendine daha da yaklaştırdı, saygı ve itibar gösterdi. O'nunla işbirliği yaptı ve yardımlaştı. Seferlerinde ve savaşlarında yanına aldı, böylece O da kahramanlık ve kabiliyetini ortaya koyma imkânı buldu. Sencer O'na daha büyük ve daha önemli mevkiler verdi.* ²⁰²Babası vefat edince yerine Atsız (1128-1156) geçti. ²⁰³Bu konu ve devamında yaşanan

²⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. XIII, s. 406.

²⁰¹ Aydın Taneri, *Harezms̄ahlar*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, Ankara 1993.

²⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. XIII, s. 407.

²⁰³ Kafesoğlu, *Harezms̄ahlar Devleti Tarihi*, s. 197-259; Faruk Sümer, "Atsız b. Muhammed", *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 91-91.

olaylar eserde şu şekilde aktarılmıştır;”*Sultan Sencer bu sene Muharrem ayında (Eylül-Ekim 1138) Harezmşâh Atsız b. Muhammed ile savaşmak üzere Harezm’e yürüdü. Sebebi şudur: Atsız’ın kendisine karşı cephe almak ve hizmetinden ayrılmak istediğini ve bu hususun Atsız’ın birçok emîri ve adamları tarafından da bilindiğini duyan Sultan Sencer üzerine yürümeyi ve Harezm’i elinden almayı gerekli gördü. Bu sebeple asker topladı ve Atsız’ın üzerine yürüdü. Sultan Sencer Harezm’e yaklaşınca Atsız da askerleriyle Sencer’in karşısına çıktı ve O’nu karşıladı. Her ikisi de askerlerini ve adamlarını mevzilere yerleştirip savaş nizamına soktular. İki taraf savaşa tutuştu. Harezmlilerin Sultan’ın askerlerine mukavemet edecek kuvvetleri yoktu, bu yüzden Sencer’in askerlerine karşı koyamadılar ve geri dönüp bozgun halinde kaçtılar. Çok sayıda Harezmlî öldü. Öldürülenler arasında Harezmşâh’ın oğlu da vardı. Babası buna çok üzüldü, çok müteessir oldu. Sultan Sencer böylece Harezm’e hâkim oldu ve burayı kardeşi Muhammed’in oğlu Giyâseddin Süleymanşâh’a iktâ etti, ayrıca O’na vezir, atabeg ve bir hâcib tayin etti. İşlerini tanzim ettikten sonra da bu yılın Cemaziyülâhir ayında (Şubat 1139) Merv’e döndü. Sencer, Horasan’a dönmek üzere Harezm’den ayrılınca Harezmşâh bunu fırsat bilip tekrar Harezm’e döndü. Harezm halkı Sencer’in askerlerinden hoşlanmıyor ve Harezmşâh’ın geri dönmesini istiyorlardı. Atsız dönünce halk Harezm’e yeniden hâkim olması için O’na yardım etti, bunun üzerine de Süleymanşah yamndakilerle Harezm’den ayrılıp amcası Sultan Sencer’in yanına döndü. Sencer ile Harezmşâh’ın arası bozuldu. Daha önce müttefik iken şimdi ihtilâfa düştüler. “²⁰⁴ Buradan anlaşılacağı üzere; Atsız, ilk zamanlarında Sencer’e sadâkatle hizmet etti ve onun seferlerine katıldı. Atsız Mangıslak gibi stratejik bölgeleri zaptederek otoritesini sınırlarının ilerisine yaydı. Sencer, Atsız’ın müslümanların kanını dökerek yapmış olduğu genişleme siyasetinden muzdarip oldu ve onu cezalandırmak istedi. Bunun üzerine Atsız bağımsızlığını ilân etti; Sencer de Hârizm’e yürüdü ve gayri Müslim Türkler’den meydana gelen Atsız’ın ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı (1138). Önceleri Sencer’in Oğuzlar’ın elinde esir olduğu yıllarda (1153-1156) onun haklarını koruyan ona sadık biri olan Atsız ilerleyen yıllarda fırsat buldukça isyan eden oldu.*

²⁰⁴İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, C. IX, s. 144; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 240; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 110; Sümer, “Atsız b. Muhammed”, *DİA*, s. 91-91.

Atsız'ın ölümü üzerine yerine hârizmşahlığı Sencer tarafından tasdik edilen oğlu İlarıslan geçti (1156-1172) Bu olay eserde şu şekilde anlatılmıştır:”*Harezmşâh Atsız b. Muhammed b. Anuştekin bu sene 9 Cemaziyülâhır (30 Temmuz 1156) tarihinde öldü. Atsız felç olmuştu. Tedavi edildiyse de iyileşmedi. Doktorların bilgisi dışında ilaçlar kullandı, bunun üzerine hastalığı daha da arttı, gücü kuvveti kalmadı ve öldü. Ölürlen: «Malım bana bir fayda vermedi, saltanatım elden gitti. » demiştir. 490 yılı Recep ayında (Haziran- Temmuz 1097) doğmuştu. Atsız ölünce yerine oğlu Arıslan geçti. Arıslan amcalarından birini öldürdü, bir kardeşinin de gözlerine mil çekti, o da üç gün sonra öldü. Başka bir rivayete göre ise intihar etti. Arıslan, ileride anlatacağımız gibi, Oğuzlar'm elinden kurtulmuş olan Sultan Sencer'e de elçi gönderip itaat ve inkiyad arz etti. Sultan Sencer de Harezm'in yönetiminin kendisine verildiğine dair bir menşur yazdırdı ve Ramazan ayında (Ekim-Kâsım 1156) da hil'atler gönderdi. Böylece Harezmşâh Arıslan ülkesinde emniyet içinde oturdu. Atsız güzel ahlâklı, halkın malma el uzatmayan, onlara merhametle muamele edip seven, çok çok lütuf ve ihsanlarda bulunan bir hükümdardı. Halk O'nun zamanında umumî bir emniyet ve yaygın bir adalet içinde yaşadı.*”²⁰⁵Sencer 1157'de vefat edince Doğu İıran'ın en nüfüzlu hükümdarı haline gelen İlarıslan, Karahıtaylar'ın saldırılarına karşı koyduysa da sonunda onlara vergi vermekten kurtulamadı. Bu arada Irak Selçukluları ile de yakın ilişkiler kurdu. İlarıslan'ın vefatından sonra veliaht seçtiği küçük oğlu Sultanşah hükümdar oldu (1172); fakat ağabeyi Alâeddin Muhammed Tekiş bu durumu kabul etmeyerek Karahıtaylar'la ittifak yaparak onunla mücadeleye girişti. Alâeddin, kardeşinin korkarak Selçuklu emîri Müeyyed Ay-aba'nın yanına kaçması üzerine rahatca tahtı ele geçirdi. Bu sırada Müeyyed Ay-aba, Sultanşah'ın ve annesinin tahrikiyle Tekiş'in üzerine yürüdü, ancak yapılan savaşta mağlûp oldu ve öldürüldü (1174).²⁰⁶ Bu olaylar eserde daha geniş yer verilerek şu şekilde aktarılmıştır:”*Harezmşah Arıslan b. Atsız b. Muhammed b. Anuştekin bu sene öldü. Hitaylarla savaşa gitmiş ve hasta olarak geri dönmüştü. Ölümü üzerine yerine Sultanşâh Mahmud hükümdar oldu, ülkeyi ve orduyu annesi idare etti. Büyük oğlu Alâaddin Tekiş babasının kendisine ikta ettiği Cend'de ikamet etmekteydi. Babasının*

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 254; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 240; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 110.

²⁰⁶ Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 197-259.

öldüğünü ve yerine küçük kardeşinin geçtiğini duyunca üzüldü, doğruca Hitayların hükümdarına gidip kardeşine karşı yardım talep ederek Harezmi'nin zahirelerini ve mallarını ele geçirmeye teşvik etti. Bunun üzerine de Hitayların Hükümdarı, Koma'nın kumandasındaki büyük bir orduyu Tekiş'le birlikte gönderdi Ordu yola çıkıp Harezmi'e yakın bir yere kadar geldi. Bu defa Sultanşah ile annesi Müeyyed'in yanına gidip hediyeler armağan ettiler ve Harezmi'nin zahire ve mallarını vermeyi vaat ettiler. Müeyyed onların sözüne aldı ve ordusunu topladı. Sultanşah ile beraber yola çıkıp Sübernâ'ya geldiler. Sübernâ Harezmi'e yirmi fersah mesafede küçük bir beldeydi. Tekiş de oraya yakın bir yerde karargâh kurmuştu, üzerlerine yürüdü. İki ordu karşı karşıya gelince Müeyyed'in askerleri bozulup geri çekildiler. Müeyyed mağlup olup esir düştü. Harezmsâh Tekiş'in yanına getirildi. Tekiş öldürülmesini emretti ve huzurunda öldürüldü. Sultanşah kurtulup kaçtı ve Dihistân'a götürüldü. Harezmsâh'ın üzerine yürüyüp şehri zorla ele geçirmesi üzerine buradan da kaçtı, ancak annesi yakalandı. Tekiş annesini öldürüp Harezmi'e döndü. Müeyyed'in mağlup askerleri Nisâbûr'a varınca oğlu Doğanşah Ebû Bekr b. Müeyyed'i melik tayin ettiler. Sultanşah da O'nunla irtibat kurdu. Daha sonra Gûr Hükümdarı Gıyâseddin'in yanına gitti. Gıyâseddin O'nu iyi karşıladı, hürmet gösterdi ve güzelce misafir etti. Alâaddin Tekiş'e gelince, Harezmi'de iyice yerleşince Hitayların elçileri gelip bir takım tekliflerde bulundular ve âdetleri olduğu üzere tahakküme kalkıştılar. O da hükümdarlık ve Müslümanlık hamiyetiyle Hitay Hükümdarı'nın yakınlarından birini öldürdü. Bu şahıs yanındaki çok sayıda insanla Harezmsâh'tan haraç istemeğe gelmişti ve onları Hitayların hükümdarı göndermişti. Harezmsâh Harezmi'nin ileri gelenlerine emir verdi, herkes Hitaylara mensup bir şahsı öldürdü ve gelenlerden sağ kalan olmadı. Böylece Hitayların hükümdarıyla aralarındaki anlaşma bozulmuş oldu. Bu haber Sultanşah'a ulaşınca derhal Hitayların Hükümdarı'na giderek bu fırsatı ganimet bilip değerlendirdi ve kardeşi Alâaddin'e karşı O'ndan yardım istedi. Harezmi halkının da kendilerini desteklediğini ve O'nun hükümdarlığını kardeşine tercih ettiklerini zannediyordu. Eğer O'nu görürlerse şehri hemen kendisine teslim edeceklerine inanıyordu. Bunun üzerine Hitayların hükümdarı yine Koma'nın kumandasındaki büyük bir orduyu Sultanşah ile beraber gönderdi. Harezmi'e varıp orayı muhasara ettiler. Harezmsâh

Alâaddin de Ceyhun Nehri'nin üzerlerine akıtılmasını emretti. Az kalsın sular altında kalıp boğulacaklardı. Hiçbir şey elde edemedi oradan ayrıldılar, iş işten geçtikten sonra pişman oldular ve Sultaşah'ı kötüleyip ayıpladılar. “²⁰⁷ Ay-aba'nın ölümünden sonra Gurlular'a sığınan Sultaşah ise daha sonra Karahıtaylar'ın desteğiile Merv ve Tûs şehirlerinde bir emirlik kurdu. Daha sonra Taberistan'a akınlar düzenleyen ve bazı vilâyetleri ele geçiren Tekiş, Sultaşah'ın ölümünden (1193) sonra siyasetini İran'da da hissettirmeye başladı. 1194'te Rey civarındaki savaşta II. Tuğrul'u hezimete uğratarak Irak Selçukluları'na son verip İran ve Irâk-ı Acem'de hâkimiyeti ele geçirdi.²⁰⁸

Hârizmşahlar, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hukuki vârisi olma amacıyla önemli yol katetmiş oldular. Hârizmşahlar'ın en büyük liderlerinden biri olan Tekiş bu tarihten itibaren sultan unvanını kullanmaya başladı. Bu durumu kabullenemeyen Halife Nâsır-Lidînillâh Irak'ı kendi himayesine katmak için Tekiş ile şavaştıysa da muvaffak olamadı. 1172'den 1200'e kadar hükümlanlık süren Tekiş'in yerine geçen oğlu Alâeddin Muhammed (1200-1220), önce Gurlu sultanları Şehâbeddin Muizzüddin ve Gıyâseddin Şemseddin ile mücadelede girdi.²⁰⁹ Bu konu eserde şu şekilde aktarılmıştır:”*Horasan'ın bir kısmı Rey ve el-Cibal'deki diğer şehirlere hâkim olan Harezşah Tekiş b. Alp Arslan bu sene 20 Ramazan (4 Temmuz 1200) günü öldü. Harezm'den Horasan'a gitmişti. Boğazında iltihap vardı. Doktorlar hareketsiz durmasını tavsiye etmişler fakat dinlemeyip yola çıkmıştı. Şehrestâne'ye yaklaşınca hastalığı artarak öldü. Hastalığı şiddetlenince oğlu Kutbeddin'e haber göndererek babasının hastalığının ağırlaştığını bildirdiler ve gelmesini istediler. O da hemen yola çıktı fakat babası o varmadan öldü. Kutbeddin babasının lakabıyla tahta çıktı. Hâlbuki kendi lâkabı Kutbeddin idi. Oğlu babasının cenazesinin Harezm'e götürülerek orada yaptırmış olduğu büyük bir medresenin türbesine defnedilmesini emretti. Alişâh bu sırada İsfahan'daydı. Kardeşi Harezşah Muhammed haber gönderip yanına çağırdı. O da bu davete uyararak kardeşinin yanına gitti. Yanında*

²⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 381-382; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 240; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 110.

²⁰⁸ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 197-259; Abdülkerim Özaydın, “Kutbüddin Hârizmşah”, *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 484-485.

²⁰⁹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 197-259.

bulunduğu dedesi Harezşâh Tekiş ölünce hâzinelerinin çoğunu yağmalamış ve sonra Merv'e gitmişti. Gazne Meliki olan Gıyâseddin Harezşâh'ın öldüğünü duyunca kapısında üç gün boyunca nevbet çalınmamasını emretti. Aralarındaki düşmanlık ve muharebelere rağmen akıllıca, mertçe bir davranışta bulunarak taziye merasimi düzenledi. Hindûhan daha sonra Horasan'da büyük bir ordu toplayınca amcası Harezşâh da Çakır et-Türkî kumandasındaki büyük bir orduyu O'nun üzerine gönderdi. Hindûhan bunu duyunca Horasan'dan kaçarak Gıyâseddin'in yanına gidip yardım diledi. Gıyâseddin O'nu çok iyi karşıladı, misafir etti, iktalar vererek yardım vaat etti. Hindûhan O'nun yanında kaldı. Çakır Merv'e girdi. Hindûhan'm annesi ve evladı oradaydı. Onları itaat altına aldı ve durumu efendisine bildirdi. O da kendilerine iyi muamele edilmesini ve Harezm'e gönderilmelerini emretti. Gıyâseddin bunu duyunca Tâlekan Hâkimi Muhammed b. Cerbek'e haber gönderip Çakır'ı tehdit etmesini istedi. O da bu emre uyararak Çakır'ı tehdit için Tâlekan'dan yola çıktı. Mervu'r-Rûd ve Farsça «penc-dih» denilen beş köyü ele geçirdi. Çakır'a haber gönderip Merv'de hutbeyi Gıyâseddin adına okutmasını, aksi halde şehri terk etmesini istedi. Çakır cevabi mektubunda tehditler savurduğu halde gizlice gönderdiği başka bir mektupta da hizmetine girebilmek için Gıyâseddin'den kendisine emân almasını istiyordu. Bu durumu Gıyâseddin'e de bildirmişti. Gıyâseddin mektubunu okuyunca Harezşâh'ın kendisine karşı koyacak durumda olmadığı için Çakır'ın kendi tarafına geçmek istediğini anladı ve topraklarını ele geçirme hırsı daha da arttı. Hemen kardeşi Şihabeddin'e haber gönderip Harezşâh Muhammed'in ülkesini ele geçirmek için işbirliği yapmak üzere Horasan'a gelmesini istedi. ²¹⁰ Buradan anlaşılacağı üzere; Harezşâh Tekiş b. Alp Arslan Harezm'den Horasan'a gitmişti. Boğazında iltihap vardı. Doktorlar hareketsiz durmasını tavsiye etmişler fakat dinlemeyip yola çıkmıştı. Şhrestâne'ye yaklaşınca hastalığı artarak öldü. Hastalığı şiddetlenince oğlu Kutbeddin'e haber göndererek babasının hastalığının ağırlaştığını bildirdiler ve gelmesini istediler. O da hemen yola çıktı fakat babası o varmadan öldü. Kutbeddin babasının lakabıyla tahta çıktı. Kardeşi Harezşâh Muhammed haber gönderip yanına çağırdı. O da bu davete uyararak

---

²¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 36-37; Kafesoğlu, *Harezşâhlar Devleti Tarihi*, s. 197-198, 201-206, 258-259; Taneri, "Celâleddin Hârizmşâh", s. 248-250; Özaydın, "Kutbüddin Hârizmşâh", *DİA*, s. 484-485.

kardeşinin yanına gitti. Yanında bulunduğu dedesi Harezmsâh Tekiş ölünce hâzinelerinin çoğunu yağmalamış ve sonra Merv'e gitmişti. Aralarındaki düşmanlık ve muharebelere rağmen akıllıca, mertçe bir davranışta bulunarak taziye merasimi düzenledi. Bu olaylardan sonra Harezim ülkesine çeşitli akınlar düzenlenmeye başlanmıştı ve bu akınlardan biriside Gıyâseddin ittifakıyla yapılmaya çalışılmıştır. Merv ve Tûs'u ele geçiren Gurlular Horasan'ı da topraklarına katmak istiyorlardı. Alâeddin Nişâbur, Merv ve Serahs'ı zaptetti (1204). *“Harezmsâh Muhammed bu sene Recep ayının birinci günü (5 Mart 1201) Herat üzerine yürüyerek muhasara etti. Gazne Meliki Şihâbeddin el-Gûrî'nin kız kardeşinin oğlu Alp Gazi oradaydı. Şihâbeddin ile barış konusunda bazı yazışmalar olduysa da anlaşma sağlanamadı. Şihâbeddin Hindistan üzerine gazaya çıkmak maksadıyla Gazne'den Lahor'a gitmişti. Harezmsâh Şaban ayının sonuna (2 Mayıs 1204) kadar muhasaraya devam etti. Savaş devam ediyor ve her iki taraftan da pek çok kişi öldürülüyordu. Öldürülenler arasında Horasan Reisi de vardı. Değerli bir zat olup Meşhed-i Tûs da ikamet ediyordu. el-Hüseyn b. Harmil de iktâi olan Gürzbân'daydı. Harezmsâh'a haber gönderip: "Bana asker gönder, filleri ve Şihâbeddin'in hâzinelerini onlara teslim edelim" dedi. O da seçkin askerlerinden bin süvariye Gürzbân'a gönderdi. Fakat el-Hüseyn b. Harmil el-Hüseyn b. Muhammed el- Mergâni'yi yanına alarak onların karşısına çıkıp az sayıda süvari hariç hepsini öldürdü. Bunu öğrenen Harezmsâh ne yapacağını şaşırıp ve asker gönderdiğine pişman oldu. Alp Gazi'ye haber göndererek şehirden çıkıp huzuruna gelmesini ve oradan uzaklaşması için kendisine sultanlara layık hizmette bulunmasını istedi. Fakat Alp Gazi kabul etmedi. Tam bu sırada Alp Gazi hastalandı ve hastalığı giderek şiddetlendi. Hastalığıyla meşgul olurken Harezmsâh'm şehri ie geçirmesinden korktu ve Harezmsâh'm teklifini kabul etti. Anlaşmaya bağlı alacağına dair O'ndan yemin aldı ve değerli hediyeler gönderdi. Hizmetle llunmak üzere şehirden ayrıldığı sırada ölü olarak yere yığıldı. Fakat hiç mse bundan haberdar olmadı. Harezmsâh da oradan ayrıldı ve mancınıkları karak Serahs'a gitti. Orada ikamet etti. ²¹¹ Bu sırada Şehâbeddin büyük bir kuvvet ile Hârizm'e geldi ve Karasu'da Hârizm ordusunu yenerek başkent*

---

²¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 57; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 249; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 165.

olan Gürgeç'i kuşattı. Fakat Alâeddin'e yardım için gelen Karahıtaylar'ın ordusu hasebiyle geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine güç dengesinin Karahıtaylar lehine bozulması durumunu düşünen Alâeddin, Şehâbeddin'e elçi yollayarak ittifak kurdu. Onun asıl amacı, kolu haline geldiği Karahıtaylar'ın gücünü kırıp onları Mâverâünnehir'den atmaktı. Sonuçta Buhara'yı zaptederek (1207) amacına ulaştı. Daha sonra da Karahıtay ordusunu tekrar yenerek hâkimiyet sınırlarını genişletti(1210).²¹²İki yıl sonra kızının isteğiyle damadı Semerkant Sultanı Osman'ı öldürterek Batı Karahanlılar'ı tarih sahnesinden sildi. Bu sırada bazı Moğol kabileleri, Cengiz Han'ın baskısı ile Karahıtaylar'ın topraklarına hucum ettiler. Bundan nasiplenen Alâeddin Muhammed Mâverâünnehir'e kesin olarak yerleşti. Ancak Doğu Türkistandaki müslümanlara yapılan zulmü durduramadı.²¹³Aynı yıl Gazne'yi alarak oğlu Celâleddin'e verdi; ayrıca Fars Atabegi Sa'd b. Zengî ile Azerbaycan Atabegi Özbek'i yenerek kendine bağlılıklarını sağladı. Böylece Hârizmşahlar, Siriderya boylarından Irâk-ı Arab'a kadar uzanan çok geniş bir coğrafyaya hâkimiyet kurdular. Alâeddin Muhammed, Büyük Selçuklu sultanları gibi İslâm coğrafyasına lider olma yolunda gayret sarfettiyse de bir sonuca ulaşamadı. Bu yıl 450 kişilik bir Moğol kervanının Otrar'da öldürülmesi üzerine Cengiz Han suçluların teslimini ve malların parasını istedi; Alâeddin bu teklifi reddettiği gibi gönderilen elçileri de öldürttü (1218). Bunun üzerine Moğol orduları 1219 yılının sonlarına doğru Hârizmşahlar'ın topraklarına girdi.²¹⁴*“Moğol kâfirleri Semerkant'ı ele geçirdikten sonra hükümdarları lânet olasıca Cengiz Han askerlerinden yirmi bin kadarını yola çıkarıp onlara şöyle dedi:”Hârezmşâh'ı nerede olursa olsun yakalamaya gidiniz. İsterse yerde, isterse gökte olsun, O'nu yakalayıp getirmedikçe geri dönmeyiniz. “Tatarlar gönderilen bu yirmi bin kişilik askerî kola «el-Muğarribe” adını verirler. Bunlar Horasan'a doğru, yani garb (batı) tarafına gittiklerinden dolayı bu ismi almışlardır. Kendileriyle diğerleri arasında belirgin bir özellik olmasından dolayı bu ismi almışlar ve İslâm diyarında en büyük karışıklığı, fitne ve huzursuzluğu meydana getirenler de bu taife olmuştur. Cengiz*

---

²¹² Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 197-204-206, 258-259; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 240; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 110.

²¹³ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 197-259.

²¹⁴ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 197-259.

Han bu el- Muğarribe askerlerine batıya doğru yürümelerini emredince «beş pınar» anlamında olan Pencâb'a ulaştılar. Ancak buraya vardıklarında nehri geçmek üzere bir tek gemiye bile rastlamadılar. Bunun üzerine derhal tahtalardan havuzlar yaparak ve içine su almasın diye bu havuzların dışınısığır derileri ile kaplayarak içine bütün silâhlarını, eşyalarını ve yiyeceklerini koyduktan sonra atlarını da suya saldılar. Nehirde yüzmeye başlayan atların kuyruklarına bir taraftan yapışırken diğer taraftan da içine silâhlarını ve diğer eşyasını doldurdukları bu havuzları çekmeye başladılar. At askeri çekiyor, asker de bu havuzları çekiyordu. Böylelikle hepsi birlikte bir defada olmak üzere nehri aşarak karşı tarafa geçtiler, Hârezmşâh da onları birden yarın başında görünceye kadar gelişlerinden haberdar olamamıştı. Müslümanlar Moğollardan büyük bir korkuya kapılmışlar ve bu düşmana karşı nasıl tedbir alacaklarına dair kendi aralarında görüş ayrılığına düşmüşlerdi. Müslümanlar Ceyhun Nehri'nin düşman ile aralarında bir engel teşkil etmesi ile teselli buluyorlardı. Fakat düşman orduları Ceyhun'u da aştıklarından artık ne yerlerinde durabiliyor, ne de böyle topluca oradan uzaklaşıp gidebiliyorlardı. Darmadağın olmuş bir şekilde her biri bir tarafa kaçıp gitmişti. Hârezmşâh bunların bu kadar yakın bir ra Ataya ulaştıklarını haber alınca yine kendi hâkimiyeti altında bulunan Mâzenderan Şehri'ne gitmişti. Bu Muğarribân Moğollar tıfesi hemen peşine takılmış ve Nisâbur'a girmeden O'nu takip etmeye koyulmuşlardı. Çünkü Hârezmşâh'ın konakladığı her yerde onlar da gelip konaklıyor ve hemen arkasından koşuyorlardı. Nihayet Hârezmşâh Taberistân denizinde «Bâb Sükûn» diye bilinen bir limana ulaşmıştı. Burada deniz içinde kendisine ait bir kale vardı. Hârezmşâh çoluk çocuğuyla ve adamlarıyla birlikte gemilere binip demir aldıktan sonra Moğollar bu limana ulaşmış, Hârezmşâh'ın artık denizde yol aldığını görmüşlerdi. Deniz sahilinde beklemeye koyulan Moğollar Hârezmşâh 'ı yakalamaktan ümitlerini kesince geriye Rey ve çevresindeki şehirlere dönmüşlerdi. Allah nasip ederse bu şehirlere girişlerini tekrar ele alıp anlatacağız. Buhara halkından olup esir alınarak Semerkant'a götürülen Müslümanlar arasında bulunan bir fakih, Semerkant'ta esaretten kurtulduktan sonra memleketimize kadar gelmiş, onunla karşılaştığımda bana bunları aktarmıştı. Fakat tüccarlardan bazısı ise bana anlattıklarına göre Hârezmşâh Mâzenderân'a giderek oradan Rey'e, sonra da Hemedân'a gitmişti. O bu

yolu takip ederken Moğollar sürekli peşinden geliyorlardı. Hemedân'dan süratle küçük bir grup ile birlikte ayrılan Hârezmşâh nereye gittiğini gizlemek ve kimseye görünmemek üzere böyle davranmış, daha sonra Mâzenderân'a geri dönüp oradan deniz yoluyla söz konusu ettiğimiz kaleye gitmişti. Aslında sahili olan rivayet de budur. Çünkü bu fakîh bu olaylar gelişip durduğunda esarete bulunuyordu. Fakat ikinci rivayetlerini kaydettiğimiz tüccarlar kendileri Hemedân'da bulunuyorlarken Hârezmşâh oraya ulaşmıştı. Bu tüccar grubunun ifadesine göre Hârezmşâh'ın Hemedân'a ulaşmasından sonra Tatarların peşinden geldiklerini haber veren kimseler oraya varınca Hârezmşâh burayı da terk etmişti. O'nunla birlikte Hemedân'da bulunan bu tüccar grubu da şehri terk etmiş, Moğollar bunların ayrılmasından yarım gün kadar bir müddet sonra Hemedân'a ulaşmışlardı. Bu tüccarların aktardığı bilgiler bizzat görmeye dayandığı için daha sahih olmalıdır. Nihayet Hârezmşâh yukarıda söz konusu ettiğimiz deniz içindeki bu kaleye ulaşmış ve orada vefat etmişti. ²¹⁵ Buradan anlaşılacağı üzere; Müellifimiz Moğol kâfirleri Semerkant'ı ele geçirdikten sonra hükümdarları lânet olasıca Cengiz Han askerlerinden yirmi bin kadarını yola çıkarmış şeklinde kendi yorumuyla aktarmıştır. Tatarlar gönderilen bu yirmi bin kişilik askerî kola «el-Muğarribe» adını verirler. Bunlar Horasan'a doğru, yani garb (batı) tarafına gittiklerinden dolayı bu ismi almışlardır. Kendileriyle diğerleri arasında belirgin bir özellik olmasından dolayı bu ismi almışlar ve İslâm diyarında en büyük karışıklığı, fitne ve huzursuzluğu meydana getirenler de bu taife olmuştur. Hârezmşâh çoluk çocuğuyla ve adamlarıyla birlikte gemilere binip demir aldıktan sonra Moğollar bu limana ulaşmış, Hârezmşâh'ın artık denizde yol aldığını görmüşlerdi. Deniz sahilinde beklemeye koyulan Moğollar Hârezmşâh 'ı yakalamaktan ümitlerini kesince geriye Rey ve çevresindeki şehirlere dönmüşlerdi. Buhara halkından olup esir alınarak Semerkant'a götürülen Müslümanlar arasında bulunan bir fakih, Semerkant'ta esaretten kurtulduktan sonra memleketimize kadar gelmiş, onunla karşılaştığımda bana bunları aktarmıştı. Fakat tüccarlardan bazısı ise bana anlattıklarına göre Hârezmşâh Mâzenderân'a giderek oradan Rey'e, sonra da Hemedân'a gitmişti. O bu yolu takip ederken Moğollar

---

²¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 221-222; Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşâh", *DİA*, C. 7, 1993, s. 248-250; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 257; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 198.

sürekli peşinden geliyorlardı. Hemedân'dan süratle küçük bir grup ile birlikte ayrılan Hârezmşâh nereye gittiğini gizlemek ve kimseye görünmemek üzere böyle davranmış, daha sonra Mâzenderân'a geri dönüp oradan deniz yoluyla söz konusu ettiğimiz kaleye gitmişti. Aslında sahili olan rivayet de budur. Çünkü bu fakîh bu olaylar gelişip durduğunda esarete bulunuyordu. Moğol istilasını karşısında Mâverâünnehir'in civarı birer birer kaybedilirken karşı koyan yerler korkunç katliamlar ile sindiriliyordu. Bu yerlerden bazıları da Otrar, Sıgnak, Hucend gibi Buhara ve Semerkant da Moğollar'ın eline geçti. Semerkant, Mâverâünnehir'in en kuvvetli savunma merkezi konumundaydı. Buranın zaptından sonra Cengiz, ordusunu bölümlere ayırarak bunları imparatorluğa tâbi vilâyetlerin fethi ile görevlendirdi (1220). Otrar hadisesi, Hârizmşahlar'ı beklenmedik biçimde ve çok kısa sürede enkaza sürüklemekle kalmamış, yüz binlerce müslümanın ölümüne, şehirlerin tahrip edilmesine sebep olmuştur. Eğer bu katliam vuku bulmasaydı, Çin ve Tangut harekâtını tamamlamamış olan Moğollar'ın, dışarıdan güçlü bir devlet görüntüsünde olan Hârizmşahlar'a hücum etmeleri beklenemezdi. Nitekim Cengiz askerî hazırlıklarını bir yıl önce tamamlayarak ancak bundan sonra faaliyete geçmiştir. Moğollar'ın yaklaşması üzerine Tûs'a kaçan Alâeddin Muhammed, savaşta canını zor kurtardı ve gittiği Hazar denizinin güneydoğu sahillerine yakın adalarından birine sığındı; orada hastalanarak öldü (Şevval 617 / Aralık 1220).

²¹⁶ Hayatından kısa örnekler, “*Hârezmşâh'ın adı Alâeddin Muhammed b. Alâeddin Tekiş idi. Yirmi bir ul bir kaç ay müddetle hükümdarlık yapmış, hâkim olduğu topraklar bîr hayli Artmış, şanı yücelmiş ve dünyanın büyük bir kısmı O'na itaat etmişti. 30vük Selçuklulardan sonra O'nun kadar muazzam bir devlete sahip olan bir hukuundar gelip geçmemişti. O, Irak sınırlarından Türkistan'a kadar uzanan şenderece geniş bir devlete sahip olmuştu. Gazne ve Hindistan'ın bir kısmını. Skıstan. Kimiân. Taberistân, Cürcân. Irak-ı Acem (el-Cibâl), Horasan ve Fars gölgesi'nin bir kısmını devletine katmış, Karahıtaylılara karşı kazandığı muazzam zaferlerin sonunda devletlerini ele geçirmişti. Sultan Alâeddin Muhammed Hârezmşâh fazilet sahibi, âlim ve özellikle fıkıh ve tefsir ilimlerine vâkıf, âlimlere çok ikramda bulunup onları seven, hediyeler veren ve koruyan, âlimlerin meclislerinde*

---

²¹⁶ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 197-198, 201-206, 258-259.

oturup onlarla fikir alışverişi yapıp münazaralarda bulunan bir kimse idi. O bütün bu özelliklerinin yanı sıra yorgunluklara karşı sabredip direnmesini bilen, yürümeye son derece alışkın, pek de nimetlere aldırış etmeyip zevk ve eğlencelere dalmayan, sürekli olarak yönetim işleriyle ve devletiyle uğraşan, devletini ve halkını düşmana karşı koruyan ve korumaya çalışan bir kimse idi. O, aynı şekilde dindar kimselere karşı son derece saygılı, onları yücelten, koruyan ve onlardan medet uman, faziletleriyle bereket temenni eden bir şahsiyet sahibiydi. ²¹⁷Alâeddin Muhammed, ölümünden birkaç gün önce oğulları Celâleddin, Aksultan (Ak-Şah) ve Kutbüddin Uzlagşah'ı yanına çağırarak hânedanın yıkılmak üzere olduğunu ve Uzlagşah'ın yerine Celâleddin'i kendine veliaht tayin ettiğini söyleyerek herkesin onun bayrağı altında birlik olmasını vasiyet ederek kendi kılıcını ona kuşattı. Moğol baskısı nedeniyle Hârizm den ayrılan Aksultan ve Uzlagşah ise Horasan'a geçtiler. Fakat Moğollar'la meydana gelen bir savaşta öldüler. Bu esnada Celâleddin Nîşâbur üzerinden Gazne'ye gitti (Muharrem 618 / Mart 1221). ²¹⁸İdaresiz kalan merkezi Humârtegin adlı bir kumandan kalabalık bir orduyla savunduysa da şehir yaklaşık dört aylık bir kuşatmanın ardından Moğol kuvvetlerinin eline düştü (Safer 618 / Nisan 1221). Celâleddin, bu kuşatmanın sonrasında Moğollar'ı üst üste mağlûp etmesine rağmen 9 Şevval 618'de (26 Kasım 1221) can güvenliği gerekçesiyle Hindistan'a sığınmak zorunda kaldı. 1224 yılında buradan ayrılarak Kirman'a gitti. Bölgenin hâkimi Barak Hâcib Celâleddin'e itaatini bildirdi. Tebriz'de hüküm süren İldenizli Özbek b. Pehlivân da Celâleddinbölgeye gelince şehri terketti. Böylece İldenizliler'in elindeki bütün topraklar Hârizmşahlar'ın eline geçti (1225). Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh, Gürcüler ve İsmâîliler'le mücadele eden Celâleddin Hârizmşah, akabinde Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad ile de arayışı bozdu ve 1230'da meydana gelen Yassıçimen Savaşı'nda mağlûb olup sığındığı Âmid'in bir dağ köyünde öldürüldü (628/1231). ²¹⁹Böylece Türk-İslâm tarihinde önemli rol oynayan Hârizmşahlar hânedanı yıkılmış oldu.

---

²¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 223; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 287; Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, s. 232.

²¹⁸ Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", *DİA*, C. 7, 1993, s. 248-250.

²¹⁹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 197-259; Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", s. 248-250.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EYYUBİLER

4. 1. Eyyubiler

Zengîler'in bir devamı olan hânedan adını kurucusu Selâhaddin Yûsuf b. Eyyûb'un babası Necmeddin Eyyûb b. Şâdî'den almıştır. Türk-Kürt-Arap karışımı olan Eyyûbî sülalesinininçeriği karanlıktır. Güvenilir rivayete göre Eyyûbîler Hezbâniyye Kürtleri'nin Revvâdiyye aşiretindedir. Revvâdîler'in atası Yemen Arapları'ndan olup 141 (758) yılında Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından Basra'dan aşiretiyle birlikte Azerbaycan'a yerleştirilmişti. Bu bölgedeki Hezbâniyye Kürtleri ile karışıp asimile olan Revvâdîler, 11. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklular'ın himayesine girerek zamanla Türk-Kürt-Arap karışımı haline gelmişlerdir.²²⁰ Zengî ile Eyyûbîler arasındaki dostluk gelişmiş ve çok geçmeden Eyyûbîler Selâhaddin'in doğduğu yıl (532/1137-38) Tikrît'ten Musul'a giderek Zengî'nin hizmetine girmişlerdir.²²¹ Daha sonra Eyyûbîler, İmâdüddin Zengî'nin hizmetinde Haçlılar'a karşı düzenlenen cihatlara katıldılar. İmâdüddin Zengî 534 (1140) yılında ele ettiği Ba'lebek şehrini Necmeddin Eyyûb'a iktâ etti. İmâdüddin Zengî'nin 541'de (1146) Ca'ber önünde şehid edilmesi hasebiyle devlet oğulları Seyfeddin Gazi ve Nûreddin Mahmud Zengî arasında paylaşıldı. Bu dönemde Ba'lebek'te yardımsız kalan Necmeddin Eyyûb Dımaşk Atabegliği'nin (Börîler, Tuğteginliler) hizmetine katılarak Dımaşk'ın en güçlü emîrlerinden biri oldu. Her iki kardeş Nûreddin'in devletinin yükselmesine ve Dımaşk'ın onun yönetimi altına geçmesine yardım etti. Dımaşk'ın zaptından sonra Eyyûb bölgenin valisi oldu (549/1154) Bu yıllarda Eyyûb'un oğulları da genç emîrler arasına katıldı. 562 (1167) yılında Dımaşk'a gelen İmâdüddin el-İsfahânî, Selâhaddin Eyyûb'nin Nûreddin'in en büyük emîrlerinden olduğunu ve Nûreddin'in onu yanından hiç ayırmadığını söyler. Eyyûbîler'in tarih sahnesindeki önemli rolleri 559-564 (1164-1169) yıllarında

---

²²⁰ Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983, s. 3-5.

²²¹ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, s. 411-418; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 20-31.

yapılan Mısır seferleriyle başladı. Bu sırada Mısır'da vezirlik görevinden alınan Fâtımî Veziri Şâver b. Mücîr, Nûreddin Mahmud Zengî'den yardım istemek için Dımaşk'a geldi (558/1163). İstedığı yardımı yerine getirmek maksadıyla bir koşulda kendisi koydu. Buna göre İki taraf arasında yapılan görüşmelerde Zengî'nin Şâver'e yardım etmesi karşılığında Mısır'da söz hakkı olması kararlaştırıldı. Nûreddin Mahmud Zengî 559 (1164) yılında Şîrkûh'u bir ordunun başında Mısır'a gönderirken yanına hem gözlemci hemde yardımcı olmak koşuluyla yeğeni Selâhaddin'i verdi. Bu sefer esnasında Mısır'ın o muhteşem zenginlikleri gören Şîrkûh buranın basitce ele geçirilebileceğini düşündü. Şîrkûh bu düşünceyle üç yıl aradan sonra Mısır'a bir sefer daha yaptı, fakat hezimete uğradı. Haçlılar'ın Mısır'ı işgale kalkışmaları üzerine 564'te (1168-69) Fâtımî Halifesi Âdîd-Lidînillâh ve veziri Şâver, Nûreddin Zengî ile Şîrkûh'tan yardım talep ettiler. Büyük çoğunluğu Türkler'den oluşan süvari birliğiyle Mısır'ın yardımına koşan Şîrkûh bu vesileyle Mısır'da idareyi ele geçirdi ve 17 Rebûlâhir 564 (18 Ocak 1169) tarihinde Fâtımî Halifesi Âdîd-Lidînillâh tarafından buraya vezir olarak tayin edildi. İki ay sonra da öldü. Bunun üzerine yeğeni ve yardımcısı olan Selâhaddin ordu kumandanları tarafından başkumandan seçildi. Aynı zamanda Halife Âdîd-Lidînillâh onu amcasının yerine vezir tayin etti. Böylece Selâhaddin, 25 Cemâziyelâhir 564 (26 Mart 1169) tarihinde hem Fâtımî veziri hem de Nûreddin Zengî'nin Mısır ordusu başkumandanı oldu. Ancak tâbi olduğu asıl hükümdar Nûreddin Zengî idi.²²² Selâhaddin aldığı siyasî ve idarî kararlarla kısa zamanda kabiliyetini göstermiş ve önce Fâtımî ordusunu ve bunların destekçilerini idareden uzaklaştırdı. 1169 yılı sonlarında Dimyat'ı kuşatan Bizans-Haçlı kuvvetlerini hezimete uğrattı. En büyük yardımcısı Mısır'ın Sünnî halkıyla Nûreddin Zengî'nin desteği ve kendi ailesi oldu. Hemen hemen İki asır hüküm süren Şîi-Fâtımî idaresine rağmen Sünnî kalabilen Mısır halkı Sünnî olan Eyyûbîler'i daha çok destekledi. Selâhaddin, Nûreddin Zengî'nin onayıyla 564-566 (1169-1171) yılları arasında Mısır'daki Fâtımî rejimini etkisiz kılmayı başardı. Daha sonra Fâtımî

---

²²² Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, s. 33-36; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 134; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 179; Kaya, *Eyyubiler*, s. 167; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlükler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 475.

²²² Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, s. 42-45.

hilâfetini ortadan kaldırıp Mısır'da Abbâsîler adına hutbe okuttu (10 Muharrem 567 / 13 Eylül 1171).²²³“Mısır'da Şahne'ye ait Dâru'l-ma'ûne adlı bir ev vardı. Şahne hapsedmek istediğini oraya hapsederdi. Salâhaddin orayı yıktı ve yerine Şafîiler için bir medrese yaptırdı. Orada yapılan zulme son verdi. Dâru'l-adl'ı da aynı şekilde Şafîiler için medrese hâline getirdi. Şiî olan Mısır kadılarını azletti, yerlerine Şafî kadılar tayin etti. 20 Cemaziyülâhur (28 Şubat 1171)'de ülkenin her tarafına Şafî kadıları naip tayin etti.”²²⁴Bu arada Kudüs Haçlı Krallığı'na karşı başarılı seferler tertip etti ve Eyle'yi aldı. “Salâhaddin bu sene de aynı şekilde Mısır'dan Haçlı topraklarına sefer düzenledi, Askalan ve Hemle'ye bağlı yerleri yağmaladı, Gazze Şehri'nin varoşlarına hücum edip yağma etti; bunun üzerine Frank Kralı, az sayıdaki askerle O'nu oradan uzaklaştırmak için geldi, fakat Salâhaddin onları mağlûp etti. Frank Kralı esir alınmak üzereyken kaçıp kurtuldu. Salâhaddin de Mısır'a döndü. Ayı parçalar hâlinde gemiler yaptırdı ve bunları parçalar halinde develere yükleyip Eyle üzerine yürüdü. Sonra bu parçaları monte ettirip denize bıraktı. Böylece Eyle'yi karadan ve denizden kuşattı. Rebiülahirin ilk on günü içinde (12-21 Aralık 1170) Eyle'yi fethetti. Halkın canını ve malım mubah saydı ve sonra tekrar Mısır'a döndü.”²²⁵ Daha sonra Kuzey Sudan, Yemen ve Libya'ya seferler düzenledi ve bu ülkeleri Nûreddin Zengî'nin devletine bağladı (568-569/1173-1174). Bir taraftan da dış münasebetlerini geliştirmek maksadıyla başta Bizans ve İtalyan şehir devletleri olmak üzere çeşitli devletlerle ikili anlaşmalar yaparak Mısır'ın ticarî ve iktisadî durumunu geliştirdi. Mısır'da az bulunan demir, kereste, zift gibi stratejik maddeleri temin etmeye maksadıyla donanmaya önem verdi ve bu husus da çalıştı. Bazı tarihçiler, Nûreddin'in Mısır nâibi vasfıyla Mısır ve ona bağlı Yemen, Hicaz, Libya'da hüküm süren Selâhaddin'le aralarının açıldığını ortaya atmışlardır fakat bunu ispat etmek güçtür. Çünkü Selâhaddin'in Nûreddin'e çok saygılı davranmış ve hatta ona danışmadan hiçbir önemli işe girişmediği, Nûreddin'in de Mısır'ın korunmasının her şeyden ve her işten mühim olduğunu söylediği bilinmektedir.

²²³ Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 38-42.

²²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 370; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 134; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 179; Kaya, *Eyyubiler*, s. 167; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubi-Memlûkler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 475.

²²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 370; Şeşen, “Eyyübîler”, *DİA*, s. 20-31.

Nüreddin Zengî'nin Dımaşk'ta ölümü üzerine (569/1174) yerine on bir yaşındaki oğlu el-Melikü's-Sâlih Nüreddin İsmâil veraseten geçti. Bunu fırsat bilen Musullular isyan ederek bağımsızlıklarını ilân etmiş ve bu isyan hasebiyle el-Cezîre'yi istilâ etmişlerdir. Nüreddin'in Dımaşk ve Halep emîrleri İsmail'in atabegliğini elinden almak için birbirlerine düştüler. Selâhaddin bir yandan Fâtımî taraftarlarının komplosuyla uğraşırken, diğer taraftan Sicilya donanmasının İskenderiye'ye saldırması (Temmuz 1174) olayı vuku bulmuş, ardından Yukarı Mısır'da çıkan Kenzüddevele isyanı ile meşgul olurken bir başka olayda Suriye'deki gelişmeleri takip etmek olmuştur. Selâhaddin, el-Melikü's-Sâlih Nüreddin İsmail adına hutbe okutmuş ve onun atabegliğinin kendi hakkı olduğunu savunmuş, bu maksat ile Dımaşk'tan gelen davet üzerine 12 Ekim 1174 tarihinde Mısır'dan Suriye'ye hareket etti. Yol üzerindeki Dımaşk, Ba'lebek, Humus, Hama gibi önemli merkezleri kolaylıkla ele geçirdi. Fakat bu arada Musullular'la iş birliği içerisinde olan Halepliler Selâhaddin ile anlaşmaya yanaşmayıp Frenkler (Haçlılar) ve Haşhaşîler'le ittifak yaparak onu Suriye'den çıkarmak için savaştılar. Ancak düşündükleri gibi olmayarak bu savaşlar Selâhaddin'in galibiyetiyle neticelendi. Selâhaddin Halep'i kuşattı. Sonunda Abbâsî Halifesi Müstazî-Biemrillâh'ın da yardımıyla iki taraf arasında bir sulh imzalandı. Bu antlaşmaya göre tarafların ellerinde bulundurdukları yerlere hâkim olmaları kararlaştırıldı. Antlaşmanın akabinde 12 Şevval 570 (6 Mayıs 1175) tarihinde Abbâsî halifesinin Mısır, Suriye, el-Cezîre üzerinde Selâhaddin'in hâkimiyetini tanıdığına dair söylenti geldi. Bunun üzerine Selâhaddin bağımsızlığını ilân edip kendi adına hutbe okutmaya başladı. Halepliler ve Musullular Selâhaddin'e tekrar savaş açmayı denediler fakat yenildiler. Savaş tarafların kesin olarak anlaşmalarıyla sona erdi 15 Zilhicce 571 (25 Haziran 1176) ve Anadolu Selçukluları ile Artuklular'ın da katıldığı bir antlaşma imzalandı.²²⁶Bu meseleyi hallettikten sonra Haşhaşîler üzerine bir sefer düzenleyip onları baskı altına alan Selâhaddin otoriteyi sağlamak ve yeni bir isyana olanak sağlamamak maksadıyla Yemen'e önce büyük kardeşi Turan Şah'ı, daha sonra da diğer kardeşi Tuğtegin'i, Hama'ya Takıyyüddin Ömer, Ba'lebek'e Ferruh

---

²²⁶ Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 270-300; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 134; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 179; Kaya, *Eyyubiler*, s. 167; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubi-Memlûkler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 475.

Şah, Humus'a Nâsîrüddin Muhammed adlı yeğenlerini göndererek buralarda da idareyi eline aldı.²²⁷ Böylece Eyyübîler'in Hama, Humus, Ba'lebek kolları kurulmuş oldu. 14 Kasım - 9 Aralık 1177 tarihleri arasında Mısır'dan Gazze-Askalân istikametinde bir akın yapan Selâhaddin Franklar'ın baskınına uğrayarak geri çekildi.²²⁸“*Salâhaddin bu sene Cemaziyülâhır sonlarında (14-23 Aralık 1177) Mısır'dan Suriye sahilinde Haçlı hâkimiyetinde bulunan bölgeye cihada çıktı, Yanına çok sayıda asker aldı. 24 Cemaziyülâhır (16 Aralık 1177) tarihinde Askalan'a varıncaya kadar süratle yol aldı. Askerler Haçlı topraklarını yağmalayıp halkını esir aldılar, öldürdüler, yakıp yıktılar ve baskınlar düzenleyerek o bölgeye dağıldılar. Haçlıların karşısına asker çıkarmadığını ve ülkelerini Müslümanlara karşı müdafaa maksadıyla toplanmadıklarını görünce hırsları daha da arttı ve geniş bir alana yayıldılar. Haçlı topraklarında rahat ve emin adımlarla ilerlediler. Salâhaddin bazı Haçlı kalelerini muhasara maksadıyla Remle'ye geldi. Nehrin kıyısına varıp karşıya geçmek için toplandılar. Haçlıları hiç dikkate almıyorlardı; hâlbuki Haçlılar cesur ve yiğit şövalyeleriyle onları gözetliyorlardı. Askerin bir kısmı Salâhaddin'in yanında beklerken büyük bir kısmı ganimet maksadıyla çevreye dağılmıştı. Salâhaddin Haçlıları görünce maiyetindeki askerlerle onların karşısına dikildi, Salâhaddin Ömer b. Muhammed, Salâhaddin'in önünde ilerleyip bizzat savaşa girdi. Adamlarından bir kısmı öldürüldü. Aynı şekilde Haçlılardan da öldürülenler oldu. Takiyyüddin'in Ahmet adında bir oğlu vardı. Sakalı yeni bitmiş, yakışıklı bir gençti. Babası düşman üzerine saldırmasını emretti, O da hemen hücumla geçip çarpıştı ve salimen geri döndü. O'nun bu davranışı diğer askerleri çok etkiledi. Babası sonra düşmana ikinci defa saldırmasını emretti, ancak bu ikinci saldırısında öldürülüp şehit oldu. Övgüye lâyık olarak ahirete intikal etti. Allah O'ndan razı olsun ve rahmet eylesin. O gün büyük bir gayretle savaşanların başında Fakîh İsâ da vardı. Müslümanlar tamamen bozguna uğradılar. Haçlılardan biri Salâhaddin'e yaklaşım saldırdı. Neredeyse Salâhaddin'e ulaşacaktı, fakat hemen önünde öldürüldü. Haçlılar O'na karşı üstünlük sağladılar. Salâhaddin maglupvaziyette geri çekildi.*

---

²²⁷ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 270-300; Şeşen, “Eyyübîler”, *DİA*, s. 20-31; Kaya, *Eyyubiler*, s. 167; Şeşen, *Salâhaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûkler*, s. 112-126

²²⁸ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 411-418.

Biraz yol alıyor ve sonra durup karanlık bastırmadan askerlerinin iltihakını bekliyordu. Az sayıda adamıyla çöl yoluna saptı. Yolda büyük meşakkatlerle karşılaştılar. Yiyecekleri ve suları azaldı, askerlerin atlarının çoğu açlık, susuzluk ve süratli hareket sebebiyle telef oldu. Baskın ve yağma maksadıyla Haçlı topraklarına dağılan askerlere gelince; bunların çoğu öldürüldü ve esir alındı. Esir düşenler arasında Fakih İsa el-Hakkârî de vardı. Fakih İsa Esedüddin'e bağlı askerlerin önde gelene simâsıydı. İlim, cesaret ve dindarlığı bir araya toplamıştı. Yıllarca esir olarak kaldılar. Daha sonra Salâhaddin altmış bin dinar fidye vererek Fakih İsa ve çok sayıda esiri kurtardı. Salâhaddin 15 Cemaziyyülahir (9 Aralık 1177)'de Kahire'ye vardı. ²²⁹Buradan anlaşılacağı üzere;Salâhaddin, Gazze-Askalân üzerine seferler düzenlemiş fakat Frank baskılarından dolayı geri çekilmek durumunda kalmıştır. Bu hezimetin olumsuz sonuçları, ancak 2 Muharrem 575 (9 Haziran 1179) tarihinde kazanılan Merciuuyûn zaferi ve 19 Rebûlevvel 575'te (24 Ağustos 1179) Kalesi'nin fethiyle telafi edilebildi. ²³⁰Selâhaddin, Bizans ile iyi ilişkiler içinde olduğu 582 (1186) yılında Prinkeps Renaud Mısır'dan Şam'a gelen bir kervana saldırdı. Bunun barışa aykırı olduğunu söyleyip telafi için tazminat isteyen Selâhaddin olumlu cevap alamayınca Kudüs Haçlı Krallığı topraklarına bir sefer yapmaya karar verdi. 24-25 Rebûlâhir 583 (3-4 Temmuz 1187) günleri vuku bulan Hittin Savaşı'nda Haçlılar'ı büyük bir yenilgiye uğrattı. ²³¹Bu konu eserde şu şekilde aktarılmıştır:”Salâhaddin ve Müslümanlar 25 Rebiyyülâhır (4 Temmuz 1187) cumartesi günü sabah kalkıp Haçlıların üzerine doğru yürüdüler. Haçlılar da aynı şekilde ilerledi. İki taraf birbirlerine yaklaştı. Haçlılar çok susuz ve perişandılar. Çok çetin bir savaşa tutuştular. Her iki taraf da savaşı sabırla sürdürüyorlardı, Müslümanların Câlîşiyeye'de görevli askerleri âdeta çekirgeler gibi ok yağdırıyordu. Haçlı süvarilerden birçok kişiyi öldürdüler. Savaş devam ederken Haçlılar piyadeleriyle

---

²²⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. IX, s. 430-431; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 134; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 179; Kaya, *Eyyubiler*, s. 167; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubi-Memlûkler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 475.

²³⁰Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 411-418.

²³¹Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 411-418; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 134; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 179; Kaya, *Eyyubiler*, s. 167; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubi-Memlûkler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 475.

bir yandan savaşı sürdürüyor, bir yandan da suya yaklaşma umuduyla Taberiyye'ye doğru gidiyorlardı. Salâhaddin onların maksadını anlayınca onlara mani oldu, askerleriyle Haçlıların karşısına dikildi. Müslümanların arasında bizzat dolaşarak onları teşvik ediyor, onlara faydalı hususları emrediyor, zarar verecek şeylerden de sakındırıyordu. Halk da emirlerini yerine getiriyor, dur dediği yerde duruyordu, Bu sırada genç Memlûklerinden biri Haçlı saflarına korkunç bir saldırıda bulundu, halkı hayrete düşürecek kadar kahramanca savaştı. Sonra Haçlılar onun etrafını sarıp öldürdüler. O öldürülünce Müslümanlar da şiddetli bir hücumla geçtiler, Haçlıları yere serip öldürdüler. Kont Raimond için kızıştığını görünce kendilerinin Müslümanlara karşı koyacak güçte olmadığını anladı. Kont Raimond ve bir grup Haçlı taifesi kendilerine yakın mevzideki Müslümanlara saldırmaya karar verdiler. O taraftaki Müslümanların kumandanı Salâhaddin'in yeğeni Takiyyüddin Ömer idi. Haçlıların büyük bir üzüntü içinde öfkeyle saldırdıklarını görünce onların karşısında duramayacağını anladı, Adamlarına safları arasında onlara çıkabilecekleri kadar bir yer açmalarını söyledi, onlar da bu emri yerine gelirdiler. Kont ve adamları oradan çıkınca saflarını tekrar sıklaştırıp düzelttiler. Gönüllü bir mücahit onların geçtiği yere ateş atmıştı. Kuru otlar çoktu, hemen tutuştu. Rüzgâr da Haçlılara karşı esiyor, ateşin harareti ve dumanı da onlara doğru yayılıyordu. Böylece Haçlılar susuzluk, ateşin harareti, mevsimin sıcağı, duman ve savaşın kızgınlığının etkisinde kaldılar. Kont Raimond mağlûp olup geri kaçınca ne yapacaklarını şaşırıyorlardı. Neredeyse teslim olacaklardı, fakat sonra ölümün üzerine gitmekten başka kendilerini kurtaracak bir şey olmadığını anladılar. Peşpeşe öyle saldırılar yaptılar ki Allah'ın lütfü olmasaydı neredeyse Müslümanlar'ı sayıca çokluklarına rağmen mevzilerinden uzaklaştıracaklardı. Haçlılar bir defa saldırınca salimen geri dönmüyorlar, öldürülüyorlardı; bu yüzden çok zayıf düştüler, güçsüz kaldılar. Müslümanlar onları dairenin çapını çevirdiği gibi ihâta ettiler. Geri kalan Haçlılar Hittin'deki bir tepeye çıktılar. Orada çadır kurup kendilerini müdafaa etmek istediler. Diğer taraflardan da aleyhlerine sonuçlanan şiddetli bir savaşa maruz kaldılar. Müslümanlar onlara mani oldular, bu yüzden krallarının çadırından başka bir çadır kuramadılar. Müslümanlar Frankların «Salibu's-Salbut» adını verdikleri en büyük haçlarıyla geçirdiler. Haçlılar bu haçın üzerinde Hz. İsa'nın çarmıha

gerildiği bir ağaç parçasının olduğunu iddia ediyorlardı. Bu büyük haçın alınması onlar için en büyük felâket demektir. Bu haç da ellerinden alındıktan sonra artık öldürüleceklerine kesin gözüyle bakıyorlardı. Hem piyadeler, hem de süvarileri esir almıyor veya öldürülüyordu. Kral ise meşhur ve yiğit yüz elli süvariyle tepede kaldı. Salâhaddin'in oğlu el-Meliku'l-Efdal'den naklen bu savaşla ilgili malumatlar alıp yazdım bana anlatıldığına göre O, bu savaşla ilgili olarak şunları anlatmıştır: “Bu savaşta babamın tarafındaydım. Bu benim şahit olduğum ilk savaştı. Kral yanındaki süvarilerle o tepede kalınca karşılarındaki Müslümanlara öyle korkunç bir saldırıda bulundular ki, onları babamm yanına kadar sürdüler. Babama baktığımda yüzü mahzun, rengi kaçıyordu. Sonra sakalından tutup ilerledi ve: «Şeytan yalan söylemiştir. » diye bağırdı; bunun üzerine Müslümanlar tekrar Haçlıların üzerine döndüler ve tepeye çıktılar. Haçlıların dönüp gittiğini ve Müslümanların da onları takip ettiğini görünce sevincimden: «Onları yendik» diye bağırdım. Bunun üzerine Haçlılar tıpkı birinci saldırı gibi ikinci bir saldırıda bulundular ve Müslümanları babamm yanına kadar sürdüler. Babam yine biraz önceki gibi yaptı. Müslümanlar onlara saldırıp tepeye kadar sürdüler. Ben de yine: «Onları yendik» diye bağırdım. Bunun üzerine babam bana dönüp «Sus! O çadır yıkılmadıkça onları yenmiş olmayız. » dedi. Babam benimle konuşurken birden o çadır da yıkıldı, bunun üzerine Sultan atından inip Allah'a şükür secdesine kapandı ve sevincinden ağladı. “Çadırın yıkılmasına gelince, Haçlılar söz konusu müthiş saldırılarda bulununca çok susadılar. Bu saldırılarla içinde buldukları sıkıntılardan kurtulacaklarına inanıyorlardı; fakat kurtuluş yolu bulamayınca, atlarından inip yere oturdular. Müslümanlar onlara doğru ilerleyip kralın çadırını yıktılar ve orada bulunanların hepsini esir ettiler. Bunların arasında Kral ile kardeşi ve Kerek Hâkimi Prem Reynold da vardı ki, bu prens Müslümanlara çok düşmandı Avnca C'übeyl llâkuni'ni. Ilcuri'nin oğlunu ve Tcmpher'in liderini de esir aldılar. Bu zat şöhret itibarıyla Frankların en büyüğü idi. Esirler arasında lemplier ve Hospitalier'e mensup çok sayıda insan vardı. Pek çok kişi esir alınmış veya öldürülmüştü. Maktulleri görenler bir kişinin bile esir alınmadığını esirleri görenler de onlardan bir kişinin dahi öldürülmediğini zannederlerdi. Haçlılar Suriye sahillerine geldikleri 491 (1098) yılından bugüne kadar böyle bir felakete maruz kalmamışlardı. Müslümanlar onların

işini bitirdikten sonra Salâhaddin otağına inip Frank kralıyla Kerek Hâkimi Prens Reynold'ı huzuruna getirtti ve kralı yanına oturttu. Kral susuzluktan mahvolmuştu. Salâhaddin O'na buz gibi bir su verdi. Kral içtikten sonra artanı Prens Reynold'a verdi. O da içtikten sonra Salâhaddin: "Bu melun (prens) suyu benim iznimle içmedi ki, emânıma kavuşsun. "dedi. Sonra prensle konuştu ve suçlarından dolayı azarladı, ihanetlerini saydıktan sonra kalkıp prensi bizzat kendisi öldürdü ve: "Eğer onu elime geçirirsem öldüreceğim. "diye iki defa yemin etmiştim. Bunlardan birincisi Mekke ve Medine'ye saldırmak istediğindeydi. İkincisi ise kendisine uğrayan kafileyi haince öldürdüğü zaman Salâhaddin onu öldürüp cesedi yerde sürüklenerek dışarı çıkarılınca kralın vücudu korkuyla irkildi, fakat Salâhaddin O'nun kalbini teskin edip emân verdi. Trablus Kontu'na gelince, yukarıda zikrettiğimiz gibi, o savaş meydanından kaçmıştı. Daha sonra sırayla Sur'a ve Trablus'a gitti. Çok geçmeden özellikle Frankların, umumî olarak da Hıristiyanlığın başına gelen bu felaket sebebiyle kin ve öfkeyle dolu olarak öldü. "²³²Buradan anlaşılacağı üzere;Salâhaddin ve Müslümanlar 25 Rebiyülâhır (4 Temmuz 1187) cumartesi günü sabah kalkıp Haçlıların üzerine doğru yürüdüler. Haçlılar da aynı şekilde ilerledi. İki taraf birbirlerine yaklaştı. Haçlılar çok susuz ve perişandılar. Çok çetin bir savaşa tutuştular. Her iki taraf da savaşı sabırla sürdürüyorlardı, Müslümanların Câlîşiyye'de görevli askerleri âdeta çekirgeler gibi ok yağdırıyordu. Müslümanlar onları dairenin çapını çevirdiği gibi çevirdiler. Haçlı süvarilerden birçok kişiyi öldürdüler. Savaş devam ederken Haçlılar piyadeleriyle bir yandan savaşı sürdürüyor, bir yandan da suya yaklaşma umuduyla Taberiyye'ye doğru gidiyorlardı. Salâhaddin onların maksadını anlayınca onlara mani oldu, askerleriyle Haçlıların karşısına dikildi. O, bu savaşla ilgili olarak şunları anlatmıştır:"Bu savaşta babamın tarafındaydım. Bu benim şahit olduğum ilk savaştı. Kral yanındaki süvarilerle o tepede kalınca karşılarındaki Müslümanlara öyle korkunç bir saldırıda bulundular ki, onları babamm yanına kadar sürdürdüler. Babama baktığımda yüzü mahzun, rengi kaçmıştı. Sonra sakalından tutup ilerledi ve: «Şeytan yalan söylemiştir. » diye

---

²³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 498-499-500; Rosebault, *İslâmın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 134; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 179; Kaya, *Eyyubiler*, s. 167; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubi-Memlûkler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 475.

bağırıldı; bunun üzerine Müslümanlar tekrar Haçlıların üzerine döndüler ve tepeye çıktılar. Haçlıların dönüp gittiğini ve Müslümanların da onları takip ettiğini görünce sevincimden: «Onları yendik» diye bağırıldım. Bunun üzerine Haçlılar tıpkı birinci saldırı gibi ikinci bir saldırıda bulundular ve Müslümanları babamm yanına kadar sürdüler. Babam yine biraz önceki gibi yaptı. Müslümanlar onlara saldırıp tepeye kadar sürdüler. Ben de yine: «Onları yendik» diye bağırıldım. Bunun üzerine babam bana dönüp «Sus! O çadır yıkılmadıkça onları yenmiş olmayız. » dedi. Babam benimle konuşurken birden o çadır da yıkıldı, bunun üzerine Sultan atından inip Allah'a şükür secdesine kapandı ve sevincinden ağladı. “Çadırın yıkılmasına gelince, Haçlılar söz konusu müthiş saldırılarda bulununca çok susadılar. Bu saldırılarla içinde buldukları sıkıntılardan kurtulacaklarına inanıyorlardı; fakat kurtuluş yolu bulamayınca, atlarından inip yere oturdular. Müslümanlar onlara doğru ilerleyip kralın çadırını yıktılar ve orada bulunanların hepsini esir ettiler. Bunların arasında Kral ile kardeşi ve Kerek Hâkimi Prem Reynold da vardı ki, bu prens Müslümanlara çok düşmandı. Bu zat şöhret itibarıyla Frankların en büyüğü idi. Esirler arasında lemplier ve Hospitalier'e mensup çok sayıda insan vardı. Pek çok kişi esir alınmış veya öldürülmüştü. Maktulleri görenler bir kişinin bile esir alınmadığını esirleri görenler de onlardan bir kişinin dahi öldürülmediğini zannederlerdi. Haçlılar Suriye sahillerine geldikleri 491 (1098) yılından bugüne kadar böyle bir felakete maruz kalmamışlardı. Müslümanlar onların işini bitirdikten sonra Salâhaddin otağına inip Frank kralıyla Kerek Hâkimi Prens Reynold'ı huzuruna getirtti ve kralı yanına oturttu. Kral susuzluktan mahvolmuştu. Salâhaddin O'na buz gibi bir su verdi. Kral içtikten sonra artanı Prens Reynold'a verdi. O da içtikten sonra Salâhaddin:"Bu melun (prens) suyu benim iznimle içmedi ki, emânıma kavuşsun. "dedi. Sonra prensle konuştu ve suçlarından dolayı azarladı, ihanetlerini saydıktan sonra kalkıp prensi bizzat kendisi öldürdü ve:"Eğer onu elime geçirirsem öldüreceğim. "diye iki defa yemin etmiştim. Bunlardan birincisi Mekke ve Medine'ye saldırmak istediğindediydi. İkincisi ise kendisine uğrayan kabileyi haince öldürdüğü zaman Salâhaddin onu öldürüp cesedi yerde sürüklenerek dışarı çıkarılınca kralın vücudu korkuyla irkildi, fakat Salâhaddin O'nun kalbini teskin edip emân verdi. Salâhaddin bu büyük savaştan muzaffer olarak çıkmış ve İslam Âleminde büyük bir sevince

vesile oldu. Hittîn zaferi ve Kudüs'ün fethi, Haçlılar'ın ellerindeki toprakların büyük kısmının geri alınması Avrupa'da büyük bir karğaşa ve korkuya sebep oldu. Avrupa Katolik dünyası ayaklandı. Bütün Avrupa hükümdarları bu durumu hazmedemeyerek yeni bir Haçlı seferine katılmaya karar verdiler. Bunlar arasında, Avrupa'nın en büyük üç hükümdarı Almanya İmparatoru Friedrich Barbarossa, Fransa Kralı Philippe Auguste, İngiltere Kralı Aslan Yürekli Richard da vardı. İslâm dünyasının adına Selâhaddin ise yalnız başına bu muazzam güce karşı direndi. Onun sahil şeridini Haçlılar'a bırakmasına mukabil Haçlılar Kudüs'ü ve fethedilen diğer toprakları Selâhaddin'e bırakmaya razı oldular.²³³ 21 Şâban 588'de (1 Eylül 1192) yaklaşık dört yıl süreli, karada ve denizde geçerli bir antlaşma imzalandı. Ancak Haçlılar daha sonra anlaşmaya uymayarak Eyyübîler arasındaki anlaşmazlıklardan nemalanarak kaybettikleri toprakların bir kısmını geri aldılar. Barışın ardından ülkesinin savunma gücü için tedbirlerini almakla uğraşan ve daha sonra devlet yönetimini yeniden düzenlemek isteyen Selâhaddin 27 Safer 589 (4 Mart 1193) tarihinde Dimaşk'ta vefat etti.²³⁴ Büyük komutanın ölümü onun Ahlak ve yaşantısı hakkında eserlerde aktarılan bilgiler şu şekildedir: *"Mısır, Suriye, el-Cezîre ve daha birçok beldenin Hükümdarı olan Salâhaddin Yûsuf b. Şâzî bu sene Safer ayında (Şubat 1193) Dimaşk'ta öldü. Tekrît'te doğmuştu. Tekrît'ten niçin ayrıldığını ve 564 (1168-1169) yılında Mısır'a hâkim olduğunu daha önce anlatmıştık. Hastalanmasının sebebi şu idi: Hacıları karşılamaya çıkmıştı. Geri döndü ve o gün akut bir hastalığa yakalandı. Sekiz gün hasta yattıktan sonra öldü. Allah rahmet eylesin! Hastalanmadan önce oğlu el-Efdal Ali ve kardeşi el-Melikü'l-Âdil Ebû Bekr'i yanına çağırarak onlarla istişare etti ve: "Haçlılarla işimiz bitti. Bu bölgede bizi meşgul edecek bir şey yoktur. Şimdi hangi tarafa gideceğiz?" dedi. Kardeşi Adil O'na Ahlat üzerine yürümesini tavsiye etti; çünkü Sultan burayı O'na söz vermişti. Eğer Ahlat'ı alırsa O'na teslim edecekti. Oğlu el-Efdal ise Kılıç Arslan'ın elindeki Anadolu'ya yürümesini tavsiye ederek: "Anadolu'da daha çok şehir, asker ve para*

---

²³³ Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 420-435; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 134; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 179; Kaya, *Eyyubiler*, s. 167; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubi-Memlükler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 158; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 475.

²³⁴ Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 420-435.

vardır ve daha çabuk alınabilir. Burası kara yoluyla gelecek Haçlıların güzergâhı üzerindedir. Eğer Anadolu'yu ele geçirirsek onların buradan geçmelerine de mani oluruz. “dedi; bunun üzerine Salâhaddin:”İkinizin görüşü de hatalı ve eksiktir. Ben Bizans topraklarına gitmek isterim. “dedi, kardeşine de:”Sen çocuklarımdan biriyle bir miktar asker al, Ahlat üzerine yürürsün. Ben Anadolu'daki işlerimi hallettikten sonra sizin yanınıza gelirim. Oradan hep beraber Azerbaycan'a geçer ve İran şehirlerine komşu oluruz. Orada bize mani olacak kimse yoktur. “dedi. Daha sonra kardeşi Âdil'in kendisine ait olan Kerek'e gitmesine izin verdi ve:”Hazırlıklarım tamamla ve sefere katılmak için gel!”dedi. Âdil, Kerek'e gidince Salâhaddin hastalandı ve O dönmeden önce öldü. Allah rahmet eylesin, cömert ve yumuşak huylu, mütevazı ve güzel ahlâklı, hoşuna gitmeyen şeylere karşı sabırlı bir insandı. Hoşuna gitmediğini belli etmez ve surat aşmazdı. Öğrendiğime göre, bir gün bir cemaatle oturuyordu. Bu sırada Memlûk'lerden biri diğerine bir muz attı, fakat isabet ettiremedi ve muz Salâhaddin'in yanına düştü. Sultan görmezlikten gelerek hemen yüzünü öbür tarafa çevirip yanındakilerle konuşmağa daldı. Bir defasında da su istedi, fakat su gelmedi. Beş defa istediği halde yine getirilmedi; bunun üzerine:”Dostlar, vallahi ben susuzluktan öleceğim!”dedi de ancak o zaman su getirildi. Suyunu içti ve geç getirmelerinden dolayı kızmadı. Yine bir defasında çok ağır bir hastalığa yakalanmış ve öldüğüne dair şayialar çıkmıştı. Hastalıktan kurtulup iyileşince hamama götürüldü. Su çok sıcaktı. Soğuk su istedi. Hizmetçisi suyu getirirken suyun bir kısmı yere döküldü, kalan kısmım da Sultan'a verdi. Sultan hizmetçinin zayıflığından müteessir oldu. Daha sonra tekrar soğuk su istedi. Hizmetçi su getirirken su kabı elinden düştü ve suyun hepsi Sultan'm üzerine döküldü. Sultan az kalsın ölecekti, fakat buna rağmen gulâma:”Eğer beni öldürmek istiyorsan haber ver”dedi, daha başka bir şey söylemedi. Hizmetçi özür diledi ve Sultan da ses çıkarmadı. Cömertliğine gelince, sultan çok cömert idi. Bir şey vereceği zaman öyle üzerinde fazlaca düşünmezdi, öldüğü zaman hâzinesinde bir dinar-ı sûrî ve kırk dirhem-i Nâsırî'den başka bir şey bırakmaması cömertliğine delil olarak yeter. Akkâ önlerinde Haçlılar karşısında kaldığı süre içinde develer hariç on sekiz bin at ve katır masraf etti. Harcadığı para, altın, elbise ve silâhların tespiti ise mümkün değildir. Mısır'daki Fatımî Devleti yıkılınca sayılamayacak kadar çok ve

muhtelif zahire ele geçirmiş, fakat hepsini halka dağıtmıştı. Tevazuuna gelince, O'nun tevazuu herkesçe bilinmekteydi. Hiç kimseye karşı büyüklük taslamaz, kibirlenmezdi. Kibirlenen hükümdarları ayıplardı. Fakirler ve dervişler yanında toplanıp, onlar için sema merasimleri düzenlerdi. Birisi sema veya raksa kalksa O da onun için ayağa kalkar ve derviş raksım bitirinceye kadar oturmazdı. Şeriatın uygun görmediği elbiseleri giymezdi. İlim ve marifet sahibiydi. Hadis öğrenmiş ve başkalarına da öğretmişti. Hülâsa asrımın yegâne simasıydı. İyi ve güzel işleri pek çoktu. Kâfirlere karşı muazzam bir cihad yapmıştı. Zaten fetihleri de buna delâlet eder. Geride on yedi erkek evlât bıraktı. ²³⁵Buradan anlaşılacağı üzere; Bu konuyla ilgili bilgiler yukarıda önceki konularda daha detaylı anlatımda bulunduk ama yinede konu bütünlüğü bozulmaması için kısa da olsa konuya yer vermeye çalıştık. Mısır, Suriye, el-Cezîre ve daha birçok beldenin Hükümdarı olan Salâhaddin Yûsuf b. Şâzî bu sene Safer ayında (Şubat 1193) Dımaşk'ta öldü. Tekrît'te doğmuştu. Tekrît'ten ayrılıp 564 (1168-1169) yılında Mısır'a hâkim olmuştu. Hastalanmasının sebebi şu idi:Hacıları karşılamaya çıkmıştı. Geri döndü ve o gün akut denilen bir hastalığa yakalandı. Sekiz gün hasta yattıktan sonra vefat etti. Kendisine tâbi olan hükümdarlar arasında en güçlüsü kardeşi el-Melikü'l-Âdil idi. Selâhaddin'in sağlığında veliaht tayin ettiği büyük oğlu el-Melikü'l-Efdal Dımaşk'ta büyük sultan oldu. el-Melikü'l-Azîz'in Kasım 1198'de ölümü üzerine el-Melikü'l-Efdal bir ara Mısır'a hâkim olduysa da bu durum uzun sürmedi. el-Melikü'l-Âdil yeğenleri arasındaki anlaşmayı ortadan kaldırarak ordunun desteklemesini aldı. 26 Ocak 1200'de Kahire'ye girip Azîz'in oğlu el-Melikü'l-Mansûr'un atabegi oldu. Çok geçmeden de kendisini büyük sultan ilân etti. ²³⁶ 1201 yılında Selâhaddin'in oğulları birleşip Âdil'in elinden Dımaşk ve Mısır'ı almaya kalkıştılar fakat başarılı olamadılar. ²³⁷ Ağabeyi Selâhaddin devrinde ikinci adam olan el-Melikü'l-Âdil'in geniş devlet tecrübesi vardı. Haçlılar'la yapılan uzun savaşlar sonunda bir şey olmayacağını anlayarak Haçlılar'a karşı ılımlı bir politika takip etmenin devletin bekası bakımından daha iyi

---

²³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 587-588; Rosebault, *İslâmın Kılıcı Selahattin Baybars'a Eyyubi-Memlûkler*, s. 112-126; Şeşen, *Salâhaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 213; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selâhaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 534.

²³⁶ Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 420-435.

²³⁷ Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 420-435.

olacağı kanaatine ulaştırmıştı. Devletin ekonomisine büyük önem veren, hazineyi daima dolu tutan el-Melikü'l-Âdil Haçlılar'la ticari ilişkiler de kurdu. Eyyübîler Âdil'in zamanında Ahlat, Erciş ve Van'ı da alarak Ahlatşahlar'a son verdiler ve Gürcüler'e komşu oldular. Bu dönemde Eyyübî ailesi içinde dağlımlar oldu. 1205 yılı başında el-Melikü'l-Efdal Eyyübîler'den ayrılarak Anadolu Selçuklularına bağlılık bildirdi. el-Melikü'l-Âdil'in Habur ve Nusaybin'i ele geçirip Sincar kuşatması hasebiyle (1209) Kökböri, Musul sahibi Arslanşah (Nüreddin Zengî), Halep sahibi el-Melikü'z-Zâhir Gâzî ve Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhusrev arasında bir ittifak yapıldı.²³⁸ Selâhaddin döneminde Haçlılar'la yapılan antlaşmalar genellikle onun vefatından sonraki kargaşa döneminde de devam etti. Gerek Âdil gerekse Akkâ Kralı Henri de Champagne barıştan yana istekliydi. Fakat Alman İmparatoru VI. Henri'nin yeni bir Haçlı seferine karar vermesi iki taraf arasındaki husumeti yeniden elelendirdi. 1197 yılında bazı Alman Haçlı grupları müslüman topraklarına saldırdılar. Bunun üzerine iki taraf arasında savaşlar oldu. Âdil de bundan faydalanarak Yafa'yı ele geçirdi. 1203'te IV. Haçlı Seferi'nin öncülerinden Felemenkler ve Fransızlar Akkâ'ya gelerek II. Amaury'yi müslümanlara karşı bir sefere ikna etmeye çalıştılar. Onun bu teklifi geri çevirmesi üzerine Trablus kontluğuna gelerek Humus, Hama beylikleri topraklarına akınlar yaptılar. Avrupa'da IV. Haçlı Seferi ile ilgili hazırlıkları takip eden Âdil Venedikliler'le anlaşma yaparak 1204 yılında yapılan IV. Haçlı Seferi'ni İstanbul üzerine yönlendirmeye çalıştı ve bunda da başarılı olarak ülkesini büyük bir sıkıntıdan kurtardı. Bu sırada Doğu'ya gelen bazı Haçlı gruplarının kışkırtmasıyla Kral II. Amaury karada ve denizde müslümanlarla savaşa girdi. Âdil ise IV. Haçlı Seferi'nin Filistin'e uzanmasını ve başına yeni bir sıkıntının açmasını önlemek için kendinden tâviz verdi.²³⁹ Böylece Haçlılar Akdeniz sahil şeridine yeniden hâkim oldular. V. Haçlı Seferi kuvvetleri Kıbrıs ve Akkâ'da toplandılar. Hedef donanmadan da nemalanarak Mısır'ı ele geçirmektir. Haçlılar 27 Mayıs 1218 tarihinde Akkâ'dan

---

²³⁸ Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 440-445; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 187; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 179; Kaya, *Eyyubiler*, s. 167; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubi-Memlükler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 237; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 567.

²³⁹ Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 440-445.

Dimyat'a hareket ettiler. Bu sırada el-Melikü'l-Âdil öldü. Yerine büyük oğlu ve Mısır hâkimi el-Melikü'l-Kâmil geçti. Bazı emîrlerin Kâmil'e karşı çıkmalarından faydalanan Haçlılar Dimyat'ı ele geçirdiler. Fakat Kâmil, kardeşleri el-Melikü'l-Muazzam Îsâ ve el-Melikü'l-Eşref Mûsâ ile ittifak yaparak zorlukları yenmeyi başardı. el-Melikü'l-Muazzam ile el-Melikü'l-Eşref onun yardımına gelince Haçlılar çok zor durumda kaldılar, Dimyat'ı ve işgal ettikleri yerleri boşaltmaya razı olarak barış istediler. Tekliflerinin kabul edilmesi üzerine de 29 Ağustos 1221 tarihinde anlaşma yapılarak Dimyat'ı boşalttılar. Tecrübeli bir hükümdar olan el-Melikü'l-Kâmil babasının yürüttüğü siyasetin doğru olduğu düşüncesindeydi. Oda babası gibi ekonomiyi güçlendirmeye ve Haçlılar'la dostça ilişkiler kurmaya önem verdi. Babasının ölümü V. Haçlı Seferi zamanına rastladığı için bu zorlu günlerde kardeşleri kolaylıkla ona büyük sultan olarak itaat ettiler. Kendisine karşı muhalefet olmadığı gibi kardeşleri el-Melikü'l-Muazzam ile el-Melikü'l-Eşref bütün kuvvetleriyle ona destek oldular. Muazzam Dimaşk ve etrafının sultanıydı. el-Cezîre-Ahlat'ta hükümdar olan Eşref başarılı bir yönetim takip ederek burada Eyyûbîler'i güçlendirmiş, Musullular'ın, Anadolu Selçuklularının ve Gürcüler'in bölge üzerindeki hayallerinin önüne set çekmiş oluyordu. V. Haçlı Seferi'nin zorlu günlerinde bölgeyi kardeşlerine bırakarak Mısır'ın yardımına koşmuştu. Ancak Haçlılar'ın yenilmesinden kısa bir zaman sonra kardeşler arasındaki bu anlaşma bozuldu. 1230 yılında Celâleddin Hârizmşâh Ahlât'ı Eşref'in elinden aldı. Bunun üzerine Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad ile Eşref, Celâleddin Hârizmşâh'a karşı birleştiler ve 8-10 Ağustos 1230 tarihleri arasında yapılan Yassıçimen Savaşı'nda onu yendiler. Bu konuyla ilgili eserde verilen bilgileri aşağıda aktarmaya çalıştık. Bu bahsi geçen konunun tarafımızca yorumlanması konu bütünlüğü açısından geçmiş yıllar kapsamı göze alınarak yukarıdaki bölümde açıklaması yapılmıştır. “*Celâleddîn Hârezmşâh bu yılın 28 Ramazan (10 Ağustos 1230) cumartesi günü Konya, Aksaray, Sivas, Malatya ve diğer şehirlerin sultanı olan Anadolu Selçuklu Hükümdarı Abdullah b. Keykubât b. Keyhüsrev b. Kılıçarslan ile Dimaşk, el-Cezîre ve Ahlat Emîri bulunan el-Melikü'l-Eşrefe karşı büyük bir mağlûbiyete uğradı. Bu sıralarda Anadolu Selçuklu Hükümdarı Alâeddîn'in amcasının oğlu olan Erzenirrûm Emîri, Celâleddîn'e itaat etmiş ve ikisi birlikte*

Ahlat üzerine yürüyüp şehri kuşatmışlar, dolayısıyla Erzenirrûm Emîri Celâleddîn'e bu kuşatma sırasında yardım etmişti. Erzenirrûm Emîri ile amcasının oğlu Alâeddin arasında bir düşmanlık vardı. Celâleddîn ile Erzenirrûm Emîri bir araya gelince Alâeddin Keykubât bunlardan bir hayli korkmuş ve hemen o sıralarda Harran'da bulunan el-Melikü'l-Kâmil'e elçi göndererek kardeşi el-Melikü'l- Eşrefi Dimaşk'tan çağırıp kendisine göndermesini talep etmişti. el-Melikü'l- Eşref de Dimaşk'ı ele geçirdikten sonra orada ikâmet etmiş bulunuyordu. Alâeddin Keykubât Celâleddîn Hârezmşâh'tan korktuğundan dolayı sürekli olarak el-Melikü'l-Kâmil'e kendisine el-Melikü'l-Eşref'i göndermesi için elçiler gönderip durmuştu. Bunun üzerine el-Melikü'l-Kâmil de Dimaşk'ia bulunan kardeşi el-Melikü'l-Eşref'i çağırmış, O da kısa bir müddet içinde ağabey sinin yanına varmıştı. Hattâ anlatıldığına göre, Alâeddin Keykubât sürekli olarak elçi gönderip durmuş ve el-Eşref'in yanına gelmesini, kendisiyle ittifak kurmasını teşvik edip durmuştu. Anlatıldığına göre, Alâeddin Keykubât'ın gönderdiği elçilerden beş tanesi aynı günde el-Melikü'l-Kâmil'e ve el-Eşref'e ulaşmıştı. Bu elçiler el-Eşref'in tek başına dahi olsa Alâeddin'in yanına gelip ordusuna katılmasını talep ediyorlardı. el-Melikü'l-Eşref topladığı askerlerini el-Cezîre ve Şam Bölgesinden gelenlerle birlikte alıp Alâeddin'in yanına varmış ve ikisi Sivas'ta buluşarak Ahlat üzerine yürümüşlerdi. Bunların ittifak edip bir araya geldiklerini haber alan Celâleddîn derhal özerlerine azimle yürümüş ve Erzincan'a bağlı Bâsîhimâri¹) diye bilinen bir vtrde onlarla karşılaşmış ve savaşa tutuşmuşlardı. Anlatıldığına göre, Alâeddin'in yanında kalabalık bir asker kitlesi yer almıştı. Rivayetlere göre, yirmi bin atlı Alâeddin'in yanında, on beş bin kadar adı da el-Eşref'in yanında yer almıştı. Bunlar rastgele askerler değil, daha önce savaflara katılmış, son derece cesur ve tecrübeli askerler olup yanlarında yağız Arap atlan ve bir hayli silâh vardı. Bütün bu askerlerin başında el-Hakkâriyye Kürtlerinden cesaretiyle meşhur, aynı zamanda yüksek bir ahlâka sahip ve üstün özellikler taşıyan Halep askerlerinden İzzeddin Ömer b. Ali adında tanınmış bir kumandan görev almıştı. Her iki ordu karşı karşıya gelince karşı tarafın askerlerinin çokluğunu gören Celâleddîn Hârezmşâh birden şaşkına dönmüş ve özellikle Suriye'den gelen askerlerin fevkalâdeliğini, silâhlarının çokluğunu, mükemmelliğini ve savafla hazır atlarının düzenini görünce kalbi korkuyla dolup taşmıştı. Nihayet izzeddin Ömer b.

Ali çatışmaları başlatmış, yanındaki Halep askerleriyle birlikte düşman üzerine saldırıya geçmişti. Ancak bunların bu saldırısına karşı koymaya güç yetiremeyen Celâleddîn bir an bile karşı koymaksızın askerleriyle birlikte geriye kaçmağa başlamış ve kardeş kardeşi korumağa yanaşmaksızın her biri bir tarafa dağılıp gitmişti. Nihayet Celâleddîn askerlerinin kendisine kaplanlarıyla birlikte Ahlat üzerine gelmiş, burada bulunanları alıp Azerbaycan'a giderek Hoy Şehri'nde ikamet etmişti. Zaten Celâleddîn ve askerleri Ahlat'm dışında bölgedeki hiçbir şehre girememişlerdi. Onların ayrılmalarından sonra el-Melikü'l-Eşref yanındakilerle birlikte Ahlat'a gelmiş, fakat Ahlat'ı sanki dün yokmuş gibi bomboş direkleri üzerinde duran ıssız bir şehir halinde görmüştü. Ahlat halkı ve sakinleri şehirlerini tamamen terk etmiş ve yukarıda zikrettiğimiz gibi ıssız bir şehir halinde kalmıştı. Akdedilen barış anlaşması: Mağlup olup geri kaçınca Erzenirrûm Emîri Tuğnüşâh esir düşüp amcasının oğlu Alâeddin Keykubât'ın huzuruna çıkarılmıştı. Alâeddin Keykubâtı O'nu alıp Erzenirrûm'a gitmiş ve şehir hâkimi olan kişi bu şehri etrafındaki kaleler içindeki hazînelerle birlikte Alâeddin Keykubât'a teslim etmişti. İşte atalardan zikredildiği gibi, «Dimyât'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak"ıa derler. Veya başka bir tabirle «Boynuz isteyen dişi devekuşu kulaksız olarak geri döner». İşte Celâleddîn'in yanına varıp Anadolu vilayetlerinden bazı toprakları ele geçirmek için O'nun yardımını isteyen ve Alâeddîn'in ülkesine göz diken bu miskin adam bu sefer Alâeddîn'in eline düşmüş, elindeki her şeyi gittiği gibi, esir düşmüştü. Nihayet bu prensipler üzerine anlaşmaya varmışlar ve birbirlerine sadık kalacaklarına dair yemin etmişlerdi. Barış anlaşması gerçekleşip gerekli yeminler yapıldıktan sonra el-Melikü'l-Eşref Sincar'a, oradan da Dimaşk'a geri dönmüştü. Celâleddin Hârezmşâh da, Azerbaycan'da kalmıştı. ²⁴⁰

---

²⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 342-343; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti*, s. 440-445; Rosebault, *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, s. 187; Gürbüz, *Selahaddin Eyyubi*, s. 179; Kaya, *Eyyubiler*, s. 167; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûkler*, s. 112-126; Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, s. 237; Sallabi, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 567.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MOĞOLLAR

5. 1. Cengizli Moğolları ve Türk-İslam Dünyası

Dilleri Altay dil ailesinden Mançu-Tunguzca, Türkçe ve Korece ile gramer ve kelime bakımından bağlantılı bulunan Moğollar'ın menşei (İslâm kaynaklarında Tatarlar) ve VI. yüzyıldan önceki tarihleri muammadır.²⁴¹ Moğol adı, kaynaklarda ilk defa VII. yüzyılda T'ang sülâlesi resmî tarihleri Chiu T'angshu ve Hsin T'angshu'da "Mêng-wu" ve "Mêng-wa" şeklinde Proto-Moğol Shih-wei kabile grupları arasında lüzumsuz küçük bir kabile ismi şeklinde geçer. Devlet ve hânedan adı olarak kullanılması Cengiz Han zamanında olurken, millet adı olarak kullanılması ise çok daha sonra gerçekleşmiştir.²⁴² Moğollar, Altay zümresinin Türklere en yakın, bilhassa içtimai teşkilat bakımından tamamıyla kardeş bir kavmi teşkil ederler.²⁴³ Müellifimiz de Moğolları Türk topluluklarından birisi olarak telakki eder: "*Bunlar Türklerin bir kolu idi. Genellikle Çin sınırlarından Tamgaç dağlarında ikamet ederlerdi. Memleketleriyle İslâm diyarı arasında altı aylık bir yürüyüş mesafesi vardı.*"²⁴⁴ Hunlar'dan itibaren Moğollar ile Türkler arasındaki temasların sıklaştığı görülmektedir. Büyük Hun Devleti'nin yıkılmasının ardından Asya'da ortaya çıkan güç boşluğu, III. yüzyılın başlarından VI. yüzyılın ortalarına kadar Moğol asıllı Juanjuanlar tarafından doldurulmuştur. VI. yüzyılın ortalarından itibaren önce Göktürk, daha sonra Uygur hâkimiyetine girmeleri üzerine Moğollar bu dönemde Türk kültürü ve devlet geleneklerinden önemli ölçüde etkilenmişlerdir. X-XII. yüzyıllarda Moğol asıllı kabileler tarafından Kuzey Çin ile İç Asya'da Karahıtaylar gibi devletler kurulmakla birlikte XIII. yüzyılın başlarında Timuçin'in kurduğu Moğol İmparatorluğu ile dünya tarihinde önemli rol oynamıştır. Ancak Timuçin,

---

²⁴¹ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (çev. K. . Yaşar Koprıman - İsmail Aka), Divan Yayınları, Ankara 1975, s. 201-336; B. Y. Vladimirtsov, Moğollar'ın İçtimai Teşkilâtı (çev. Abdülkadir İnan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 118.

²⁴² Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 201-336.

²⁴³ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 201-336; Vladimirtsov, *Moğollar'ın İçtimai Teşkilâtı*, s. 134.

²⁴⁴ Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s. 93.

²⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, C. X, s. 184-188.

uzun mücadelelerin ardından bütün Moğol aşiretlerini tek bir devlet çatısı altında toplamayı başardı. 1206'da Cengiz (Çingiz) Han unvanını aldıktan sonra 1209 yılına kadar sırasıyla Kırgız, Merkit, Nayman ve Uygurlar'ı idaresine aldı. Moğolistan'a tam anlamıyla hâkim olarak Cebe Noyan vasıtasıyla eski düşmanı Güçlüğ'ün (Güçlüğ, Küçlük) yönetimine giren Karahıtay topraklarını ele geçirdi (1218).²⁴⁵ Cengiz Han'ın Kuzey Çin'de hüküm süren Kin Devleti'ne karşı başlattığı savaş ise ancak halefi Ögedey zamanında sona erdi (1234). Cengiz Han yaptığı idarî, fiili ve askerî düzenlemelerle kendisine nisbetle Cengizliler diye de anılan Moğollar'ı tarihlerinde ilk defa düzenli bir yapılanmaya kavuşturdu ve onları cihan devleti haliyle yapılandırdı. Moğol yazı kültürü de ilk olarak bu dönemde yaygınlık kazandı. Karahıtay topraklarının ele geçirilmesi Moğolları Gürgenç, Semerkant, Buhara, Herat ve Gazne gibi şehirlerinin ün saldıdığı, parlak ve eski bir uygarlığa sahip olan Harezm İmparatorluğu'na komşu yapmıştı.²⁴⁶ Cengiz Han ile Harezmliler arasında meydana gelen kopma, 1218 yılında Moğol elçisi Ukuna'nın ve beraberindeki 450 kişilik kervanın Otrar mevkiinde Kadir Han namıyla tanınan Harezm valisi İnalçık tarafından yağmalanması ve kervandaklerin öldürülmesi üzerine gerçekleşmiştir.²⁴⁷ Bu durum üzerine Cengiz Han "Altın halatı Saratul (Harezm) halkı keserse öylece bırakılır mı? Ukuna başkanlığındaki 100 elçinin öcünü almak için Sartaul halkıyla savaşalım"²⁴⁸ diyerek Harezm Devleti'ne karşı harekete geçti. Savaşın başlamasına sebep olan işbu Otrar hadisesi ve akabinde gelişen olaylar müellifimiz tarafından şu şekilde anlatılmaktadır: *Bunların İslâm diyarına hücum etmelerine sebep olarak şu olay anlatılır: Temoçin diye bilinen ve Cengiz Han (Çingiz Han) olarak adlandırılan Bir hükümdarları vardı. Bir ara memleketinden ayrılıp Türkistan taraflarına doğru gelmiş, Türklerden ve özellikle tüccarlardan oluşan bir grubu ellerine verdiği çok miktarda eritilmiş altın ve gümüş külçeleriyle birlikte, kendisine giyinmek üzere elbiseler almak için Mâverâünnehir Bölgesi'ndeki Semerkant ve Buhara'ya*

---

²⁴⁵ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 201-336.

²⁴⁶ Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil - Ayşe Bereket, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 176.

²⁴⁷ Grousset, Rene- *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. : Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 270-271.

²⁴⁸ *Moğolların Gizli Tarihçesi*, çev. Mehmet Levent Kaya, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 201-202.

göndermişti. Cengiz Han'ın gelen bu tüccar heyeti Hârezmşâh ülkesinin en son noktası olan Otrâr şehrine gelirler. Burada Hârezmşâh'ın valisi bulunuyordu. Tatarlardan bu tüccar grubunun Otrâr'a gelmesi üzerine buranın valisi Hârezmşâh'a mektup yazarak gelişlerinden ve yanlarında taşıdıkları muazzam miktarlardaki mallardan söz etmişti. Bu durumu öğrenen Hârezmşâh valisine yazdığı mektupta derhal bunların öldürülmelerini ve ellerinde bulunan malların alınarak kendisine gönderilmesini emretmişti. Otrâr Valisi, Hârezmşâh'ın emri üzerine gelen bu tüccar heyetini öldürerek ellerinde büyük miktarda bulunan bu altın ve gümüş külçelerini Hârezmşâh'a gönderir. Gerçekten bu mallar bir hayli fazla idi. Hârezmşâh'a ulaştığında bu malları Buhara ve Semerkant tüccarlarına dağıtarak onlardan bedellerini tahsil etti. Hârezmşâh Mâverâünnehir Bölgesi'ni Karahıtaylılardan aldıktan sonra Türkistan'a ve ötesine giden yolları kapatmıştı. Bu bölge daha önceleri Karahıtaylıların elinde bulunurken yine Tatarlar'dan bir grup buraya çıkıp gelmişti. Ancak Hârezmşâh Mâverâünnehir Bölgesi'ni Karahıtaylıların elinden alıp onları öldürdükten sonra Tatarlar da Türkistan, Kâşgâr, Balasagun ve benzeri şehirleri ele geçirip Hârezmşâh'ın ordularıyla savaşımaya başlamışlardı. İşte Hârezmşâh da bundan dolayı Tatarlara bu bölgeden götürülen her türlü yiyecek ve giyecek eşyasının ulaşmasını yasaklamıştı. Tatarların İslâm diyarına girmelerinin başka bir sebebi de şöyle kaydedilmektedir. Fakat bu sebeplerin kaleme alındığına dair de pek kesin bir delil yoktur: Hârezmşâh bu adamların öldürdükten sonra Cengiz Han'ın nasıl bir tavır takınacağını öğrenmek üzere Tatar diyarına bir grup casusunu göndererek Tatarlar hakkında malûmat toplamaya başladı. Casuslar birçok geçit ve dağları aşarak yollarına devam edip Cengiz Han diyarına varmış, uzun bir müddetten sonra Hârezmşâh'ın yanına geri dönüp Tatar askerlerinin bir hayli fazla olduğunu ve sayılmayacak kadar kalabalık olduğunu, bunların savaşta en mükemmel savaşılabilen ve düşmana karşı koymasın bilen insanlar arasında en usta ordular olduğunu, yenilgiyi bilmediklerini, ihtiyaç duyacakları her türlü silâhı bizzat kendi elleriyle imal ettiklerini anlatmışlardı. Hârezmşâh, Cengiz Han'ın bu adamların öldürüp mallarına el koyduğuna son derece pişman olmuştu ve artık ne düşüneceğini, ne yapacağını bir türlü bilemiyordu. Yanında fazilet sahibi ve kendisine çokça güvenip katında üstün bir mevkie sahip olan âlim eş- Şihab el-

Hayûfi'yi çağırarak bu işi görüşmek istemişti. Gerçekten Hârezm bu âlimle istişare ettiğinde kesinlikle O'na muhalefet etmez, mutlaka sözlerine uyardı. Bu âlimi çağırduğunda şöyle dedi: "Başımıza büyük bir felâket gelmek üzeredir. Dehşet verici bir durum ile karşı karşıya bulunuyoruz, onun için ne yapmamız gerektiği hususunda görüşünü almak üzere seni çıkardım. Şu anda üzerimize Türk diyarından sayılması mümkün olmayan muazzam ordulara sahip güçlü bir düşmanın gelmekte olduğunu öğrendik. "eş-Şihab el-Hayûfi Hârezmşâh'a şunları söyledi: "Senin de askerlerin az değildir. Ayrıca çevremizdeki diğer İslâm hükümdarlarına da mektuplar göndererek bize yardımcı olmalarını isteyelim. Böyle bir düşmanın İslâm diyarına saldırması halinde diğer bütün Müslümanların da sana mal ve asker yardımında bulunma mecburiyetleri vardır. O zaman da büyük ordular ve kalabalık askerler toplar, Seyhun Nehri'nin karşı tarafına geçeriz. Bu nehrin büyükçe bir nehir olduğu malumdur. Gelen düşman ile İslâm diyarı arasında bir engel olarak kullanılır. Biz karşı tarafta düşmanı beklemek üzere duracağız. Düşman nehrin öbür sahiline ulaştığında uzun bir yol yürümüş olacağından bir hayli yorgun düşecektir. Biz ise bir müddetten beri istirahat etmiş olacağız. "Diğer taraftan Hârezmşâh devlet adamlarını ve istişare heyetlerini toplayarak onlarla gerekli istişaresini yapmıştı. Fakat onlar Şihâb el-Hayûfi'nin yaptığı bu taktik teklifini kabul etmeyerek şöyle dediler: "Biz onların Seyhun Nehri nin karşı tarafına geçmesini engellemeyelim. Nehrin karşı tarafına geçsinler, sonra bu dağ ve daracık geçitlere girip bilmedikleri yollara sapacaklar. Biz ise bütün bu geçit ve yolları bildiğimiz için onlara karşı bir üstünlük sağlamış olacağız ve bu geçitlere girdiklerinde onlardan tek bir kişiyi sağ bırakmadan tümünü öldürürüz. "Hârezmşâh ve adamları bu şekilde ne yapacaklarını kendi aralarında konuşup dururlarken mel'ûn Cengiz Han'ın bir elçisi yanında bulunan kalabalık bir grup ile birlikte gelerek Cengiz Han'ın Hârezmşâh'a gönderdiği mesajı ilettiler. Cengiz Han şöyle diyordu: "Siz adamlarımı, tüccarlarımı öldürür, mallarımı onların elinden alırsınız değil mi? O halde karşı koymaya güç yetiremeyeceğiniz kalabalık bir orduyla üzerinize geliyorum, hazır olunuz!" Cengiz Han, kendisinden evvelki Tatar grubunun gelip yerleştiği ve ele geçirmiş olduğu Türkistan diyarına gelerek Kâşgâr ve Balasagun şehirlerini çevresindeki diğer illerle birlikte ele geçirmiş ve buradaki Tatar gruplarına karşı bir saldırıya geçerek

tamamen ortadan kaldırmış, aynen daha evvel Kara- hitaylıların başına geldiği gibi bunların en son ferdine kadar öldürülmelerini ve tamamen isimlerinin yeryüzünden silinmesini sağlamıştı. Buraya geldikten sonra da yukarıda belirttiğimiz elçiyi ve onunla gönderdiği mektup ve mesajı Hârezmşâh'a ulaştırdı. Hârezmşâh Cengiz Han'ın bu sözlerini ve mesajını aldıktan sonra hemen gelen elçinin öldürülmesini, elçiye refakat etmekte olannadamlarının da hepsinin sakallarının kesilmesini ve Cengiz Han'a geri gönderilmesini emretmişti. Hârezmşâh bu elçi heyetine Cengiz Han'a iletmek üzere şu sözleri söylemişti: "Dünyanın öbür ucunda da olsan üzerine gelir, senin adamlarına karşı giriştiğin katliamı da sana ve yanındakilere uygular, senden intikam almadıkça seni rahat bırakmam. "Birçok kişi Harezmsah Muhammed'e hücum etmesini önermişti. Kimileri Moğolların Sirderya'yı geçmesine engel olunması gerektiğini savunuyor, kimileriye şehirlerin engel oluşturacağını ve takılan düşmanlarını hırpalayabilecekleri Maverâünnehir'in işgalinin beklenmesini öneriyordu. En korkaklarıysa Amuderya'nın gerisine, hatta Gazne ve Hindistan'a doğru çekilmeyi istiyordu. ²⁴⁹ Sultan Muhammed Harezmsah ise müellifimizin aktardığına göre elçilik heyetini Moğolistan'a gönderdikten sonra ordusunu alarak Moğol topraklarına doğru bir askeri hareket gerçekleştirdi: Hârezmşâh bu heyetin yola koyulmasından sonra kendisi de ordularını hazırlayarak süratli bir şekilde elçiden evvel Moğol diyarına ulaşmak üzere yola koyulmuş ve dört aylık bir mesafeyi kat edivermişti. Nihayet Moğolların evlerine varmış, buralarda kadın, çocuk ve eşyadan başka hiçbir şey ve hiç kimseyi görememişti. Bunlara saldırarak her şeylerini ganimet olarak ele geçirmiş, kadınları ve çocukları esir alıp geri dönmüştü. Kâfirlerin ülkelerini terk edip gitmelerinin sebebi ise yine Tatar hükümdarlarından Küçlük Han (veya Güçlük Han) adında birisinin diyarına saldırarak onunla çarpışmalara girişmiş ve onu mağlup edip mallarına el koyarak geri dönmüşlerdi. Ancak Cengiz Han ve askerleri Küçlük Han ile yaptıkları bu muharebeden geri dönerlerken yolda çoluk çocuklarına karşı Hârezmşâh'm girişmiş olduğu saldırıyı haber almış, süratle yollarına devam etmişlerdi. Daha ülkelerinden çıkmadan evvel Hârezmşâh'a yetişmiş ve derhal savaş vaziyetine girerek benzeri işitilmemiş dehşet

---

²⁴⁹ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 185; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 201-336; Vladimirtsov, *Moğollar'ın İçtimâî Teşkilâtı*, s. 118.

verici bir savaşa girişmişlerdi. Üç gün üç gece sürekli bir savaş yapılmıştı. Bu savaşta her iki taraftan sayılmayacak kadar çok asker öldürülmesine rağmen galip ve mağlûp taraf yoktu. Müslümanlar dinî hamiyet ile muazzam bir şekilde savaşa devam edip düşmana karşı sabırla direniyorlardı. Çünkü böyle bir savaşta yenilecek olurlarsa Müslümanlardan hiç kimsenin kendini bu azılı düşmandan kurtarmayacağını biliyorlardı. Sonra memleketlerinden çok uzaklarda olduklarından dolayı da şayet yenilecek olurlarsa son fertlerine kadar öldürüleceklerini de idrak etmekte idiler. Kâfirlere gelince bunlar da Müslümanların elinde esir bulunan çoluk çocuklarını kurtarmak hamiyetiyle sabırla savaştılar. Savaş bir hayli şiddetlendi. Hatta her iki taraftan adamlar atlarından inerek yerde mızraklarıyla veya hançerleriyle savaşır duruyordu. Ellerindeki hançerlerle birbirlerine saldıran insanların kanları yerlerde akıp duruyordu; o kadar ki bu kanlara bastığında atların ayakları kayıyordu. Her iki taraf da son takatlerini harcıyor ve bütün imkânlarını kullanıyorlardı. Tatarlardan bu grubun başında Cengiz Han'ın oğlu kumandan olarak bulunmaktaydı. Cengiz Han'ın bizzat kendisi bu savaşta bulunmadığı gibi bundan da haberdar değildi. Bu çarpışmalarda Müslümanlardan yirmi bin kişinin şehit olduğu, kâfirlere ise sayılmayacak kadar çok kimsenin öldürüldüğü görülmüştür. Savaşın dördüncü gecesine girdiklerinde her iki taraf da savaştan hayli yorgun düşmüş idi. Gece karanlığı basınca düşman orduları bir kenara bildiği gibi Müslümanlar da geriye çekilmişti. Tatarlar gece karanlığında ateşler yakarak çekip gitmişler ve aynı davranışı Müslümanlar da yapmışlardı. Çünkü her iki taraf da artık savaşımaya güç yetiremeyecek kadar çarpışmaktan usanmıştı. Kâfirler hükümdarları Cengiz Han'ın yanına geri giderlerken Müslümanlar da Buhara'ya gelmiş ve düşmanın bir grubuna karşı savaşırken bu kadar yorgun düştiklerine göre düşmanın büyük orduları ve hükümdarının da bulunduğu bir gruba karşı koyamayacaklarını anladıklarından Buhara 'yı ve diğer serhat şehirlerini düşmanın muhasarasına karşı müdafaa etmek üzere hazırlıklara girişmişlerdi.²⁵⁰ Muhammed Harezmsah'ın Moğollara karşı neden bir meydan savaşı yapmadığı ve onun yerine şehirlerde müdafaaaya çekildiğinin sebebini müellifimiz burada açıkça beyan etmiştir. Harezm

---

²⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 180-184; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 185; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 201-336; Vladimirtsov, *Moğollar'ın İçtimâî Teşkilâtı*, s. 118.

Sultanı, şehirleri direnişe karşı hazırlarken, Cengiz Han'da Barthold'un hesaplarına göre 150. 000 ile 200. 000 kişilik ordusuyla Maverünnehir'de görüldü.²⁵¹ Moğollar ilk etapta Otrar şehrini kuşattılar. Şehir beş ay kadar direndiyse de sonunda teslim oldu (Eylül 1219). Otrar'ın zaptının ardından Cengiz Han, oğlu Tuluy ile birlikte Buhara üzerine yürüdü.²⁵² Müellifimiz Buhara kuşatmasını ve yaşanan olayları şu şekilde anlatmaktadır:*Hârezmşâh Buhara ve Semerkant şehirlerinin müdafaa için gerekli hazırlıkları yapmalarını ve kalelere her türlü yiyecek maddeleri ile savaş araç gereçlerinin doldurulmasını emretti. Hârezmşâh buraları korumak üzere Buhara'ya yirmi bin, Semerkant'a elli bin kişilik bir askerî kuvvet yerleştirdikten sonra onlara şöyle dedi: "Buraları koruyunuz. Ben Hârezni ve Horasan'a gidip oralardan asker toplayacağım. Ayrıca diğer Müslümanlardan da yardım istedikten sonra yanınıza geri döneceğim. "Buhara ve Semerkant'dâki işlerini yoluna koyduktan sonra, Horasan'a gitmiş, oradan da Ceyhun Nehri'ni karşı tarafa aşmış, Belh yakınlarında karargâh kurmuştu. Kâfirlere gelince; onlar da her türlü hazırlıklarını bitirdikten sonra Maverünnehir üzerine yürüyüp Hârezmşâh'm Buhara'ya ulaşmasından beş ay sonra gelip şehri kuşatma altına aldılar. Üç gün müddetle ve aralıksız bir şekilde Buhara'yı muhasara eden Tatarların bu güçlü ordusuna karşı koyamayacağını anlayan Hârezmşâh'm askerleri Horasan'a gitmek üzere şehri terk ettiler. Şehir halkı sabahleyin uyandıklarında onları koruyacak askerlerin kaçıp gittiklerini öğrenince bir hayli ümitsizliğe düşmüş, kendilerini güçsüz ve korumasız görmüşlerdi. Bunun üzerine şehrin kadısı olan Bedreddin Kadı Han'ı Cengiz Han'a göndererek halk için emân dilemişler, Cengiz Han da onlara emân vermişti. Ancak Hârezmşâh'm askerlerinden kaçmaya fırsat bulamayan küçük bir grup da kaleye kapanmış, orada güçsüz bir şekilde kendilerini müdafaa etmeye hazırlanmışlardı. Cengiz Han Buharalılara emân verdikten sonra 4 Zilhicce 616 (10 Şubat 1220) Salı günü şehir kapılarını açarak kâfirlerin Buhara'ya girmelerine müsaade etmişlerdi. Cengiz Han'm askerleri verdikleri emân üzerine şehir halkından hiç kimseye saldırmamış ve şöyle demişlerdi: "Sultana ait olup da yanınızda bulunan*

---

²⁵¹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 417; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 185; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 201-336; Vladimirtsov, *Moğollar'ın İçtimaî Teşkilâtı*, s. 118.

²⁵² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 419.

her türlü yiyecek maddesini ve diğer şeylerini çıkarıp bize teslim edin. Ayrıca şu iç kaleye kapanmış bulunan askerlerle savaşmamız hususunda da bize yardım ediniz. “Cengiz Han’ın askerleri ve adamları Buharalılara karşı adilce davranıp Güzel muamelede bulunmuşlardı. Cengiz Han bizzat kendisi şehre girerek iç kaleyi kuşatmış ve şehir halkına kesinlikle kendilerine karşı koymayıp muhalefet etmemelerini, muhalefet eden kimse olursa mutlaka öldürüleceğini ilân ettirmişti. Bunun üzerine bütün şehir halkı tümüyle gelip Cengiz Han’ın huzuruna çıkmış ve emrine girmişlerdi. Sonra da Cengiz Han kalenin çevresinde bulunan bu hendeklerin doldurulmasını emretmişti. Buharalılar ve Cengiz Han’ın adamları bu hendekleri tahtalarla ve toprakla doldurmuşlardı. Kâfirler camilerdeki minberleri söküp Kur’ân-ı Kerîm sayfeleriyle birlikte bu hendeklere atmışlardı. İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn. Kendisini sabırlı ve Halim diye vasıflandıran Cenab-ı Allah’a yemin ederim ki gerçekten O Sabûr ve Halîm olmasaydı şu kâfirlerin girişmiş olduğu bu zulme karşı anında onları yere batırırdı. Sonra kale içinde bulunan dört yüz kadar Müslüman askerinin üzerine saldırarak kaleyi tam bir kuşatma altına alıp on iki gün müddetle kuşattılar. Kalede bulunan bu dört yüz kadar süvari asker kaleyi kahramanca bir şekilde müdafaa etmiş ve onlardan bir kısmı şehit düşmüştü. Kâfirler arka arkaya ve sürekli olarak bu Müslümanlar üzerine hücumlar düzenliyor, bir taraftan da kale surlarının altını kazıyıp duruyorlardı. Savaş şiddetlendikçe şiddetlenmişti. Kalede bulunan Müslüman askerler ellerine geçirdikleri her türlü taş, yaktıkları ateş ve ellerindeki oklarla düşmana karşı koyuyorlardı. Kâfir Cengiz Han bu duruma son derece sinirlenip o gün adamlarını geri çevirmiş, ertesi gün erkenden harekete geçerek ciddi bir şekilde tekrar kaleyi kuşatmış ve çarpışmalara başlamıştı. Kaleyi müdafaa etmekte olan Müslümanlar ise artık bir hayli yorgun düştikleri için gerektiği şekilde karşı koyuyorlardı. Sonra bu arada tam da güç yetiremeyecekleri kalabalık ordular üzerlerine gelmiş, onları perişan etmiş ve nihayet düşman kaleye girmişti. Bana rağmen şu bir avuç Müslüman asker kaleyi kanlarının son damlasına kadar müdafaa etmiş ve son nefesleri şehit düşene kadar düşmana karşı koymuşlardı. Cengiz Han kaleyi tamamen ele geçirdikten sonra Buhara halkına şehrin ileri gelen adamlarının isimlerinin bir liste halinde hazırlanıp getirilmesini emretmişti. O’nun bu emri yerine getirilince listede adı bulunan Buhara

halkının ileri gelenlerinin derhal huzuruna getirilmesini istemiş, huzuruna geldiklerinde onlara şöyle demişti: "Hârezmşâh'ın adamlarımın elinden almış olduğu o büyük miktarlardaki altın külçeleriyle malları sizin elinizdedir. Onu derhal sizden istiyorum. "Buhara halkı bu altın külçelerinden ve diğer eşyadan elinde bulunan her şeyi getirip O'na teslim ettikten sonra Cengiz Han onlara sırtlarındaki elbiselerden başka hiç bir şey alıp götürmeksizin derhal şehri terk etmelerini istemişti. Bunun arkasından kâfir askerleri şehre dalarak evlerde buldukları her şeye el koymuş, Müslümanları çepeçevre kuşatmış, onları ve mallarını kendi aralarında hükümdarlarının emri gereği olarak paylaştıranı şıardı.²⁵³ Müellifimiz Moğol dehşetinin ortaya çıkardığı infiali ve Buhara halkının yaşadıkları korku dolu sahneleri şöyle tasvir etmiştir: O gün dehşet verici bir gündü. Erkekler, kadınlar, çoluk çocuk herkes sürekli olarak ağlayıp duruyor ve düşman elinde esir olarak elden ele dolaşıyorlardı. Perişan olan Buhara halkının kadınları düşman arasında paylaştırılıyordu. Nihayet Buhara şehri sanki dün ortada yokmuşçasına evlerinin çatıları çökmüş, şehir tamamen harabeye dönüşmüş, ıssız bir kent haline gelmişti. Moğollar kadınlara karşı zalimce davranarak hiç bir insanın yapamayacağı şekilde namuslarına musallat oldular. Halk ise eli kolu bağlı olarak hiçbir şey yapamıyor, bu reva görülen zulme bakıp sürekli ağlayıp duruyordu. Başlarına gelen bu felaketi defetmeye gücü yetemeyenler, bu yapılanlara karşı ölümü tercih ederek ölünceye kadar çarpışmak üzere Moğol askerlerine saldırıyorlardı. Bu yapılan zulümleri engellemek veya bu uğurda ölmek üzere harekete geçip Moğollara karşı koyanlardan birisi de Buhara'nın ileri gelen fakihlerinden İmam Rükneddin İmamzâde ve oğlu idi. İmam Rükneddin ile oğlu Moğol askerlerinin Müslümanlara karşı giriştiği bu zalimce davramışı ve kadınların ırz ve namuslarına el uzattıklarından dolayı harekete geçerek ikisi de öldürülene dek çarpışmışlardı. Aynı şekilde şehrin kadısı Sadreddin Han da bu şekilde davranmış ve O da şehit edilmişti. Teslim olanlar ise esir alınarak götürülmüş, şehir bütünüyle medreseleri ve mescitleriyle ateşe verilmişti. Halka çeşit çeşit işkenceler uygulanmış ve söz konusu altın külçeleriyle malların geri alınması

---

²⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 184-190; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 185; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 201-336; Vladimirtsov, *Moğollar'ın İçtimâî Teşkilâtı*, s. 118.

için bir hayli ıstıraplara duçar edilmişlerdi. ²⁵⁴ Buhara'nın düşmesinin ardından Cengiz Han, Semerkand üzerine yürümüştü. Bu şehir önünde Otrar'ı kuşatmaya giden oğulları Çağatay ve Ögedey'de kendisine katılmıştı. ²⁵⁵ Müellifimiz Semerkand kuşatmasını şu şekilde aktarır: *Nihayet Moğollar Buhara'dan hareket ederek Semerkant'a doğru yola koyulmuş ve Hârezmşâh'ın artık kendilerine karşı koyamayacak durumda olduğunu da öğrenmişlerdi. Tatarlar Tirmiz ve Belh taraflarına kadar ulaşmış, Buhara'dan aldıkları esir halk ile birlikte yola koyularak onları yaya götürmüşler ve esirler en büyük perişanlığı çekmişti. Yolda yürüyemeyen esirler öldürülmüş, geri kalanlarla birlikte Semerkant'a doğru gitmişlerdi. Semerkant'a yaklaştıklarında önce süvari kuvvetleri önden göndererek arkadan yayaları ve esirleriyle birlikte ağırlıklarını bırakmışlardı. Müslümanların kalbine büyük bir korku salarak kalabalık oluşlarını göstermek için böyle davranmış ve yavaş yavaş şehre yaklaşmışlardı. Semerkant halkı düşmanın karartılarını görünce ne kadar kalabalık olduklarını anlamış ve bundan bir hayli endişeye düşmüşlerdi. Ertesi gün olunca süvarilerin arkasından yayalarla esirler ve ağırlıkları gelmişti. Esirlerden her bir on kişinin elinde bir sancak vardı. Bundan Semerkant halkı gelen bu kalabalık kitlelerin tümünün savaşçı asker olduklarını zannetmişlerdi. Semerkant'ta bulunan Hârezmşâh'ın askerlerinden elli bin kadarı şehri müdafaa etmeye çalışmıştı. Bu elli bin kişinin yanında da şehirde sayılmayacak kadar halk vardı. Semerkant halkının ileri gelenlerinden ve cesurlarından bir grup düşmana karşı koymak üzere harekete geçtiyse de şehri korumakla görevli olan Hârezmşâh'ın elli bin kişilik ordusu bu kâfirlerin kalplerine saldırdığı korkudan dolayı harekete geçememiş, bir tek fert bile savaşmaya yanaş, inamıştı Nihayet şehir halkından yaya olanlar Moğollarla çarpışmalara girmişti Bu çarpışmaların başlamasından sonra Moğol askerleri yavaş yavaş geriye çekilmeye başlayarak Müslümanları üzerlerine çekmeye ve kurdukları pusulara doğru götürmeye gayret ediyorlardı. Nihayet düşman üzerine yürüyüp daha da ilerlemeyi kazanç sayarak zafer elde etme tamahına düşen Müslümanlar düşmanın kurduğu bu pusulanı geçmiş, o sırada da*

---

²⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 184-190; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 185; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 201-336; Vladimirtsov, *Moğollar'ın İçtimâî Teşkilâtı*, s. 118.

²⁵⁵ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 272.

pusudakiler harekete geçince Semerkantlılar iki düşman kuvveti arasında kalmıştı. Pusudakiler yerlerinden çıkınca o yavaş yavaş geriye çekilen düşman kuvvetleri de saldırıya geçmiş ve Semerkantlıları iki ateş arasında bırakmışlardı. Artık önlerine geleni kılıçla doğramaya başlayarak Müslüman Semerkantlılardan bir tek kişiyi geride bırakmadan son fertlerine kadar öldürüp şehit etmişlerdi. Allah bu şehitlerden razı olsun. Anlatıldığına göre o günkü çarpışmalarda yetmiş bin Semerkantlı ölmüştür. Semerkant'ı korumakta olan diğer askerler ve halkın diğer kesimi artık kesinlikle yok edileceklerini anlamışlardı. Fakat askerler Türk olduklarından dolayı şöyle demişlerdi: "Biz onlarla aynı ırktanız. Bizi öldürmezler. "Bunun üzerine emân istemişlerdi. Moğollar onlara emân vermiş, onlar da şehir kapılarını düşmana açmışlardı. Şehir halkı askerlerin emân dilemesini ve Moğolların şehre girmesini engellemek istemişlerse de buna güç yetirememişlerdi. Nihayet askerler çoluk çocuklarıyla birlikte bu kâfir istilacıların huzuruna çıkmışlar, kâfirler onlara şöyle demişti: "Bize silâhlarınızı, mallarınızı ve binek hayvanlarınızı derhal teslim ediniz. O zaman biz de sizleri son derece emin bir şekilde yaşayacağımız bir yere göndeririz. "Askerler düşmanın bu çağrısına uymuş ve düşman da bunların silâhlarını, binek atlarını ellerinden aldıktan sonra birden onları son fertlerine varıncaya kadar öldürmeye başlamış ve hepsini yok ederek mallarına, atlarına ve kadınlarına el koymuşlardı. Dördüncü gün olunca düşman bütün şehir halkına seslenerek derhal şehri terk edip şehir dışına çıkmalarını istemişlerdi. Ayrıca bu çıkış sırasında oyalanan kimseyi de öldüreceklerini ilân etmekten geri durmamışlardı. Nihayet bütün erkekler, kadınlar, küçük çocuklar hepsi birlikte şehirden dışarı çıkınca Moğollar aynen Buhara halkına karşı giriştikleri yağmayı burada da başlatarak her tarafı talan etmiş, önlerine geleni öldürmüştü, esir aldıklarını almış ve her tarafa fitne ve fesat yaydıktan sonra şehre girerek yağmalamaları. Şehirde en büyük camiyi ateşe verdikten sonra şehri bu haliyle terk etmişler, bununla da kalmayıp genç bakire Müslüman kızların ırzlarına saldırmış ve mallarını ellerinden almak için halka çeşit çeşit işkenceler uygulamışlardı. Esir almaya gerek duymadıkları kimseleri de kılıçtan geçiren Moğollar 617 yılı Muharrem (1220 Mart-Nisan) ayında Semerkant'ı perişan etmişlerdi. Hârezmşâh konakladığı yerde bekleyip duruyor, yanına gelen bütün yerleri Semerkant'a doğru gönderiyordu. Ancak Semerkant'a gönderdiği askerler

daha oraya varmadan korkuya kapılıp geri dönüyorlardı. Böyle ir korkudan Allah'a sığınırız. Hârezmşâh bir seferinde on bin kadar atlıyı Semerkant'a göndermiş, fakat bunlar hiç bir çarpışmaya girişmeksizin aynen mağlûp olmuş bir ordu gibi gerisin geriye dönmüşlerdi. Arkasından gönderdiği inui hin kişilik bir ordu da aynı perişanlık içerisinde geri dönmüştü.²⁵⁶Önce Otrar ve Hucend, ardından Buhara ve Semerkant düştü. Bu durumda mücadelenin imkânsız olduğunu anlayan Alâeddin Muhammed, Horasan üzerinden Hazar denizindeki Âbeskûn adasına kaçtı; kısa bir süre sonra da öldü (Şevval 617 / Aralık 1220).²⁵⁷ Yerine sultan ilân edilen oğlu Celâleddin Hârizmşah yaklaşık on yıl boyunca Kuzey Hindistan, Irâk-ı Acem ve Azerbaycan'da başarılı bir şekilde mücadele verdiyse de bu çabaları Moğollar'ı durdurmaya yetmedi. *Moğol kâfirleri Semerkant'ı ele geçirdikten sonra hükümdarları lânet olasıca Cengiz Han askerlerinden yirmi bin kadarım yola çıkarıp onlara şöyle dedi: "Hârezmşâh'ı nerede olursa olsun yakalamaya gidiniz. İsterse yerde, isterse gökte olsun, O'nu yakalayıp getirmediğe geri dönmeyiniz. "Tatarlar gönderilen bu yirmi bin kişilik askerî kola «el-Muğarribe"adım verirler. Bunlar Horasan'a doğru, yani garb (batı) tarafına gittiklerinden dolayı bu ismi almışlardır. Kendileriyle diğerleri arasında belirgin bir özellik olmasından dolayı bu ismi almışlar ve İslâm diyarında en büyük karışıklığı, fitne ve huzursuzluğu meydana getirenler de bu taife olmuştur. Cengiz Han bu el- Muğarribe askerlerine batıya doğru yürümelerini emredince «beş pınar" anlamında olan Pencâb'a ulaştılar. Ancak buraya vardıklarında nehri geçmek üzere bir tek gemiye bile rastlamadılar. Bunun üzerine derhal tahtalardan havuzlar yaparak ve içine su almasın diye bu havuzların dışım sığır derileri ile kaplayarak içine bütün silâhlarım, eşyalarım ve yiyeceklerini koyduktan sonra atlarım da suya saldılar. Nehirde yüzmeye başlayan atların kuyruklarına bir taraftan yapışırken diğer taraftan da içine silâhlarım ve diğer eşyasım doldurdukları bu havuzları çekmeye başladılar. At askeri çekiyor, asker de bu havuzlan çekiyordu. Böylelikle hepsi birlikte bir defada olmak üzere nehri aşarak karşı tarafa geçtiler, Hârezmşâh da onları birden yarn başında*

²⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 200-212; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 185; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 201-336; Vladimirtsov, *Moğollar'ın İçtimaî Teşkilâtı*, s. 118.

²⁵⁷ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 223-285.

görünceye kadar gelişlerinden haberdar olamamıştı. Müslümanlar Moğollardan büyük bir korkuya kapılmışlar ve bu düşmana karşı nasıl tedbir alacaklarına dair kendi aralarında görüş ayrılığına düşmüşlerdi. Müslümanlar Ceyhun Nehri'nin düşman ile aralarında bir engel teşkil etmesi ile teselli buluyorlardı. Fakat düşman orduları Ceyhun'u da aştıklarından artık ne yerlerinde durabiliyor, ne de böyle topluca oradan uzaklaşıp gidebiliyorlardı. Darmadağın olmuş bir şekilde her biri bir tarafa kaçıp gitmişti. Aynı şekilde hükümdarları Hârezmşâh da hiçbir şeye aldırış etmeden ve en yakın adamlarına bile iltifat etmeden derhal hareket ederek Nisâbur'a geldiler. Nisâbur'a girdiklerinde bir miktar asker Hârezmşâh'ın etrafında birikmiş fakat düşmanın gelişini beklemeden oradan ayrılmayı kararlaştırmışlardı. Moğollar geçtikleri yerlerde kesinlikle kimseye saldırmıyor, herhangi bir yağma işine girmiyor ve bir şeye de el uzatmadan yollarına sürekli devam ederek Hârezmşâh'ı kovalayıp kendilerine karşı bir ordu toplamasını engelleyip buna fırsat vermemeye çalışıyorlardı. Hârezmşâh bunların bu kadar yakın bir noktaya ulaştıklarını haber alınca yine kendi hâkimiyeti altında bulunan Mâzenderân Şehri'ne gitmişti. Bu Muğarribân Moğollar taifesi hemen peşine takılmış ve Nisâbur'a girmeden O'nu takip etmeye koyulmuşlardı. Çünkü Hârezmşâh'm konakladığı her yerde onlar da gelip konaklıyor ve hemen arkasından koşuyorlardı. Nihayet Hârezmşâh Taberistân denizinde «Bâb Sükûn» diye bilinen bir limana ulaşmıştı. Burada deniz içinde kendisine ait bir kale vardı. Hârezmşâh çoluk çocuğuyla ve adamlarıyla birlikte gemilere binip demir aldıktan sonra Moğollar bu limana ulaşmış, Hârezmşâh'm artık denizde yol aldığını görmüşlerdi. Deniz sahilinde beklemeye koyulan Moğollar Hârezmşâh 'ı yakalamaktan ümitlerini kesince geriye Rey ve çevresindeki şehirlere dönmüşlerdi. Allah nasip ederse bu şehirlere girişlerini tekrar ele alıp anlatacağız. Buhara halkından olup esir alarak Semerkant'a götürülen Müslümanlar arasında bulunan bir fakih, Semerkant'ta esaretten kurtulduktan sonra memleketimize kadar gelmiş, onunla karşılaştığımda bana bunları aktarmıştı. Fakat tüccarlardan bazıları ise bana anlattıklarına göre Hârezmşâh Mâzenderân'a giderek oradan Rey'e, sonra da Hemedân'a gitmişti. O bu yolu takip ederken Moğollar sürekli peşinden geliyorlardı. Hemedân'dan süratle küçük bir grup ile birlikte ayrılan Hârezmşâh nereye gittiğini gizlemek ve kimseye görünmemek üzere böyle davranmış, daha sonra

Mâzenderân'a geri dönüp oradan deniz yoluyla söz konusu ettiğimiz kaleye gitmişti. Aslında sahih olan rivayet de budur. Çünkü bu fakih bu olaylar gelişip durduğunda esarete bulunuyordu. Fakat ikinci rivayetlerini kaydettiğimiz tüccarlar kendileri Hemedân'da bulunuyorlarken Hârezmşâh oraya ulaşmıştı. Bu tüccar grubunun ifadesine göre Hârezmşâh'm Hemedân'a ulaşmasından sonra Tatarların peşinden geldiklerini haber veren kimseler oraya varınca Hârezmşâh burayı da terk etmişti. O'nunla birlikte Hemedân'da bulunan bu tüccar grubu da şehri terk etmiş, Moğollar bunların ayrılmasından yarım gün kadar bir müddet sonra Hemedân'a ulaşmışlardı. Bu tüccarların aktardığı bilgiler bizzat görmeye dayandığı için daha sahih olmalıdır. Nihayet Hârezmşâh yukarıda söz konusu ettiğimiz deniz içindeki bu kaleye ulaşmış ve orada vefat etmişti. Bu bol miktarda gıda maddeleri ve zahire, ayrıca en nefis ve mükemmel ziynet oyalan da mevcut idi. Hârezmşâh'm annesi bu felâketin kopması üzerine Hârezm'den ayrılarak Rey'e gidip oradan da İsfahan, Hemedân ve el-Cibâl gölgesi'ne vararak buralara girip düşmanın tasallutundan kendisini korumaya almıştı. Fakat bu Moğol askerleri sultanın annesiyle yolda karşılaşınca bütün inallarına el koydukları gibi Rey'e ulaşmadan evvel yanında bulunanları da esir almışlardı. Gerçekten alman bu mal ve paralar Moğolların gözlerini doyurmuş, bir hayli sevinmiş ve böyle bir ganimeti ele geçirmelerinden dolayı memnun olmuşlardı. Ele geçirilen bu ziynet eşyaları insanların benzerini az gördükleri son derece mükemmel, dünyanın başka yerlerinde benzerleri görülmemiş mücevheratlar ve benzeri değerli madenlerden oluşan eşyalar idiler. Moğol askerleri ele geçirdikleri bu ganimeti Semerkant'a Cengiz Han'a ulaştırdılar. “²⁵⁸Aynı yıl Moğolların istila ederek Rey, Meraga, Azerbaycan'a girmeleri vuku bulmuşken Hemedan'ı da kılıçtan geçirmişlerdir. 617-618 (1220-1221) yıllarında Sübütay kumandasında gerçekleştirilen askerî harekâtın sonra Horasan üzerinden Irâk-ı Acem ve Azerbaycan'a giren Moğol orduları, Kafkaslar'dan Karadeniz'e geçtikleri zaman gerilerinde yakılıp yıkılmış halde bir ülke bıraktılar. Bu harekâtı 621'de (1224) yağma ve tahrip amaçlı başka seferler takip etti. Cengiz Han 1227 Ağustosunda öldükten sonra da Moğol İmparatorluğu'nun genişlemesi durmadı aynı hızla devam

---

²⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 221-278; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 215; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 201-336; Vladimirtsov, *Moğollar'ın İçtimâî Teşkilâtı*, s. 138.

etti. “Bu yılda Moğollar tekrar Rey taraflarına doğru gelmiş ve Celâleddîn ile aralarında bir hayli savaş meydana gelmişti. Bize bu çatışmaların sayısını nakledenler muhtelif rivayetlerle savaşların adetlerini bildirmişlerdi. Bu savaşların büyük bir kısmı önceleri Celâleddîn’in aleyhinde seyretmiş iken sonunda zafer Celâleddîn’in olmuştu. Celâleddîn ile Moğollar arasında meydana gelen bu yılın ilk çatışmasında gerçekten acayip bir durum meydana gelmişti. Celâleddîn’in savaştığı bu son Moğol grubunun kumandanı Cengiz Han’ın gazabına uğramış ve Cengiz Han O’nu görevden uzaklaştırarak ülkesinden dışarı çıkarmıştı. Bu kovulmuş kumandan önce Horasan’a gelip buraya girmek istemiş, fakat bölgenin son derece harap bir hâlde olduğunu görünce ayrılmış Rey üzerine yönelmiş, Rey ile çevresindeki şehirleri hâkimiyeti altına almak istemişti. Bunun üzerine Celâleddîn karşılarına dikilmiş ve aralarında şiddetli bir savaş meydana gelmişti. Bu ilk çatışmalarda Celâleddîn Moğollara karşı mağlûp olmuş ve geriye doğru çekilmişti. Tekrar bir daha saldırıya geçen Celâleddîn yine onlara karşı koya- mayıp ikinci kez yenilince İsfahan’a çekilmiş ve İsfahan ile Rey arasında bir müddet ikamet etmişti. Burada ikamet ettiği sırada tekrar askerlerini ve kendisine itaat eden emirleri toplayıp harekete geçmişti. Yine yukarılarda kaydetmiş olduğumuz gibi, babasının vefatı üzerine Fars Atabegleri tahtına yeni geçmiş bulunan Atabeg Sa’d, Celâleddîn’in bu seferine katılmış, Moğollara karşı girdiği bu savaşta O da düşmana karşı savaşmıştı. Celâleddîn askerleriyle birlikte ve Atabek Sa’d’ın emrindekilerle beraber Moğallarla tekrar karşılaşmış ve savaşa tutuşmuştu. Her iki ordu savaş düzeni aldıkları bir sırada Sultan Celâleddîn’in kardeşi Gıyâsüddîn fırsatı ganimet bilerek Moğolların bu saldırısı sırasında hemen yanındaki emirlerle ve kendisine uyanlarla birlikte, yukarıda kaydettiğimiz gibi, Celâleddîn’in ordusundan ayrılmışlardı. Onlar gitmek istedikleri tarafa yönelmişlerken Moğollar onları görmüş ve kendilerini arkadan saracaklar diye endişeye kapılarak bir hayli korkmuş ve iki ordu arasında kalmaktan çekindikleri için, Gıyâsüddîn kendilerine yanaşmadan ve onları arkadan sarmadan evvel geriye çekilip gitmişlerdi. Onlar böyle kaçıp giderlerken arkalarından Fars Atabegi Atabeg Sa’d onları takibe koyulmuştu. Celâleddîn Hârezmşâh’a gelince; kardeşi ve yanındaki diğer emirlerin kendisini yalnız bırakıp gittiklerini görünce bir hayli korkmuş ve Moğolların geriye çekilişlerini bir hile, tuzak ve bir

aldatma hareketi olarak değerlendirmiş, kendisi de korkuyla geri çekilmişti. Hatta Celâleddîn gelip kendisini şehir içinde kuşatacaklar diye İsfahan'a girmeye cesaret edememiş, oradan Sümeyrem'e gitmişti. Atabeg Sa'd'a gelince; kendisi askerleriyle birlikte Moğolları kovalayıp durmuşken Celâleddîn'i ve askerlerini yanında göremeyip uzaklaştıklarım müşahede edince, O da korkuya kapılmış ve tek başına Moğolları takipten vazgeçerek geri dönmüştü. Moğollar da aym şekilde kendilerini takip eden kimsenin olmadığı görünce kaçıp dururlarken birden yerlerinde durmuş ve İsfahan'a geri gelip yolda kendilerini alıkoyacak ve engelleyecek kimseye rastlamamışlardı. Nihayet İsfahan'a kadar gelen Moğollar şehri muhasara altına almışlardı. Moğolların İsfahan'ı kuşatmaları üzerine İsfahan halkı Celâleddîn'in öldürüldüğünü zannetmişti. İsfahan halkı bu şekilde düşünüp dururken ve Moğol muhasarası da devam ederken o sıralarda Celâleddîn'den kendilerine bir mektup gelmişti. Celâleddîn bu mektupta hayatta olduğunu ifade ediyor ve onlara şunları yazıyordu: "Ben askerlerimden dağılanları toplamak üzere bölgede dolaşıyorum. Ordularımı topladığım anda tekrar yanınıza gelecek ve birlikte Moğolları İsfahan kuşatmasından uzaklaştıracağız. Yanınıza varacağım, sizinle birlikte onları mağlûp edecek ve buradan uzaklara süreceğiz. "Celâleddîn'in bu mektubunu alan İsfahânlılar derhal kendisine yazdıkları cevapta O'ndan yardım istiyor ve bir an evvel gelmesini talep ediyorlardı. Geldiği takdirde O'nunla birlikte düşmana karşı savaşmak üzere şehirden çıkacaklarını bildirmişlerdi. Gerçekten İsfahan halkı son derece cesur bir halk idi. Celâleddîn onlara doğru yürümüş ve İsfahanlılarla bir araya gelince, İsfahan halkı şehirden bir çıkış hareketi yapıp düşmanı iki ateş arasında bırakmışlardı. İşte bu çatışmalarda Moğollar son derece kötü bir mağlûbiyete uğrayınca gerisin geriye kaçmağa başlamışlar ve Celâleddîn de onları Rey'e kadar takip etmiş, yakaladığı öldürmüş, bir kısmını da esir almıştı. Moğolları Rey'den aklaştırdıktan sonra burada ikamet eden Celkleddin'e Cengiz Han'ın o'giun. Bbn gelen bir mektupta şunlar yazılı idi: "Sizinle savaşan bu kitleyi i biz iikenven inen kovmuş ve yanımızdan uzaklaştırmış bulunuyoruz. Celâleddin gelen bu mektuba göre Cengiz Han'ım Aldırışından emin olunca Azerbaycan'a geri dönmüştü.

..259

---

²⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 328-329-330; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*,

Onun halefi Ögedey Han zamanında (1227-1241) Kore ve Çin'in önemli bir kısmı ele geçirildiği gibi batıya seferler düzenlemekle görevlendirilen Curmagun, İran ve Azerbaycan'daki Moğol hâkimiyetini daha da güçlendirdi. *“Bu yılın Zilhicce (1231 Eylül-Ekim) ayında Moğollardan bir grup Azerbaycan'dan kopup gelerek Erbil ve çevresine kadar ulaşmış, yolda karşılaştıkları Yıva Türkmenleri ile el-Cevzekân Küreleri ve benzeri kimseleri kılıçtan geçirip Erbil'e sokularak çevre köyleri yağmalamış, bütün bu çevre ve bölgede ele geçirdiklerini öldürmüşlerdi. Moğollar benzeri işitilmedik ve başkalarının kesinlikle yapmadıkları bir felâket ve son derece büyük musibetlerle İslâm diyarına girmişlerdi. Nihayet Erbil Emîri Muzafferüddîn Gökböri askerlerini alıp Musul askerlerinden de yardım isteyerek onlara karşı koymaya çalışmış, Musul askerleri de gelip O'na katılmışlardı. Fakat Moğol askerlerinin Azerbaycan'a doğru geri dönmeye başladıklarını öğrenince onları takip etmeksizin olduğu yerde beklemeye koyulmuştu. Moğol askerleri Dakûkâ ve çevredeki diğer şehirlere kadar saldırmış, sonunda buradan bir kayba uğramaksızın ve kendilerine karşı bir tek kimse elini kaldırmaksızın rahatlıkla geri dönmüş ve hiç kimse, tek bir atlı dahi onlara karşı koymamıştı. Bu hadise ne geçmiş bir zamanda ne de hâlihazırda benzeri işitilmedik büyük bir musibet ve büyük bir felâket idi. Allah Müslümanların haline acısın, onlara merhamet eylesin, bu büyük ve zalim düşmanı üzerlerinden uzaklaştırsın. Bu yıl sona erdiği hâlde Celâleddîn'in nereye gittiği hakkında bize kesin bir haber ulaşmadı. Öldürüldü mü, sağ mı kaldı, yoksa Moğollar'dan olan korkusundan bir yerlerde mi gizlenip kaldı, yoksa bu bölgeleri terk edip başka bir yerlere mi gitti? bir türlü öğrenemedik. Bu yılın sonlarına doğru Azerbaycan halkı tümüyle Moğollara itaat ederek onlara her türlü eşya, elbise ve kumaş çeşitleri ve benzeri şeyler taşıyıp götürmüşlerdi. Azerbaycan halkının Moğollara itaat etmesinin ana sebebi Celâleddîn'in Âmid yakınlarında Moğollara mağlûp olarak askerlerinin her tarafa dağılmaları, paramparça oluşları, halktan önüne gelenin onları tepelemesi ve mallarını yağmalaması idi. Arkasından Moğollar bu bölgeye girerek Diyarbakır, el-Cezîre, Erbil ve Ahlat taraflarındaki felâketleri Müslümanların başına getirdikleri halde hiç kimse onlara engel*

---

s. 285; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 201-336; Vladimirtsov, *Moğollar'ın İçtimâî Teşkilâtı*, s. 213.

olamamış, kimse karşılarına dikilememiş ve İslâm diyarının hükümdarları da girdikleri deliklerinde saklanıp durmuş, hiç kimse onlara karşı çarpışmamıştı. İşte bütün bunlara ilâve olarak Celâleddîn'in kaybolması ve hiçbir yerde ortaya çıkıp kendisinden haber alınamaması ve sonunun ne olduğu hususunda hiçbir bilginin alınamaması üzerine Azerbaycan halkı Moğolların kucağına düşmüş, onlara itaatlerini arz ederek bütün isteklerini yerine getirmiş, onlara her türlü kumaş ve eşyayı taşıyıp götürmüşlerdi. Azerbaycan'ın merkezi durumunda ve en büyük şehirlerinden birisi olan Tebriz de aynı şekilde Moğollara itaat etmişti. Hâlbuki gerek şehir, gerekse şehir halkı Müslümanların bölgede başvurdukları biricik halk ve şehir idi. Bu Moğol kitesinin kumandanı şehir yakınlarında bir yerde konaklayarak Tebrizlilere haber gönderip onları itaate çağırmış ve itaat etmedikleri takdirde tehdit etmişti. Bunun üzerine Tebrizliler bu Moğol Kumandanı'na büyük hediyeler, çeşitli kumaşlar, ipekler ve benzeri hediyeler ulaştırmış, hattâ ister istemez içki bile alıp götürmüşlerdi. Tebrizlilerin bu şekilde itaat ettiklerini gören Moğol Kumandanı onlara gönderdiği cevapta bu davranışlarından dolayı teşekkür ediyor ve şehrin ileri gelenlerinden şehir kumandanı ve yöneticisinin huzuruna gelmesini istiyordu. Bu istek üzerine şehir kadısı ve şehrin ileri gelenleri bir araya gelip Moğol kumandanına gittiler, fakat şehrin asıl reisi herkesin başvurduğu kimse olan Şemseddin et-Tuğrâî kendisini gizlemiş ve bu makam ve mevkiini Moğollara hissettirmeksizin şehirde kalmıştı. Tebriz Kadısı ileri gelenlerle birlikte Moğol kumandanının huzurunu vardığında kumandan onlara Şemseddin et-Tuğrâî'nin neden yanına gelmediğini sormuş, onlar da şöyle cevap vermişlerdi: "O köşesine çekilmiş bir kimsedir; yönetimle, hükümdarlarla hiçbir ilişkisi yoktur, asıl şehrin yöneticileri bizleriz. "Bu sözleri üzerine Moğol kumandanı susmuş, sonra şehirde Hatâî kumaş imâl eden sanatkârların huzuruna getirilmesini istemişti. Bu sanatkârlardan hükümdarlarına güzel kumaşlar isteyecek ve ona gönderecekti; çünkü bu Tebriz'i saran ve itaati altına alan Moğol Kumandanı asıl büyük hükümdara bağlı idi. Bu sanatkârlar gelip kumandanın huzuruna çıkmışlar, o da istediği kumaşları onlara imâl ettirmişti. Ayrıca bu kumandan hükümdarlarına özel bir elbise dikilmesini emretmiş, onlar da benzeri görülmedik güzel bir elbise dikmişlerdi. Bu hükümdar cübbesinin dış tarafını süslü ve simli atlastan dikmiş, iç

tarafına da samur kürk koymuşlardı. Bu elbise onlara bir hayli pahalıya mal olmuştu. Bunlar yetmiyormuş gibi, her sene ödemek üzere onlardan bir miktar vergi istemişti. Tebriz halkı daha sonra Hilâfet Merkezi'ne ve diğer Müslüman hükümdarlara gönderdikleri elçilerle Celâleddîn Hârezmşâh'a yardım etmemelerini istemişlerdi. Rey halkından olan bir tacirin gönderdiği bir mektubu görmüş ve mektubun muhtevasına vakıf olmuşum. Moğollar Rey civarına gelip buraları istilâ ettikten sonra şehir halkı onlarla birlikte gelip Azerbaycan'a yerleşmiş ve bu tacir de Tebriz halkıyla birlikte Moğollara itaat etmişti. Bu arada Musul'daki dostlarından birine bir mektup yazıp Moğolların bölgedeki zulümlerini ve yaptıkların anlatmıştı. Mektubunda şöyle diyordu: "Bu kâfir düşmanı -Allah belâsını versin- anlatmamız, ondan söz etmemiz pek uygun düşmez. Hattâ Müslümanların kalbine büyük bir korku girmesin diye kalabalık ordularından da söz etmek istemiyoruz, çünkü gerçekten durum son derece ciddidir. Sakın zannetmeyiniz ki Nusaybin, Habur ve Erbil ile Dakûkâ taraflarına gelen Moğol askerleri bunlardan ibarettir. Asıl ordu bu değildir. Bunların gayeleri de sadece etrafı yağmalamak, bir de bu diyarlarda onlara karşı çıkıp savaşmak isteyen, onları geri çevirmeye niyetli askerlerin olup olmadığını öğrenmek idi. Bu gayelerini tahakkuk ettirip buralara ulaşanlar geri dönüp hükümdarlarına bölgenin kendilerine karşı koyacak gücü bulunmadığını, bu şehirleri savunacak herhangi bir hükümdarın ve orduların olmadığını, bütün bu bölgelerin tamamen boş ve hükümdarsız olduğunu anlatınca Moğol kumandanının morali düzelmiş, kendisini son derece güçlü hissetmişti. Şunu iyi bilin ki, şu önümüzdeki baharda üzerimize gelecek ve orada durabilme imkânımız kalmayacaktır. Ancak batı taraflarına çekip gidebilerseniz kurtulursunuz. Şunu da iyi bilin ki bunlar bütün bu diyarları istilâ edecek, her tarafı kasıp kavuracaklardır. Onun için başınızın çaresine bakınız. "İşte Tebriz'den gelen mektupta bunlar yazılı idi. Yapabileceğimiz hiçbir şey yoktur. "²⁶⁰Bu konudan sonra kapsam içeriği bakımından incelediğimiz eser son bulmuştur. Genel bir değerlendirme yapacak olursak: Kısa sürmesine rağmen Moğol hâkimiyeti Yakınoğu'da pek çok tahribata yol açmıştır. İstilâ sırasında Mâverâünnehir, İran, Irak ve Anadolu şehirleri büyük zarar görmüş,

---

²⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 354-355-356-357; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 201-336; Vladimirtsov, *Moğollar'ın İçtimâî Teşkilâtı*, s. 213; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 285.

kaynakların rivayetlerine göre milyonlarca insan öldürülmüştür. Müellifimiz Moğol vahşetini şu şekilde aktarmıştır; Onlar şehri kılıç zoruyla alarak halkını küçük- büyük, kadın-erkek dinlemeksizin kılıçtan geçirmişlerdi. Hatta hâmile kadınların karınlarını deşerek içindeki ceninleri çıkarıp öldürmüşlerdi. Burada yakaladıkları kadınların önce ırzlarına geçiyor, sonra da öldürüyorlardı. Anlatıldığına göre, Moğollardan biri, herhangi bir eve girip içinde yaşayanları tek tek öldürüyor ve sonuncusuna gelinceye kadar hiç kimse elini kaldırıp ona karşı koymuyordu. Tarihçiler arasındaki hem fikre göre İslâm tarihinde Moğol istilâsı ile kıyaslanabilecek başka bir felâket yoktur. Moğollar İslâm kültür ve medeniyetini çiğneyip tahrip etmişler ve İslâm ülkelerini harabeye çevirmişlerdir. Mescidler ahır haline getirilmiş, mushaf sayfaları hayvanların ayakları altına serilmiş, İslâm kültür mirasına dair kıymetli eserler yakılmıştır. Bu istilâyı bizzat yaşamış kişilerle görüşen Ortaçağ'ın en güvenilir tarihçilerinden müellifimiz İbnü'l-Esîr, Tatar istilâsının Hz. Âdem'den beri insanoğlunun mâruz kaldığı en büyük felâket olduğunu ve Buhtunnasr'ın İsrâiloğulları'na yaptığı katliamla Kudüs'teki tahribatın dahi bu korkunç olayla asla kıyaslanamayacağını söyler. Moğol istilâsı Çin, Orta Asya, Yakındoğu ve Doğu Avrupa'nın etnik ve kültürel yapısını bozarak yeniden şekillenmesinde önemli rol oynadı. Özellikle Türk dünyasının temelleri kökünden yıkıldı; Uygur, Karluk, Kıpçak gibi Türk kavimleri dağılıp Moğol topluluklarının alt tabakalarını oluşturular. Sırasıyla Irak bölgesi siyasal ve kültürel üstünlüğünü kaybetti. Moğollar karşısında direnemeyen pek çok Türk boyu İran yaylası üzerinden Anadolu'ya göç etti. Yeni gelen kalabalık kitleler, uçlara doğru çekilip Anadolu'nun Türkleşmesi'nde ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılıp Türkmen beyliklerinin kurulmasında önemli rol oynadı. Türkmen kitlelerinin yanı sıra vatanları yakılıp yıkılan pek çok İranlı da Anadolu'ya sığınarak Selçuklu Devleti'nin hizmetine girdi. Bu gelişmeler, XIII-XIV. yüzyıllarda Anadolu şehir hayatını İran kültür sahasının etkisi altında kalırken sınırlarda da Türkmenler'in etkinliklerini arttırmasına zemin hazırladı. Öte yandan bütün Yakındoğu'da göçebe kültür ağırlık kazandı; Türk-Moğol giyim tarzı Moğol hâkimiyetine girmeyen Suriye ve Mısır gibi ülkelerde dahi taklit edildi. İstilânın meydana getirdiği karanlık çağdan toplumun psikolojisini de etkilendi; bu etki insanlarda dünyevî hayattan kaçışa sürükledi. Bu durum İslâm dünyasında aklî

ilimlerin gerilemesine sebep olurken dini ve tasavvufî hareketlerin güçlenerek gelişmesine zemin hazırladı. Moğol hâkimiyeti, katliam ve tahrip döneminden sonra Yakındoğu'da bazı olumlu izler de bıraktı. İlhanlı hâkimiyetinin merkezi olan Azerbaycan'da Gazân Han zamanında Ucân ve Şenbigazân, Olcaytu döneminde yeni yerleşim merkezleri kuruldu. Bunun yanı sıra Tebriz ve Merâga gibi İlhanlı hükümdarlarının sürekli etkileşim halinde buldukları büyük şehirlerde önemli imar faaliyetleri yürütüldü. Ön Asya'dan Çin'e kadar bütün toprakların bir tek devletin sınırları içerisinde birleştirilmesi, doğu-batı ticaretinin gelişmesi ve Çin kültürünün Yakındoğu'ya taşınması için zemin hazırladı. Bu dönemde pek çok eser Çince'den Farsça'ya çevrildi.

SONUÇ

el-Kamil fi't-Tarih adlı eser, şüphesiz ki hem İslam Dünyası, hemde Batı dünyası açısından büyük bir öneme sahiptir. Müellifimizin eserleri özellikle Ortaçağ İslam tarihçiliğinin önemli bir kilit taşı konumundadır. Müellifimizin yaşadığı bölgenin yaklaşık bir asıra yakın tarihi bir geçmişi nedeniyle başta Türk tarihi olmak üzere Selçuklu ve Moğol tarihi hakkında verdiği bilgiler doğrultusunda birinci elden kaynak teşkil etmektedir. En çok devlet kurma tesekkülünde bulunan Türk hanedanı Selçuklulardır. Selçukluların kurduğu devlet daha sonra dağılarak çeşitli bölgelerde hüküm sürmüşlerdir. Bu dağılma hasebiyle kurulan bölgesel devletler hakkında incelemede bulunulmuştur. Ayrıca değerli devlet adamlarının Bâtınîler tarafından nasıl suikasta uğrayarak öldürüldükleri ve Büyük Selçuklu-Bâtınî mücadelesini ilgilendiren daha pek çok olay hakkında bilgileri de müellifimizin eserinde bulmaktayız. Büyük Selçuklular ile ilgili eserde ilgimizi çeken bir bölüm ise müellifimizin yorumuna göre; Sultan Mesud'un son büyük Selçuklu hükümdarı olduğunu ve ondan sonra Selçuklular'ın hilafet bayrağını kaldıran olmadığını aktarmaktadır. 13. Yüzyılın başlarında Cengiz Han önderliğinde Moğollar Tarih sahnesine çıkarak, yaklaşık yarım asırda dünyanın yarıya yakınına işgal etmişlerdir. Selçuklular Moğolların Anadoluya gelişine kadar başarılı bir siyaset geliştirmişlerdir. Son kale olan Anadolu Selçuklu Devleti de direnmesine karşılık mukavemet gösterememiştir. Bu baskılar sonucunda Anadolu işgal edilmek suretiyle Moğol egemenliğine girmiştir. Moğol istilasının dünya üzerinde hiçbir kimsenin tanık olamayacağı türden bir felaket olduğunun altını çizmek gerekir.İstilâ sırasında Mâverâünnehir, İran, Irak ve Anadolu şehirleri büyük zarar görmüş, kaynakların rivayetlerine göre milyonlarca insan öldürülmüştür. Müellifizde incelemede bulunduğumuz eserde, Moğolların yapmış olduğu büyük katliamlardan dem vurarak, onların şerrindense ölümün kurtuluş olacağını söylemiştir. Tarihçiler arasındaki hem fikre göre İslâm tarihinde Moğol istilâsı ile kıyaslanabilecek başka bir felâket yoktur. Moğollar İslâm kültür ve medeniyetini çiğneyip tahrip etmişler ve İslâm ülkelerini topyekün harabeye çevirmişlerdir. Müellifimizde bu Moğol istilâsı karşısında hep bir İslam Birliğinin kurularak Moğollara gereken cezanın verilmesini

canı gönülden istemiştir. Bizde yapmış olduğumuz bu inceleme eserden edindiğimiz çıkarımlar, müellifin güvenilir bir ilim adamı olduğu ve Tarih başta olmak üzere yazmış olduğu eserleri uydurma eserler olarak değil de gerçekten bilgiler vermek amacıyla kaleme almış olduğudur. Müellifin geniş bilgisi, detaylıca vermiş olduğu malumatı, dikkatli araştırması onun eserini yazarken ne kadar özen gösterdiğinin bir göstergesidir. Ayrıca bu eser İslam Tarihi açısından da en güvenilir ve fazlaca belgelere dayanan bir eserdir. Özellikle Selçuklular devrinde bulunmamakla birlikte bu konuda malumat elde etmek için elinde geniş imkânları olduğu bilinmektedir. Nitekim o zamanın muasır tarihçilerinin eserlerinden istifade ederek kitabının Selçuklu bölümünü kaleme almıştır. Bu sebeple hem Büyük Selçukluların hem de Irak ve Suriye Selçuklularının tarihi hakkında geniş bilgilere ulaşabiliyoruz.

KAYNAKÇA

- ABU'L-FARAC; *Tarih*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- AGACANOV S. G, *Oğuzlar*, çev. Ekber Necef, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.
- AHMED B. MAHMUD; *Selçukname*, Ed. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Erbil’de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, İstanbul 1988.
- ALPTEKİN, Coşkun, *Dimaşk Atabegliği (Tog-teginliler)*, MÜEF Yayınları, İstanbul 1985.
- ALPTEKİN, Coşkun, *The Reign of Zangi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1978.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Aksungur el- Porsuki”, *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 297-298
- ALPTEKİN, Coşkun, “Ali Küçük”, *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 410.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Böri”, *DİA*, C. VI, İstanbul 1992, s. 326-327.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Türkiye Selçukluları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1992.
- Anonim Selçukname*, çev. F. Nafiz Uzluk, Atıf Yayınları, Ankara 1952.
- Azimî Tarihi, *Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler(H. 430-538)*, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- BALIK, İbrahim, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, Gazi Kitapevi, Ankara 2005.
- BARTHOLD, V. V. , *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. Hakkı Dursun, Yıldız, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- BARTHOLD, V. V. , *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. K. Yaşar Koprıman - İsmail Aka, Divan Yayınları, Ankara 1975.

- BAYKARA, Tuncer, *I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- BAZIN, Marcel, “Kirman”, *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 62-63.
- BEDİRHAN, Yaşar, *Ortaçağ Tarihi*, Eğitim Kitapevi, Konya 2007.
- BEZER, Gülay Öğün , “İldenizliler”, *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 82-84.
- BEZER, Gülay Öğün, “İmâdüddin Zengî”, *DİA*, C. XLIV, İstanbul 2013, s. 258-261.
- BEZER, Gülay Öğün, “Kökböri”, *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 234-235.
- BEZER, Gülay Öğün, “Şemseddin İldeniz”, *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 81-82.
- BEZER, Gülay Öğün, “Tuğteginliler”, *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 349-351.
- BEZER, Gülay Öğün, “Zengîler”, *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 248-250.
- BİLGE, Mustafa L. , “Kerek”, *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 278-279.
- BOZKURT, Nebi, “Mescid-i Aksâ”, *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 268-271.
- BURSLAN, Kıvameddin, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.
- CLAUDE, Cahen, *Türklerin Anadoluya İlk Girişi*, (çev. Yaşar Yücel- Bahaeddin Yediyıldız), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- CÜVEYNİ, Alâeddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.
- DEMİRKENT, Işın, “Kılıcarslan I”, *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 396-399.
- DEMİRKENT, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayınları, İstanbul 1997.
- DEMİRKENT, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1008-1118)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- ERUL, Bünyamin “Üsdü’l-Gâbe”, *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 363.
- GÖK, Halil İbrahim, *Musul Atabegliği; Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat, Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

GÜRBÜZ, Meryem, “Alâaddin Tekiş”, *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 364-365.

GÜRBÜZ, Osman *Selahaddin Eyyubi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012.

HARMAN, Ömer Faruk, “Kudüs”, *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 323-327.

İBN-İ BİBİ, *Selçuklu Tarihi*, Çev. Nuri Gençosman, Uzluk Yayınları, Ankara 1941.

İBN-İ BİBİ, *Selçukname*, Çev. Mükrimin Halil Yinanç, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007.

İBNÜ'L-ESİR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe, Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, C. 2, İstanbul 2016.

İBNÜ'L-ESİR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe, Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, C. 3, İstanbul 2016.

İBNÜ'L-ESİR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe, Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, C. 4, İstanbul 2016.

İBNÜ'L-ESİR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe, Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, C. 5, İstanbul 2016.

İBNÜ'L-ESİR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe, Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, C. 6, İstanbul 2016.

İBNÜ'L-ESİR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe, Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, C. 7, İstanbul 2016.

- İBNÜ'L-ESİR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe, Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, C. 8, İstanbul 2016.
- İBNÜ'L-ESİR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe, Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, C. 9, İstanbul 2016.
- İBNÜ'L-ESİR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe, Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, C. 10, İstanbul 2016.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, Sayı;13, İstanbul 1958.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1956.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997.
- KAYA, Önder, "el-Melikü'l-Eşref", *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 64-66.
- KAYA, Selim, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- KAYHAN, Halil, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitapevi, Konya 2001.
- KESİK, Muharrem, "Melikşah", *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 58-59.
- KESİK, Muharrem, *Türkiye Selçuklu Tarihi(I. Mesud Dönemi)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- KESKİN, Muharrem, *Türkiye Selçukluları-Makaleler-*, Kriter Yayınları, İstanbul 2015.
- KOCA, Salim, *Sultan I. İzzeddin Keykavus*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- KOCA, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.
- KÖK, Bahattin, "Lü'lü", *DİA*, C. XXVII, Ankara 2003, s. 257.
- KÖK, Bahattin, "Nûreddin Zengî", *DİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 259-262.

- KÖYMEN, Mehmet Altay, “Kirman Selçukluları Tarihi”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı;2, 1943.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, TTK, Ankara 1992.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998,
- MERÇİL, Erdoğan –SEVİM, Ali, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- MERÇİL, Erdoğan, “İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988.
- MERÇİL, Erdoğan, “Salgurlular”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 29-31.
- MERÇİL, Erdoğan, *Fars Atabegleri, Salgurlular*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1975.
- MERÇİL, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman –Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993.
- MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular -Makaleler-*, Bilge Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- Moğolların Gizli Tarihçesi*, çev. Mehmet Levent, Kaya, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.
- ÖNGÜL, Ali, *Selçuklular Tarihi 1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2007.
- ÖNGÜL, Ali, *Selçuklular Tarihi*, Emek Yayınları, Manisa 2007.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Kutbüddin Hârizmşah”, *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 484-485.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Tutuş”, *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 446-449.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- ÖZGÜDENLİ, Osman, *Selçuklular Devleti Tarihi*, İsam Yayınları, İstanbul 2013.

- RAŞİDÜ'D-DİN-FAZLULLAH; *Cami'ü't-Tevarih*, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1960.
- RAŞİDÜ'D-DİN-FAZLULLAH; *Cami'ü't-Tevarih*, çev. Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- RAVENDİ, Muhammed b. Süleyman, *Rahatü's- Südur ve Ayetu's Sürur*, çev. Ahmet Ateş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957.
- ROSEBAULT, Charles J. , *İslamın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, çev. Özgür Özol, Nokta Kitapevi, İstanbul 2010.
- ROUX, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut, Kazancıgil – Ayşe Bereket, Dergah Yayınları, İstanbul 2018.
- SALLABİ, Ali Muhammed, *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, çev. Şerafettin Şenaslan, Ravza Yayınları, İstanbul 2010.
- Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Edt. Refik Tufan, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- SEVİM, Ali, “Keyhusrev I”, *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 347-349
- SEVİM, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.
- SEVİM, Ali, Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- SÜMER, Faruk, “Arslanşah b. Tuğrul”, *DİA*, C. III, İstanbul 1991, 404-406.
- SÜMER, Faruk, “Atsız b. Muhammed”, *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 91-91.
- SÜMER, Faruk, “Keykâvus I”, *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 352-353.
- SÜMER, Faruk, “Kızıl Arslan”, *İA*, C. VI, s. 787-789.
- SÜMER, Faruk, “Suriye Selçukluları”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 385-386.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı, Destanları*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1980.
- SÜMER, Faruk;”Irak Selçukluları”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009 s. 387.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Cezîre”, *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 509-511.

- ŞEŞEN, Ramazan, “Eyyûbîler”, *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 20-31.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Selçuklu-Eyyubi İlişkilerinden Bahsedilen Kaynaklar ve Çalışmalar”, *Eyyubiler: Yönetim - Diplomasi – Kültürel Hayat*, ed. Önder KAYA, Küre Yayınları, İstanbul 2012, s. 159-170.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Selahaddin Eyyubi ve Devleti*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûkler*, İslam Tarih, Sanat ve Kültürü Araştırma Vakfı, İstanbul 2007.
- TANERİ, Aydın, “Ca'ber Kalesi”, *DİA*, C. VI, İstanbul 1992, s. 522-527.
- TANERİ, Aydın, “Celâleddin Hârizmşah”, *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 248-250.
- TANERİ, Aydın, “Hârizmşahlar”, *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 228-231.
- TANERİ, Aydın, *Harezşahlar*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, Ankara 1993.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.
- TURAN, Osman, “Kılıç Arslan I”, *İA*, C. 6, Eskişehir 2001, s. 681-688.
- TURAN, Osman, “Kılıç Arslan II”, *İA*, C. 6, Eskişehir 2001, s. 688-703.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 1993.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 1993.
- TURAN, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- ULUÇAY, Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.
- UZLUK, Feridun Nafiz, *Anadolu Selçukluları Tarihi*, Örnek Yayınları, Ankara 1952.

VLADİMİRTSOV, B. Y. , *Moğollar'ın İçtimaî Teşkilâtı*, Çev. Abdülkadir İnan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009.

YAZICIZADE ALİ, *Tevarih-i Al-i Selçuk(Oğuzname-Selçuklu Tarihi)*, Ed. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.

YINANÇ, M. Halil, “Alp Arslan”, *İA*, C. I, Ankara 2001, s. 384-86.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*, Hzr. R. Yinanç, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.